

UTI-VÁZLATOK.

VISSZAEMLEKEZÉSEK.

1873

PULSZKY FERENCZ.

BUDAPEST,
AIGNER LAJOS.

TARTALOM.

Budapesttől Konstantinápolyig	3
Konstantinápoly és lakói. Mesetek és paloták. Régiségek és a vidék	14
Az ókori Athén	44
Kirándulás a Mythos országába	69
Az újkori Athén s az új Görögország	87
Florenz	106
Schliemann Henrik trójai ásatásairól	124
A muzeumokról	149
Két magyar úri lak	175
Szent-Kereszt	185
Assisii Szent Ferencz és a Ferenczesek, mint az újkor kezdeményezői	195
Visszaemlékezések	210

ÚTI-VÁZLATOK.

I.

Budapesttől Konstantinápolyig.

1875. szeptember 17-dikén, késő este, néhány barátom az indóház egyik melléktermében gyűlt össze, hogy születésem évfordulóját s elindulásunkat kelet felé kedélyes vacsorával üljék meg. — Negyven évvel ezelőtt ugyan e napon nagybátyám megígérte volt, hogy tavasszal Konstantinápolyba és Athénbe magával viszen, de márcziusban megjött híre, hogy Kis-Ázsiában cholera dühöng s mi májusban Német- s Angolországba utaztunk: a görög út elmaradt, pedig ez volt ifjúságom egyik fővágya. Gyermekkorom óta rajongtam a görög történelem eszményi alakjaiért, Miltiadest és Themistoclest, Cimont és Periclest, Epaminondast, Demosthenest jobban szerettem, mint akár a római államférfiakat, akár az újkor nagyjait, s a görög mythosok inkább érdekelték, mint bármily regény; nem képzeltem nagyobb boldogságot, mint azon földet taposni, melyen hőseim s félisteneim viaskodtak, szenvedtek, elvesztek. Hát még midőn a görög irodalom kincseivel megismerkedtem s Winkelmann munkáiból a görög művészet szelleme

érintett! Az új görögök vitéz szabadságharcza is mélyen meghatott. sírtam, midőn Mauromichalis halálát és Missolongi elestét az «Augsburger Allgemeine»-ban olvastam. örültem Miaulis és Kanaris tengerészi hősiségének, boszankodtam Ibrahim basára s Omer Vrione arnautjaira; később Byron költeményeibe mélyedtem bele, álmaim mindig keletre vezettek. Többször terveztem utazást oda, de mindig közbe jött valami akadály, teljes negyven évig, míg végre mint öreg úr, kihűlt phantasiával indultam oda, hová mint lelkesülő ifjú vágyódva készültem. — Időközben egész Európa kiábrándult philhellén eszményeiből s elvesztette azon meleg rokonszenvet, melyvel Hellasz feltámadását üdvözölte. Mindnyájan olvastuk Urquhart szellemes munkáit, ki a török elem fényoldalait oly találóan kiszemelte, s Fallmerayer gyönyörű könyveit, melyekben a mostani görögöket szlávoknak mutatja be s a kelet byzanci jellegét oly elragadó irálylyal ecseteli. Tanúi voltunk az új görögök tapintatlan belviszályainak, melyek óriási aspiratióik mellett oly kisszerűeknek jelentek meg, hogy a politikai világ egyszerűen elvonta figyelmét a görög néptől, annál is inkább, minthogy az régi dicső emlékeinek felásatása s a meglevők megtartása és felállítása iránt alig tanusított érzéket, pedig ez biztosította volna legjobban a művészek és írók, s általok a művelt világ rokonszenvét. Az új hellének ezzel kevesebbet gondoltak, mert nem Pericles Athenje, hanem Constantin Byzancia lebegett szemeik előtt, mi csoda tehát, ha a nyugot nem gondolt többé velők, meglehet, hogy igazságtalanul, de a tény el nem vitázható, csak az angolok képez-

tek kivételt, midőn a történelemben páratlan nagylelkűséggel, napjainkban a kis királyságnak Corfut s a hét szigetet minden középületekkel, erődítésekkel, csinált utakkal karácsoni ajándéku, minden kárpótlás nélkül, oda adták s az országot területének és népességének egy harmadával gyarapították. A prózai önzés hírében álló angol ez egyszer megmutatta, hogy nagylelkű is tud lenni. A század első felének ideális világnézete mégis nemcsak bennem, de az egész világban, még a mostani ifjúságban is erősenlebült: prózai szemekkel nézzük a viszonyokat, az ábrándozás korát felváltotta a rideg valóság számító időszaka.

Tizenegy órakor berobogott az elkésett bécsi gyorsvonat az indóházba, gyorsan kiűritettük az utolsó búcsúpoharat, belé siettünk a vasúti kocsiba, hol csakhamar elaludtunk.

A mint szombaton reggel felébredtünk, Báziás körül találtuk magunkat, hol a szőlőt már a rónán tenyésztk: kilencz óra tájban felültünk a gőzösre, mely lassan a szerb határon úszott le. Ott láttuk Galambócz várát, mely Mária Terézia alatt épült ugyan újra, de középkori festői alakját egészen megtartotta, s a barlangot, melybe a nép hite szerint szent György a sárkányt temette s ennek tetemeiből támadnak minden évben a kolumbácsi legyek myriádjai, a vidék marháinak kinjául. E mondára alkalmat adott az a körülmény, hogy ez apró szúnyogfélék csakugyan itten, a sok hegyi patak mentében terjedő posványokban tenyésznek, honnan őket a szél hihetetlen távolságra is elviszi, úgy, hogy egyszer Belényesen, Biharvármegyében jelentek meg. Nem sokára

oda értünk Izlashoz, hol a Duna medrét többszörös alacsony sziklasor metszi keresztül, melynek csúcsai mint egy megfordított borona állnak ki a rajtok megtörő habokból. Ez a hajózás első akadály, mert alacsony vízállásnál a gőzös gondosan keresi a szélesebb csatornát a zajló habok által mosott sziklák közt, két hajó nem is térhet ki egymásnak, a jövőnek be kell várnia a menőt. Ebédnél voltunk, midőn Kazánhoz értünk, a híres mértföldnyire terjedő Duna-szoroshoz, hol az egész méltóságos folyam némely helyeken nyolczvan ölre szorul össze, egyike a legnevezetesebb látványoknak.

A part meredeken emelkedik mindenünnen, a hegyoldalak hol buja erdőnövényzettel fedvék, hol egyenesen felmagasodnak, mintha egy geolog keresztül-metszette volna a sziklákat, hogy belső szerkezetök tárva legyen s az emelő plutonikus erők eredménye lássék, mert a kőrétegek itt úgy össze-vissza vannak gombolyítva, mintha egy vastag könyv lapjait két felől oldalt összeszorítanók. A folyónak minden fordulatanál új meg új meglepő képek tüntek elő, gyanítani sem lehetett, merre kanyarodhatik a Duna, úgy látszik, mintha egy regényes tó közepén eveznénk, de házat vagy embert alig látunk. A szerb parton a sziklába vésett római út romjai s egy régi felírás még most is hirdetik Traján dicsőségét, a magyar parton a gyönyörű szikla-út Széchenyink lángeszét dicsőíti, melylyel a kereskedésnek a Duna alvidékét megnyitotta, mert ha a tél, vagy a vízállás felül az Izlasnál, alul a Vaskapunál elzárja a hajózást, az egész közlekedés csak Széchenyi útján lehetséges. Orsova alatt, hol a magyar földet végkép elhagytuk,

ismét kitágul a Duna, a hegyek dombokká alacsonyodnak, a vidék szélesebbre terül, de itt leljük a hajózás legnagyobb akadályát, a Vaskaput, mely semminemű kaput nem képez, s nem egyéb, mint egy roppant szélességű sima sziklatábla, mely a Duna egész medrén keresztülvonul, úgy, hogy az év legnagyobb részében csak kisebb gőzösök, melyek sekélyebb vízben is megélnek, mehetnek óvatosan le a sebesen zuhanó habok egyik csatornáján. A vaskapu valóságos zára a Duna-hajózásnak, mert az Izlasziklái már sok helyütt szétromboltattak s könnyen szétrombolhatók, csak pénz legyen meg hozzá elegendő mennyiségben; de arra, hogy a sziklatáblába csatorna vájassék, melyen a nagy hajók is kényelmesen feljöhessenek, nemcsak pénz kell, hanem mechanikai lángész is, mert nincs sehol hely, hol a hajó vagy naszád horgonyozhasson, hogy a dynamit lerakathassék, mely a sziklát szétzúzza. Itt meg kell teremteni az archimedesi pontot: addig pedig, míg a Vaskapu nincs keresztültörve, Budapest nem válhatik nagy kikötővé s a kelet áruinak rakhelyévé. Érezte ezt egész Európa, de a londoni conferentia daczára, melynek végzése szerint a Vaskapu megnyitása esetében a vámszedés a szabad Dunán megengedettetik, a hajózás ez akadályainak elmozdítására nem történt tetteleges lépés. Éjjel érkeztünk török földre Kalafatra s Bodonba (Viddin). Vasárnap reggel Bolgárország és Románia közt úsztunk. Itt láttuk Nikápolyt minaretjeivel, hol a török 1396-ban először tette tönkre seregeinket, melynek előhadát a francia nemesség virága képezte, oly bátor, könnyelmű s elbizakodott egy csapat, hogy azzal kérkedett,

ha az ég leszakadna, feltartaná lándzsáival. Zsigmond király csak ábruhában menekülhetett meg csónakon. Bajazid pedig, kit a törökök Ilderimnek (villámnak) neveztek el, másnap főúri foglyait maga elébe vezettette s kiválasztva közülök a Nevers-i grófort huszonketted magával, kiktől nagy váltságpénzt várt, a többieket, minthogy az Izlamot elfogadni vonakodtak, trónja előtt sorban lefejeztette, csak a legfiatalabbnak kegyelmezett, legyen hírmondója a győzelemnek s eszközölje ki a váltságot Franciaországban. — Kellemesebb emléket költött Sistovo, hol a múlt század végével azon béke kötött, mely azóta köztünk s a törökök közt szakadatlanul fennáll. Végre Ruszcsukra értünk, hol a Duna felfelé kanyarodik s a vasút kezdődik, mely egyenes vonalban Várnába a tengerhez viszen. Elhagytuk a hajót, a török hivatalnokok megkivánták útlevelünket, meg is nézték elül-hátul, kétlem, hogy el tudták volna olvasni; podgyászunkkal is kezdtek bibelődni, de a baksis (borravaló) megszelidítette a motozók buzgalmát, a vizsga csak jelképes maradt, mert megelégedtek azzal, hogy a kulcsokat kezeinkbe vettük s készeknek nyilatkoztunk a bőröndök felnyitására: egyébiránt láthatták, hogy nem vagyunk csempészek, a török pedig lustább, mint hogy csupa kedvtöltésből alkalmatlankodnék az utazóknak.

Bolgárországon keresztül vezetett most útunk, a láthatárt délről a Balkán hegláncza szegte be, hol a legjárhatóbb passust Sumla vára védi. A bolgárok összesen öt millióra tehetők, ők, a mint tudva van, nem szláv faj, ámbár a szláv nyelvet régóta elfogadták s eredeti turáni nyelvökre nem is emlé-

keznek. Szorgalmas, takarékos, iparkodó egy nép. Törökország keresztény népeinek legsympathetikusabb s legtöbb reményt gerjesztő faja. miután a konstantinápolyi patriarchától megválva, egyházának nemzeti jellegét visszaszerezte, mert nagybirtokosai nem lévén, kik a népnek vezetői lehetnének, s hiányozván egyéb tömör pontok, melyek körül a nép aspiratiói jegeczedhetnének, csak a papság képviselheti a nép érdekeit. — A bolgár fekete föld, mindamellett, hogy a gazdasági eszközök a legkezdetlegesebbek, szép művelést mutat, engem különösen meglepett a sok fa, mely minden mezőn áll, vagy a mesgyét jelzi. Szomorító volt azonban a vasút-állomásokon minden mozgalom hiánya, mintha a vaspálya kizárólag a keletre utazó európaiak számára lett volna készítve. — tehát itt is silány volt az aratás.

Sötétség vett körül, midőn Várnába érkeztünk, egyhangú zúgás sejtette velünk a tenger szomszédságát, végre megálltunk a kikötőnél, csónakra szálltunk, mely a reánk váró Lloyd-gőzöshöz vitt. A Progresso, melyen Konstantinápolyba utaztunk, a társaságnak egyik leggyorsabb hajója, de keskenységéhez képest aránytalan hosszúsága hullámozó tenger-nél kellemetlenül hömpölygő mozgást idéz elő: utazásunk éjjelén pedig a Feketetenger csakugyan megfelelt rossz hírének: ki nem volt tengerhez szokva s idejekorán el nem aludt, az bizony sokat szenvedett. Hajnalban már közel voltunk a Bosporushoz, de se az ég, se a tenger, se a part nem mutatott déli jelleget, szürke felhők borították az eget, a tenger piszkos volt és sötét, a sziklapart kopár, a

vidék a világitó torony körül kietlen; de a mint egyszerre befordultunk a Bosporusba, a nap sugarai keresztülhatottak a felhőkön s a világ legszebb látványa tárult fel szemünk előtt. Balra a magaslaton egy komoly genuai torony, alatta sötét cziprusok, jobbra délszaki növényzettel díszlő dombok, előttünk a Bosporus mértföldekre terjedő esatornájának hosszában a legfestőibb város, melyet az ember kezelhet: egymást érő falvak, nyaralók, paloták, raktárak meg nem szakított sora jobbról és balról, a két parton emelkedő dombokon s az itt-ott köztök elhúzódó völgyekben. A hajó csak lassan haladott a külhatalmak követeinek, a gazdag kereskedőknek, az egyiptomi alkirálynak, a basáknak és a szultánnak palotái és kertei közt, közbe-közbe ágyútelepeket láttunk készülöben, Krupp-ütegeket, kaszárnyákat, középkori tornyokat, a mecsetek kúpjait karcsú minaretek közt, sötét magas cziprusokat, terebélyes óriási platánokat, a vizen pedig száz meg száz kaik mozgott, míg a part hosszában számtalan hajó horgonyzott, köztük a török kormány pánczélos hadi hajórajja. Mindez oly varázsképpé olvadt össze, hogy az ezeregy éjszaka mesevilágában éreztük magunkat. S mindez csak elővárosa Konstantinápoly-nak, mely ismét három roppant városra oszlik, Péra-Galatára, hol főleg keresztények laknak, a császári Sztambulra, és az ázsiai parton Skutarira roppant temetőjével. Végre horgonyt vetettünk, hol az Arany-Szarv a Bosporus végső öblét képezi, a világ legszebb kikötőjét, s ott, hol ez az alacsony domb körül kanyarodik, mely mögött a Bosporus a Marmara-tengerré szélesedik ki, a Szeraj kioszkjai

fénylenek sötét fák árnyékából a régi byzanci császári palota helyén, s felettök emelkedik az Agia Sophia nagyszerű kúpja négy karesű minaret között.

Ha e változatos panorámának szépsége a szemet kápráztatja, kedélyünket még inkább felizgatja a sok történelmi emlék, mely e helyhez fűződik: Constantin, ki egy új Rómát épített ide a kereszténység számára, ennek első fővárosául: Justinian, kinek meghagyásából Tribonian a törvénykönyvet codificálja s ki alatt Belizár és Narses még egyszer meghódítják Olaszországot a byzanci császárság számára. De Heraclius már félti birodalmát az avaroktól s a Morva vidékéről lehozza a horvátokat és szerbeket s megtelepíti a Száva és Duna mentében, hogy gátat vessen a turáni népáradásnak: lelkünk előtt ellebeg a magyar hőсреge Botondja, ki vasbunkójával rést tör a város ércz kapujába, s ismét Manuel udvaránál III-dik Béla, kit a császár, mielőtt magának második nejétől fia születet volna, fiának fogadott s itt neveltetett, hol azon rendezett közigazgatás formáit tanulta ismerni, melyeket később mint király hazánkba behozott. Egy embernyommal később azonban vége van a byzanci császárságnak, a vak, kilenczven éves velencei doge, Dandolo, s a latin kereszthad Jeruzsálem helyett Byzanczot veszik be s hűbéri herczegségekre osztják fel a keleti birodalmat. Hatvan évvel később ismét göröggé lesz a byzanci császárság, de a török mind inkább közeledik s kitör a százados harc, melyben Magyarország is oly sokszor részt vesz, a tartományok egymásután török kézre kerülnek, végre 1453. maga a főváros: az utolsó Constantin hősie

halála befejezi a történelem e rémitő tragédiáját. Ott a stambuli domb túlszéljén áll még most is a hét torony a tengerparton, melynek falai közt Szilágyi Mihály, Török Bálint s oly sok jeles hazánkfi adta ki lelkét: itt pedig Párában a Benczék templomában nyugszanak Rákóczi Ferencz porai, anyjának, Zrínyi Ilonának sírja mellett. Konstantinápoly századokon keresztül össze van fűzve a nyugoti népek történelmével, mi csoda tehát, hogy e város minden látogatóra oly különös varázsszal hat, melyet leírni lehetetlen.

A nagykövet tudósítva volt már megérkezésünkről s az itt állomásozó Narenta hadi corvet egy csónakát tizenkét evező hajóslegénnyel rendelte elénkbe, Horovitz úr pedig, a követségnek nagy műveltségű legifjabb hivatalnoka, bemutatta magát s felajánlotta szives vezetését s közbenjárását kirándulásainknál. — Partra szálltunk, a bérkocsi felvitt a szűk, meredek úton a gyönyörű török czinterem mellett a Hôtel d'Angleterrebe, hol a szállódatulajdonos, a minden keleti útleírásból ismeretes Miszsziri, igen szivesen fogadott. Francia kiejtése különösen hangzott, kérdeztem, vajjon svájci-e? «Spártai vagyok» volt a felelet. Lycurgus e fia egyébiránt igen jól látott el, csak később tudtam meg, hogy az élelmes görögök közt is legélelmesebbek a czakónok, kik Spárta környékét lakják s a régi dóriai lakónok ivadékainak tartják magokat.

Csak öt napig maradhattunk Konstantinápolyban, a Lloyd gőzösei szombaton indulnak Görögország felé és szívünk vágya oda vonzott. — természetesen, hogy e rövid időt minél jobban ki akar-

tuk használni. reggeltől estig talpon voltunk, hogy a várost és lakóit, a vidéket, a palotákat s régiségeket láthassuk, és így legalább felületesen ismerkedjünk meg egy oly világgal, mely a mienktől tökéletesen eltér.

II.

Konstantinápoly és lakói. Mecsetek s paloták. Régiségek és a vidék.

Konstantinápoly már építészetének stíljében elűt minden modern várostól. Az utca mind szűk, kanyarodó, meredek: szabályos térre alig akad az ember, csak a sok kaszárnya előtt romboltattak le mindenütt a házak s készült tér a katonagyakorlatok számára, a mecsetek mellett pedig ott van mindenütt az oszlopcsarnokkal körülvett, terebélyes fákkal diszlő roppant udvar. Üres hely az Atmeidanon kívül, mely a régi Hippodromnak egy része, csak ott van, hol a tűz a házakat földig elpusztította, mert Konstantinápolyban a házaknak több mint két harmada fából épült, még a velencei palota is, melyben az osztrák-magyar nagykövet székel. Csak legújabb időben építenek téglaházakat, de ezeknél is csak héjok készül szilárd anyagból, a belső falak és lépcsők fából valók, hanem itt-ott a Fanárban, hol a görögök, és Balatában, hol a zsidók laknak, akadunk régi tömör kőházakra, melyek korra nézve a török foglalást megelőzik.

Egyébiránt nehéz itt kő- vagy téglaházat építeni. mert Konstantinápolyban nem tudják mi a szekér: minden áru, minden teher, minden kő, téglavagy gerenda az emberek vállán vagy szamarak és lovak hátán vitetik helyére. mindenki gyalog vagy lóháton jár, még tanuló gyerekekkel is találkoztunk. kik lóháton nyargaltak az iskolába egy szolgától követve. hintóban csak előkelő nők járnak, idegenek és keresztények a kevés számú bérkocsikon. De a polgárosodás a török fővárost is utóléri. van már fogaskerekű vaspálya Pérában s lóvasút Stambul dombjain. oly szűk utczákon, hogy a kitérés sok helyütt nehéz, miért is kengyelfutó szalad mindig a kocsí előtt s kiabálásával és korbácsával igazítja félre a lovakat, teherhordókat vagy kocsikat, hogy térjenek ki a lóvasútnak. A házak közül sok csak deszkából van összetákolva, mindnek számos erkélye és ablaka van. s a hol ezt lécz rács zárja el. ott török a házi úr, a rácsozott ablakok mögött nők laknak. Sok ház palotaszerű, alház nem is fordul elő. többnyire két alacsony emeletűek, földszint nyitvák, mert ott van a bolt vagy műhely. melyben a lakók szorgalmasan dolgoznak. Élénk forgalom mutatkozik az utczákon s Bosporuson. melynek lármája Nápolyra emlékeztet. Kertek és temetők szakítják meg sok helyütt az utcák egyformaságát, melyeknek tisztátalanságát az úti rajzok erősen túlozzák. Ezek itt természetesen nem oly tiszták, mint az angol vagy hollandi városokéi, de Nápoly legnagyobb része piszkosabb, mint Stambul. mert a muzulmán vallásánál és szokásainál

fogva tiszta, s ha ruhája sokszor rongyos és piszkos is, arca s keze mindig meg van mosva.

Konstantinápolynak egyik hírhedett sajáttsága az uratlan kutyák. Minden utcában találkozunk nehánynyal, a nélkül, hogy bárkit bántanának, de őket sem bántja a török, nem is gondol velök, csak ritkán, ha túlságosan elszaporodnak, a rendőrség összefogdossa s átviszi a túlpartra, hol aztán folyik a legelkeseredettebb kutyaharcz, mert ez állatok ismerik egymást minden városrészben és az idegen tolakodót kimarják határukból. A hol az utcák egymást metszik, ott gyakori a határvillongás és van ugatás, van visítás, mi különösen éjjel igen kellemetlen. Különös egyébiránt, hogy köztük soha sincs esete a veszetzégnek, mi talán onnét magyarázható, hogy mindenütt találnak ivó vizet a közutaknál. A faj hasonlít a farkashoz és rókához, a fej rövid, a száj hegyes, a fark hosszú s bozontos, színök vörhenyes vagy szürke, egészen feketét vagy egészen fehéret nem vettem köztök észre.

Stambul egyébiránt különösen az által lesz festőivé, hogy ez a török birodalom minden népeinek gyűlhelye. Itt látjuk az idegen frankot európai ruhában, a konstantinápolyi effendit pantalonban, begombolt attilában, fesszel fején, az orthodox törököt, ki még turbánt és salavárit visel, arnautot, cserkeszt, arabot, szerecsent, szerbet, bolgárt, mind nemzeti színes ruhájában, s köztök a befátyolozott nőt párósával vagy harmad magával, de fekete szemök a festett pillák alól rendkívül csillog, a fátyol pedig többnyire oly átlátszó, hogy a gömbölyű teljes arcot alig fedi el. — A keleti nők általában

szépek, homlokuk keskeny ugyan, de orruk és szájak nemes, ellentétül a szláv fajokkal, melyeknél a száj és áll az orr rovására szokott kifejlődni. Még kellemesebb látványt szolgáltatnak a gyermekek, ezeknek roppant többsége piros-pozsgás arcú és telt idomú. A szülék, a mint látszik, nagy gondot fordítanak rájuk és szeretik szépen felöltöztetni. A török nép általában munkás és takarékos, de városi foglalatosságra termett, inkább kereskedő vagy iparos, mint földművelő: még Konstantinápoly közvetlen szomszédságában is a mezőség roszul van művelve, csaknem kizárólag keresztények által. Vallási vakbuzgóságot alig vettem észre s habár Stambul legszűkebb utcáin is keresztülhadtunk, hová ritkán jő idegen, csak igen ritkán hangzott utánunk a giaur (hitetlen) szó, gyerekek kiáltották, azokra is reá ütött egyszer egy nagyobb fiú, ki velök ment.

A sok katona, kaszárnya és ágyútelep, melyvel oly gyakran találkozunk, bizonyosságul szolgál, hogy a török félti uralmát s védelemre készül, sejtí hogy a támadás soká el nem maradhat, és hogy hatalma alá van ásva. A keresztények nem is titkolják, hogy hagyományos vágyukról, az Agia Sophiára ismét feltüzni a keresztet, soha nem mondtak le. Bárhogy kormányozzon a török, bármí reformokat hozzon be, alattvalóinak világnézete, mely a vallásban találja kifejezését, annyira eltér egy mástól, hogy az együttműködés teljes lehetetlen. A muzulmán uralkodik, a keresztény engedelmeskedik, de csak addig, míg az erősebb, ez gyöngébb, mert se az egyikben, se a másikban nem ébredett soha azon érzés, hogy mind kettő egy hazának fia, hogy

érdekeik azonosak, már csak azért sem, mert a vérszerinti rokonságot lehetetlenné teszi a vallás. Minden török, mint hajdan hódító őse, úrnak tartja magát, és azt hiszi, hogy minden kereszténytársa csak szolga, az egyenlőség érzete köztök nem található: de a keresztény bízik a jövőben, a török pedig érzi, hogy nagy kora letűnt, hogy alkalmazkodnia kell az európai hatalmak tanácsához és engedni befolyásuknak: ez pedig megbénítja a kormány hatalmát, az experimentáló reformok előték már régen az önérzetet, mely nehéz időkben az erélyt kétszerezi, s felköltötték azt a keresztényeknél, s ebben rejlik a jövőnek kulcsa. Nézetem szerint a török birodalomnak feloszlása már csak az idő kérdése, és minthogy az európai hatalmak érdeke ellenkezik egy nagy török háborúval, a diplomacia egész mestersége oda irányul, hogy a catastropha enyhíthessék, s hogy a keresztények lassan-lassan előbb részvétet nyerjenek a kormányban, aztán autonomiát, végre függetlenséget. Csakhogy a diplomacia nem mindenható, s az események elrendezése nemesak az észtől függ, hanem az indulatoktól is, melyeket kiszámítani lehetetlen.

A herzegovinai fölkelés például, mely ármánykodó izgatók által mesterségesen készült, úgy mint annak idejében a krétai, már is próbára teszi a török birodalom erejét. Egy pár száz ember, kik muzulmán földesúr és adószedő ellen fegyverben feltámadtak, oly zavarba ejti a szultán kormányát, hogy seregének nagyobb részét mozgósítani kénytelen, s hogy a külhatalmak alkalmat nyernek a beavatkozásra. A törökök egyébiránt erős gyanuba,

vesznek minket, hogy Bosnyákországot el akarjuk foglalni és bekebelezni, ő felségének dalmát utazása szerintök fokozta a délszláv népek aspirációit. Hübnér volt miniszternek utazása Boszniában, mely a kitörést közvetlenül megelőzte, még inkább szemet szúrt Konstantinápolyban, hol a kormányférfiaknál az egyéni szabadság határai szűkebbek. Így például minden basa vagy volt miniszter csak a szultán engedelmével utazhatik bárhová s a kormány felelőssé teszi őt minden léptéért, ugyanazért nem hiszik, hogy az nálunk másképen lehessen. Egyébiránt Konstantinápolyban nehezen tudhatott meg az ember bármit is, mi Hercegovinában és Bosnyákországban történt: a hírlapok hallgattak a történetekről, a nép csak a tőzsdét nézte, ha a török papírok emelkedtek, tudták, hogy a lázadókat verik, a mint leszálltak, nem kételkedtek, hogy a török veretett meg. Pedig éppen ottlétünkör már szóban volt a bankoknál a török fizetési képtelenség, ezek tehát baissere speculáltak, nem a hercegovinai felkelés, hanem a pénzügyi rossz helyzete miatt, de a népnek mégis igazsága volt, mert a szelvények be nem váltása lett a törökök legnagyobb veresége, ez törte meg a pénzvilág bizalmát, a pénzvilág pedig oly hatalom, melyet megvetni badarság. Turáni észjárás ugyan nem tud ahhoz szokni, hogy a pénzkörök fontosságát becsülni tanulja, a sajtót sem ismeri el nagyhatalomnak, de a tőzsdét még kevésbé, pedig ez még nagyobb hatalom.

A muzulmán institutiók az uralkodó faj egyenlőségére vannak alapítva, ennek következtében a török kormány következetesen megtörte a kis-ázsiai

derebégeket, az albániai törzsfőnököket, a bosnyák földesurak hatalmát s kiirtotta a mamelukkokat és jancsárokat. Az egész birodalomban nem létezik többé földbirtokos aristocrazia, de tekintetbe vehető középosztály sem. Ellenben a század első negyede óta kifejlett egy udvaronc-z-nemesség, a konstantinápolyi effendik, a szultán sógorai, vejei és atyjafiai és a basák családjai. Mind ezek kizárólag a szultán kegyétől függnék, míg hivatalban vannak, fényes a fizetésök, ajándékba kapnak nyaralókat, kerteket és palotákat, de a kegyvesztettnél beáll mindjárt a szükség, mert a szultán az ajándékot sokszor visszaveszi, hogy másnak adbassa, a keleti háztartás pedig roppant személyzetet igényel. A tartományokba kormányzókul küldött basák nem hagyatnak soká egy helyütt, nehogy Tunis és Egyiptom példáját kövessék, s összeforrván a tartományok érdekével, dynastiákat alapithassanak. Tudva tehát, hogy kormányzásuk ideje nem tart soká, ők azon vannak, hogy mihamarább gazdagodjanak, s szerezzenek módot ajándékokkal magok számára a háremben s illető körökben pártfogást nyerni: mert a szultánok háremi nevelése következtében az udvarnál minden a szeszélytől és sokszor női ármánykodástól függ. A kormánynak nincs többé állandó elve, a régi hagyományos állampolitika feledségbe ment, a miniszterek a külhatalmak nagyköveteinek nézeteiből veszik inspirációikat, a tartományok és különösen a keresztény tartományok érdekeit senki sem veszi figyelembe, sőt nem is igyekeznek megismerni, a kormány megelégszik, ha a basa a rendes adót beküldi és nem gondol azzal, vajon nem zsarolt-e

három annyit a lakóktól. Ez a keletnek régi hagyományos átka, a basa-gazdálkodás a római proconsulok zsarolásának folytatása, mely ellen a fővárosban most sem található az orvoslás, legjobb esetben a bepanaszolt basa kegyet vesz, de utódja folytatja elődjének eljárását. Ily állapotok tarthatatlanok, de ki találja fel a módot, melylyel rajtok rögtön segíteni lehetne? mert a keresztény nép Törökországban oly alacsony fokán áll a művelődésnek, hogy kormányzatra alig képes, nincsenek férfiak, a kiknek szélesebb látkörük volna, a nyugoti civilizáció nem fogott még rajtok. A török birodalom hasonlít a byzanczihoz, egy tartomány válik el tőle a másik után, Görögország, Egyiptom, Tunis, Szerbia, Románia; idővel Bosnyák- és Bolgárország, míg végre csak a főváros és környéke marad meg, ezt azonban a kétségbeesésig fogja védelmezni a török is, sőt ösztönszerűleg már most is készül a védelemre, a mint ezt kaszárnjai, erődjei, ágyútelepei s pánczélos hajói bizonyítják. A szultán tudja, hogy Angol- és Franciaország nem küldi többé seregeit mentségére.

A török csak a jelenben él, ez meglátszik mindenütt Stambulban. Bármily kegyelettel ápolja is a régi fákat, s gondoskodik rólok annyira, hogy a híres jancsár-platán odvát téglafallal bélelte ki, nehogy a szélvész letörje, a régi épületekkel még sem gondol. Romokat látunk mindenütt, a régi szultánok siremlékei el vannak hanyagolva, minden szultán új palotát épít magának, nem gondol azzal, melyet előde épített: ha a tűz a város egy részét elpusztítja, a romok évekig maradnak meg, a paloták

szomszédságában is. Tűz pedig gyakran támad, bennünket is felköltött egyszer a lárma, mert ha egy ház éjjel valahol kigyúl, a tűzörök vasbunkókkal verve a kövezetet bejárják az egész várost és kiáltják: «Jangin var» (tűz van) s megnevezik a városrészt, hol ez dühöng. Ott pedig megjelennek e városrész kiváltságos tűzoltói, hátukon czipelve a nehéz fecskendőket, s a mint a tűzhez érnek, leteszik ezeket, rájuk ülnek s kérdezik, ki mit ad házának oltásáért, mert csak azt mentik, kivel megalkudtak, a ki többet ígér, azon segítenek előbb. Ily tüzi rendőrség mellett természetes, hogy sokszor ezer meg ezer ház is leég egyszerre. Az óriási tűzvések a mostani szultánt is oly rémületbe hozták, hogy palotájában mindenütt vasbútorzatot tart, gertyát csak vízzel tölt tálcán enged a termekben hordatni.

Természetesnek találjuk e szerint, hogy gróf Széchenyi Ödön tűzoltó-intézete iránt nem fukarkodik, reá is állt, hogy egy gőzfecskendővel ellátott hajó adassék rendelkezésére s két tűzoltó-ezred álltassék fel. Tavaszig Ödön barátunk be fogja tanítani legénységét, melynek gyakorlata már most is igen pontos, akkor azután attól függ az intézet jövője, hogy mily eredményt mutathat fel az első nagy tűzvésznél, mi nagy részben a véletlen dolga, mert Stambulnak topographiájánál fogva nem mindenhová vezethetők a kaucsukcsövek: a régi tűzoltók érdekeinek megsértése pedig az új tűzoltók személyes biztonságát is veszélyezteti.

Konstantinápoly régiségei és műemlékei természetesen különösen érdekelték bennünket, ámbár

alig van régi nagy város Európában, mely oly szegény volna műemlékekben, mint épen a török főváros. Byzanci időkből csak az Atmeidan maradt fenn (Circus), néhány oszlop; néhány templom, mely mecsetté változtattatott át, a város falai és erődítési tornyai, a vízvezeték és a cseternyék. A török dicső korból ott vannak a Szeraj kioszkjai, a szép kutak és néhány tisztán keleti stílusban épült nagy mecset. A XVII. század közepétől azonban már észrevehető az európai ízlés befolyása, mely a régi építészeti stílust megrontotta, de szép újat előállítani képes nem volt, csak a keleti formákat vegyítette össze olaszokkal és classikusokkal, miből oly szörnyszülöttek vették eredetöket, mint azon mecset, melynek óriási minaretje egy nevetséges corinthis oszlop, mely semmit nem visel fején. Legújabb időkben azonban itt-ott visszatérnek a régi alakokhoz, sőt mintha még a régi művészettel is akarnának foglalkozni, muzeumot is alakítottak, és ezt jelen igazgatója dr. Dethier Antal mutatta be nekünk, ki magyar akadémikus is levén, mint kétszeresen collegám, a legnagyobb szívésséggel fogadott.

Igaz, hogy se a szultán, se a kormányférfiak nem törődnek itten a régiségekkel és nem is értenek hozzájuk. Kabuli pasa gyűjti ugyan a macedoniai régi érmeket, s van még egy-két török nagy úr, ki régi pénzekkel foglalkozik, de archeológiáról tagabb értelemben egynek sincs fogalma: látták azonban, hogy az egyiptomi alkirály bulaki muzeuma nagy feltűnést okoz nyugaton s elhatározták, hogy Stambulban is legyen muzeum, ki is adták a pa-

rancsot minden basához, hogy a tartományában lévő műemlékeket küldje be, s meghozták azt a törvényt, hogy a ki ásatásra engedelmet nyer, az a leletek felét szolgáltatassa be a muzeumba. Így gyűlt össze sok értékes darab, felírás, dombormű, díszedény és csonka szobor, s mind ez az Irene templomának udvarán egy ideiglenes felszer alatt rakott le, nagy része pedig a ládákból sem vétetett ki, mert még mindig szó van arról, hogy egy végleges helyiség is ki fog szemeltetni a muzeum számára. Az Irene templom Constantin műve, ki ezt megkereszteltetése előtt a keresztények számára építette s a szent békének (Irene) ajánlta fel, úgy mint egy másikat a szent feltámadásnak (Anasztasia) a birodalom legnagyobb templomát pedig a szent bölcseségnek (Sophia). Idővel azonban az elvont eszmék emberi alakot öltöttek a nép phantasiájában, és Irene, Anastasia s Sophia szent nőkké váltak, a kiknek a byzantinusok legendát is készítettek. Sőt tovább is terjedt ezen euhemerismus, idővel Pistis, Elpis és Agape (hit, remény és szeretet) is nővérekké és Sophia leányaivá lőnek, mi sok mythos alakulására nézve némi felvilágosításul szolgálhat.

A szent béke temploma jelenleg fegyvertárrá alakítottatott át; a hátultöltők vannak itt felállítva, még pedig oly műizléssel, minőt itt alig vártam, sőt a mostani törökök vallási türelme annyira megy, hogy a keresztet is a szószéken helyreállították. A muzeum, a mint említettem, ezen fegyvertár udvarát foglalja el és ezért katonai kezelés alatt áll; minek következtében megtörtént már, hogy egy őrtálló katona a muzeum igazgatóját be nem bo-

csátotta, sőt egy másik őt a muzeumból ki is dobta. Mind a mellett mégis örülnünk kell, hogy itt is létezik egy hely, hol a régi műemlékek összegyűjtetnek és a romlástól megóvatnak. Mithad basa Bagdadból ninivei feliratokat küldött: a krétai basa két colossalis római szobrot: Cyprusból sok kisebb régiség közt, minőket most minden muzeumban látunk, mióta Cesnola tábornok ásatásait megkezdte, egy óriási szobor került ide, melyen a ninivei műstíl befolyása szembetűnő. Cyreneből terra cották jöttek és diszedények: a rhodosi basa pedig leszedte a szent János vitézek XV. és XVI. századbeli czimereit az általok lakott házakról s mind beküldte ide, hol különben a byzanci műemlékeknek is szép sora gyűlt össze: ezek közt főleg öt vagy hat császári porfir-koporsó, melyek eredetileg a Heroonban a szent apostolok templomának melléképületében voltak felállítva, hol a latinok, midőn a várost bevették, megvetésök jeléül lovaikat etették belőlük. II. Muhammed alatt széthordattak, jelenleg ismét lassan-lassan összekerülnek. Itt van a saloniki szép márványkoporsó Hippolyt és Phaedra mythosának leggazdagabb ábrázolatjával, itt Pellából egy kitűnő siremlék, melyen egy fiatal heros ábrázoltatik a macedoni királyság fénykorából, egy Heraeles-szobor bronzból, melynek nehéz arányaiból a római császárság művére ismerünk, de itt van Tarsosból egy kitűnő görög csoportozat néhány nevezetes töredéke is, mely még ládájából ki nem vétetett: két ifjú, heros-e vagy athleta, ez még most meg nem határozható. A fő, a kezek és lábak töredékei elégségesen mutatják, hogy itt egy eredeti mű romjai

fekszenek előttünk jó görög időből : ha majd a töredékek egyszer összerakodnak, a csoport a régiségbűvár egész figyelmét igényelheti.

Az angolok nevezetes ephesusi ásatásaikból csak egy kis márvány női főt küldtek ide. Conze bécsi tanár expedíciója Samothrakéból néhány építészeti tagot. A régi érmek nincsenek az igazgatónak átadva, bőrzacskókban peccéltettek le, s így őriztetnek, nehogy kárba vészzenek : eddig senki sem juthatott hozzájuk, csak Prokesch-Osten gróf kapta meg egyszer az engedelmet, midőn osztrák-magyar nagykövet volt, hogy átvizsgálhassa és tanulmányozhassa.

Nem messze a muzeumtól van az Atmeidan, a régi Hippodrom tere. Ez volt Konstantinápolynak legfényesebb piacza, legkedvesebb gyűlhelye, mert a késő byzancziak semmiben sem gyönyörködtek annyira, mint a kocsiversenyekben, sőt ezek miatt pártokra szakadtak és Justinián alatt fel is lázadtak. Mint a régi rómaiak késő vetélytársai, náluk is a panem et circenses maradt a jelszó és a Hippodrom volt a fővárosi élet központja. Itt állította fel Constantin a birodalmából összeszedett oly bronzszobrokat, melyeken a keresztény érzület meg nem botránkozhatott : utódai tolvást nevelték a circus fényét. Theodosius felállította Thutmosis egyiptomi királynak obeliskjét, ki sok generációval megelőzte Mózeszt : a biborban született Constantin pedig egy szélesebb obelisket építtetett a versenypálya végére s bevonta bronz domborművekkel. De mind eme fény és pompa már a török világ előtt letűnt, mert a mint a latinok bevették Konstantinápolyt, mind-

járt a főpiaczra rohantak : a velenceziek elvitték a négy nagy aranyozott bronz-lovat, mely itt díszlett és felállították a szent Márk templomának párkányzatán, a császári páholyt is szétszedték, s az egyik porfir domborművet beépítették főtemplomuk oldalába : a francziák ellenben beolvasztották a régi szobrokat, sőt Constantin obeliskjét is és pénzt vertek belőle. Mi csoda tehát, hogy most a Atmeidanon csak három emléket látunk : a Thutmosis-obelisket, a Constantin-félének téglamagvát s azon háromláb egy részét, melyet egész Görögország a plataeai győzelem emlékéül a delphii Apollónak szentelt. Az Atmeidan színvonala a latin hódítás óta (1205.), mely után elhagyatva maradt, a törmelék által egy öllel növekedett s ez emlékek alsó részét eltemette. Midőn 1854-ben az angol sereg itt volt, felásatta a piaczot az emlékek körül és így a Thutmosis obelisk talapzatának byzancei domborművei s feliratai újra napvilágot láttak s valószínűvé lőn, hogy azon három kigyótest keringéseiből alkotott oszlop, melyen most is kis paizsokon olvashatók a felajánló görög városok nevei, nem több, mint az óriási diadalháromlábnek középső támasza ; kitűnt tudniillik, hogy ezen oszlopnak nincs oly organikus talapzata, minőt azon nagy serleg, mely rajta felehetett, méltán megkíván, a kigyófarkak el vannak egészen mellőzve, az oszlop maga a három kinyúló kigyónyakkal és fejjel nem lehetett tehát a háromláb főalkatrésze. Igaz ugyan, hogy ha csak támasza volt a tropaeumnak, akkor a háromlábát valósággal colossalis alakban kell képzelni, de ne feledjük, hogy ez az összes görögöknek győzelmi ajándéka

volt egy oly diadal után, mely az ország függetlenségét megörökítette s melynél a préda tömérdek lehetett. Az Atmeidan mellett van Constantin egyik nagy víztartója, melynek tetejét több mint kétszáz oszlop tartja. Minden oszlopfő meg van jegyezve az építő császár nevével. Ily roppant cseternye (víztartó) több is taláztatik Stambulban: az egyik még most is megtelt vízzel, a törökök földalatti palotának hívják. A császárok bevehetetlenné akarván teüni a fővárost, melynek két oldalát a tenger, a háromszög harmadik részét pedig mesterséges falszerkezet hirtelen megrohanások ellen elégségesen védte, gondoskodtak arról is, hogy hosszabb ostrom esetében a lakosság és őrsereg elegendő vízzel legyen ellátva. — erre valók azon roppant víztartók, melyeknél nagyobbak vagy csak hasonlók is sehol sem taláztattak.

Konstantinápoly egyéb byzanci műemlékei majd mind egészen elpusztultak. A Theodosius oszlop márvány talapzata tűz által mészsze vált, az úgy nevezett elégett oszlop, melyet Constantin a Forum közepére állíttatott, szintén meg van rongálva a gyakori tűzvész által, a Marcian oszlopa nagobbára be van építve egy magánházba, Constantin nagy vízvezetéke is, melyet sorban Valens, Justinian és Szolimán javítottak ki, újra romba dől. Stambul falai és tornyai ellenben még most is nagyszerű emlékei a régi időknek, mind a mellett, hogy azon három rés, melyen II. Muhammed betört, soha nem lett kijavítva, a török tudja, hogy falai nem védhetik. Az egyik kaput most is díszíti még a két byzanci Victoria, egy kapun pedig, mely mellett elhaladtunk, be van falazva; görög bérszolgánk megjegyezte.

hogy a keresztények hagyománya szerint ezen fog betörni a szabadító hős, ki a félholdat ledobja a szent Sophia templomáról s a keresztet újra felüzi reá.

Mind ezen polgári és katonai műemlékeknel nevezetesebbek az egyháziak s ezek közt méltán igényel első helyet a szent Sophia, mely a keleti keresztények phantasiájában oly szerepet játszik, mint szent Péter a nyugotiakéban. Mostani alakja Justinian idejére vezet vissza, mert Constantiu bazilikája e császár alatt égett el végkép s dőlt romba egy roppant lázadás alkalmával. Anthemios Trallesből és Isidóros Miletből voltak azon építészek, kiknek lángeszében a nagyszerű terv megfogamzott s kik képesek voltak ki is vinni elkorcsosodott időkben egy építészeti mesterművet, mely mintául szolgált az utókornak keleten és nyugaton. A kupola, ezen inkább római, mint görög építészeti alak, uralkodik e templom felfogásában, merészebbet azon időkig senki nem épített. Magassága 96 méter, átmérője 35, s minthogy az építészek a lehető legnagyobb könnyűség látszatát kívánták előidézni, a kupolát négy nagy ívre fektették, s ezek felett a kupola legalsóbb részét negyvennégy román kerekíves ablakkal törték keresztül, úgy hogy a világosság mint egy koszorúból áramlik el az egész templomon, keletre pedig és nyugatra a kupola félkupolákba megyen át, melyek ismét két-két kisebb félkupolával támaszkodnak az oldalfalakra: ez által az egész mű oly merész könnyűséget nyer, hogy első pillanatra mindnyájan azt találtuk: «ez nagyszerűbb, mint a Péter-templom». Igaz, hogy a török kiküszöbölt innét

mindent, mi máshol a látogató figyelmét az építészet arányaitól elvonja, nincs itt sem oltár, sem szobor, sem kép, sem festmény, az építészeti alapeszme hatását nem zavarja semmi díszítmény, mert a függő csillárokat, strucztozásokat és rojtokat, melyek minden török mecsetben láthatók, első pillanatra nem is veszi észre senki. Már maga az előcsarnok (Esonarthex) is nagyszerű, 60 méter hosszú, 30 széles, felül aranyos mozaik-díszítményekkel ékes, ez méltó bevezetésül szolgál a templomba, melybe kilencz kapu nyílik. A középsőn a bronz-ajtók még a régiak, csak a keresztnek két karját törték le, a felírást *Κορη: βογηθαι:* (Úram segíts) nem rontották meg, ez a muzulmán nézeteket nem bánthatja. A mint belépünk, a helyiség területe — 76 méter hosszúság mellett 71 méter szélesség — nagyszerű kellemes benyomást tesz, úmbár a falak régi csillogó mozaik-incrustatiója vastag meszeléssel el van takarva, csak a kupola alatt a négy függvényben (pendantifs, Zwickel) megmaradt négy óriási seraphim mozaikszárnya, az arcz helyét a közepen durván vakolt csillag fedi el. A két oldalhajót s a karzatot drága színes márványoszlopok választják el a roppant középhajótól, de ezek közül némelyik repedezni kezdett, a miért az egész épület már időnkben Fossati olasz építész által megvizsgáltatott s kijavíttatott, Fossati ekkor darabonkint szedte le a meszelést a mozaikokról s azokat lerajzolta, mielőtt újra beborította volna, most azonban nem többé mészszel, hanem vászonnal, melyet azután bemeszelt: Salzenberg német építész pedig fényesen kiadta ezeknek nagyobb részét, csak munkájának megjelenése óta

ismerjük tökéletesen Justinián eme legkitünőbb emlékének részleteit.

A görögök kegyelete és reményei sok legendát fűztek e templomhoz: beszélnek például, hogy midőn II. Muhammed betört a városba, a hívők ide menekültek s kétségbeesve hallgatták a pap miséjét, de mielőtt bevégezhetné volna ezt, lóháton beugratott a szultán, és kivont karddal felkiáltott: csak egy az isten és Muhammed a prófétája, követői pedig ölni kezdtek a népet. E pillanatban megnyílt a fal, s a nyíláson keresztül eltűnt a pap a szentséggel együtt: de mikor a keresztények visszanyerik Byzanczot, ott fog teremni megint s bevégezni a megszakadt áldozatot. Annyi bizonyos, hogy Muhammed, ki a bevétel után csak harmadnapra vonult be a fővárosba, megértette a szent Sophia nagyszerűségének roppant hatását, s vallása számára is akart hasonló szentélyt emelni, de törökjei közt nem volt építész, ki erre vállalkozott volna, végre találkozott egy byzanczi görög, Christodulos, ki az apostolok templomának és a császári Heroonnak helyére, ezeknek romjaiból fölépítette a Mehmedie mecsetet az Agia Sophia mintájára, műve egyébiránt nem emelkedik felül a közepszerűsége.

Szolimán azonban, kinek mellékneve a pompaszerető, méltóbban akart vetélkedni Justinián templomával, s török építész, Sinan, a XVI. században csakugyan kitett magáért s a Sophia kupolájával ugyanazon átmérővel bíró kupolát emelt, de öt méterrel magasabbat, a mecset fölébe. Az Alhambrából ismeretes csepegőkő- vagy méhkas-diszitmény, e kiválólag keleti motívum, uralkodik itt az oszlopfő-

kön s kapu-diszitményeken, az apsist keresztültörő négy ablak is gyönyörű színes persa üvegdiszitményekkel pompázik, de a terv mégis csak a régi byzanczinak ügyes kifejtése. A Szuleimanie nagyszerűségén túlesz még az Ahmedie, az egyetlen mecset, mely hat minarettől körül van véve. Itt is a Sophia tervének alapeszméje meg lett tartva, eredeti azonban a négy óriási vastagságú márványoszlop, melyeknek szélességével és magasságával csak az agrigenti görög templom oszlopai mérkőzhetnek, de az Ahmedie oszlopai domborúan cannelirozvak, nem homorúan. E mecset falai bizonyos magasságig fayence-táblákkal vannak kirakva, mintha persa szőnyegek díszítenék, rajzaiknak nagy része különösen izléses, némely minták azonban már világosan mutatják az izlés romlását, mely a XVIII. század végétől az európai, különösen az olasz stíl behozatalának tulajdonítható, mert a törököknél kifogyott a nagy építészek faja, s így hitelenekre kellett bízni a mecsetek építését, kik a keleti jelleget a nyugotival csúful összevegyítették. Ily szörnyépület például Mahmudnak, a reform-szultánnak sírkápolnája (Turbé) olaszosított stílben, minden komolyság s nagyszerűség nélkül, koporsójára itt tüzték először nem többé a turbánt, hanem a fezt, mely az újkornak török jelképe, gazdag gyémánt kócsagtartóval. Meglepő e síremlék termében a nagy fali óra, mely időre emlékeztet ottan, hol az örökkévalóság eszméjének kellene uralkodni.

Több mecsetet is nézegettünk, például a Bajazediét, melynek udvara tele van galambokkal, minthogy bizonyos órában itt is úgy etetettnek ren-

desen, mint Velenczében a Márk piacznán, de mindenütt a byzanci jelleg sikerültebb vagy ügyetlenebb utánszásait láttuk: az Agia Sophia reá ütötte bélyegét minden török mecsetre Stambulban.

Henszlmann és Ipolyi még Pesten figyelmeztettek egy kisebb mecsetre, a Kachriére, a Takfur szeraj szomszédságában, melyben szerintök a régi byzanci mozaik a törökök által be nem vakoltattott: a kézikönyvek alig említik, leírását nem találtam sehol, barátink is csak véletlenül jutottak belé, s midőn másodsor meg akarták látogatni, még a mindenható baksis (borravaló) segítségével sem juthattak belé. Mi is megkisértök szerencsénket, oda hajtottunk s ime a mecset javítás alatt volt, a törökök be nem akartak bocsátani, de a zajra kijött az olasz építész, ki a főkupolát tatarozza s bevezetett. Az előcsarnok boltozata csakugyan incrustálva van byzanci mozaikkal, a főajtó fölött Theodoros Metochita, az építész, térdepel az Üdvözítő előtt s a kezében tartott templom mintáját felajánlja neki. A két bordás kis kupola közepén a szent szűz és Krisztus megrongált mellképe látható, a bordák közt az Üdvözítő ősei, álló komoly királyi alakok, szép redőzettel. Oldalt s a boltozaton különböző jeleneteket látunk az ó és új testamentomból, tipikus compositiókat, minőket görög miniaturókból ismerünk: az egész igen érdekes, mert mind összeállításban, mind kivitelben felülmulja akár a palermói palatinus kápolnának, akár a velencei szent Márk előcsarnokának mozaikjait, melyeknél egyébiránt a Kachrie mozaikjai régibbek, mert Mária, Andronicus Ducas felesége építtette a temp-

lomot a XII. században s felajánlta az Üdvözítőnek s a szent szűznek a mezőben. II. Andronicus pedig kijavította az épületet a XIII-dik században. Sokáig néztük ezen Konstantinápolyban oly ritka byzanci mozaikokat, míg az olasz építész be nem kísért magába a mecsetbe, elbeszélve, hogy a főkupola, nagy csodálkozására, egymásba dugott lefektetett amphorák soraiból épült. Megjegyeztem, hogy ily építésmód kupoláknál már Ravennában is észleltett s hogy Agincourt e különös építésmódot le is rajzolta ismeretes nagy munkájában. Ily beszélgetések közt beléptünk az oldalhajóba, hol szavunk elállt, — a kupola s az oldalfalak mind telve lévén freskókkal, melyeket a törökök csak részint felületesen bemeszeltek volt, szerencsére úgy, hogy a rajz mindenütt, a szín nagyobb részt egész biztossággal felismerhető maradt. E falképeknél két különböző kez műve félreismerhetetlenül tűnik ki, az alsók, életnagyságot meghaladó szentek, a restauratio korából valók s kevésbbé érdekelték, mert sem felfogásban, sem kivitelben nem emelkednek felül a durva középszerűségen, de a kupola s az ablakoldal falain lévőek fogalmat adtak azon Panselinos művészetéről, kit a byzanci írók mint legnagyobb festészöket említnek. Idejéből csak egy pár diptychont, melyeket az Arundel Society gipszben másoltatott le s a vенеzei Pala d'oro gyönyörű, eddig még ki nem adott zománczait ismertem, de mind ezek inkább a műipar, mint a magas művészet terményei. A Kachriében álltam először oly mesterművek előtt, melyekről eddig fogalmam nem volt s vethettem egy rövid pillantást a Comnénok művészeti világába. A

Eupola tizenkét bordái közt tizenkét álló angyal van festve, hasonlók egymáshoz s mégis mindegyik különböző. A nemesen stilizált redőzet szinharmóniája meglepő, a mozgás hiánya pedig oly méltóságos benyomást tesz, minőt az Archaikus stélák. — ez a byzanczi művészet legnemesebb kifejezése. De az ablakoldalon még tökéletesen kivehető egy oly compositio, mely Giotto páduai freskóit is művészeti becsben meghaladja. A jeruzsálemi templom párkányzatán áll itt Jézus, nagyszerű egy alak, fehér öltönyben s méltóságosan emeli jobbját, érezzük, hogy e szavakat mondja: Apage Satanas! — a sátán pedig az indulat erőszakos mozdulatával visszatántorog előre, — az ellentét a jó s gonosz elv közt soha nagyszerűbben nem alakított képben: az Üdvözítőnek alakjában nemes komolyság s isteni természetének öntudata ömlik el, a sátánban látszik hatalmának egy kis szó által történt megtöretése: a kísértő le van győzve. A redőzet mind a két alakon oly finom izléssel van stilizálva, minőt csak Eudokia s Romanus diptychonából ismerünk: ez azon császári szent művészet, mely az első Comnénok időszakát jellemzi s melyet a művészet-irodalom eddig nem ismert. Nem kételkedem, hogy az Athos-hegy kolostor-templomaiban még több példányát fogjuk feltalálhatni e császári bíborba öltött műstílnak, eddig azonban az Athost csak tudományos, nem pedig művészeti czélból látogatták, ideje, hogy művészek és műtörténetírók is valahára kiaknázzák e kincseket, de főleg ideje, hogy a Kachrie gyönyörű falképei lemásoltassanak, nehogy a török

vakbuzgóság a byzanczi művészet e remekjeit megsemmisítse.

A mit a mecseteknél észrevetünk, hogy tudniillik azok, melyek a XV. század közepétől a XVII. század közepéig épültek, minden tekintetben felülmulják a későbbieket s különösen a korunkbelieket, ez áll itt minden egyéb műemlékekről és palotákról is. A sok csinos kút közt, melyekben Stambul, mint minden muzulmán város, bővelkedik, a legszebb az, melyet III. Ahmed épített a Szeraj kapuja (Bal-Hamajun) előtt s mely sok olvasónk előtt az által ismeretes, hogy hű képmása a bécsi világtárlaton ki volt állítva. A paloták közt szintén legszebbek a Szeraj régi kioszkjai, melyek Stambul keleti csúcsát foglalják el, a régi hellén Byzancz Acropolisának, később Pulchéria császárné palotájának helyét. A legszebb kioszk itt az úgynevezett dömöczki (damaskusi), melyet II. Muhammed mindjárt a foglalás után építtetett: kupoláján a vörös, kék és arany díszitmény a legkielégítőbb színharmóniát idézi elő, míg az összes falaknak majolikával való incrustatiója oly gyöngéd színű, mint a legszebb persa szőnyeg, oly gazdag s nemes rajzzal, hogy azt csak az olasz kora renaissance legkitünőbb műveihez hasonlíthatjuk. Hasonló a másik kioszk is, melyben jelenleg a könyvtár állíttatott fel, csak-hogy itt a kupola festése be nem fejeztetett, a rajz megvan, a szín elmaradt. A könyvtár, a mint látszik, a Szerajban szent helynek tekintik, mert itt is, mint a mecsetekben, megkövetelték tőlünk, hogy papucsot öltünk czipőink fölébe, holott a livők levetik papucsukat s harisnyában tapossák a szen-

télyek padlózatát. A könyvtár maga nem nagy, de a codexek mind számozvák, lajstromozvák és rendszeresen fel vannak állítva. Mint magyarok, természetesen a Corvinákat néztük leginkább, s azt találtuk, hogy az itt lévők is, mint csaknem mind azok, melyeket eddig láttam, az ismeretes flórenczi műhelyben készültek és a Laurentiana kézíratainak másolatai, ugyan azért a tudós kutató előtt nem bírnak tekintélyvel. Azok ellenben, melyeket Attavante festett, a XV. század művészete remekjeihez tartoznak, ilyeket azonban itt hiában keresünk, csak Bécsben találjuk, Brüsszelben és Rómában.

A kincstár ismét egy más kioszkban őriztetik, legbecsesebb részét már a bécsi tárlatból ismertem. Különös azonban, hogy egy darab sincs itten, mely a XVI-dik század végénél régibb volna: hová lehetek hát a kalifák kincsei? hol van a Sassanidok trónja? hol Konstantinápoly és Budavár prédája? Későbbi időkből egy pár kristály gyertyatartó hazánkra emlékeztetett, mert erdélyi zománczezel ékes, valószínűleg valamely erdélyi fejedelem ajándéka. Abdul Medzsid kioszkja az előbbiektől ropantul eltér: ez választékos európai modern egy lak, csaknem minden bútorzat nélkül, a kilátás azonban ablakaiból s különösen a kert végéről a Marmara-tenger, az Arany Szarv és a Bosporus felé, szépségével mindent felülmul, miben eddig gyönyörködni tudtam. Abdul Medzsid felcserélte kioszkját a Szerajban, a fényesebb Dolma Bagcsi palotával: a mostani szultán ezzel sem elégedett meg és a Tsi-ragán palotát építette másodrendű olasz építészek által, kilenczvenöt millió frank költséggel. A nagy-

követ közbenjárására engedelmet nyertünk a palota megszemlélésére. A termek oly nagyok, hogy roppant térfogatuk csakugyan a nagyszerűség hatását idézi elő, de a drága márvány, jaspis, chalcedon és onyx-táblák gazdagsága, melyekkel a falak incrustálva vannak, különösen elüt kereteiknek patronnal készült festésével. Feltűnt még, hogy minden ablakba egy száraz hagyma volt állítva, amuletül a gonosz szellemek ellen.

Meglátogattuk a híres európai édesvizeket is, a konstantinápolyi szép világ legkellemesebb mulatóhelyét, hol a szultánnak csinos kerti lakja körül, óriási fák terebélyes ágai alatt, egy kis folyam partján, a zöld réteken hetenkint egyszer le szoktak telepedni és kávé és serbetet szürcsölni a fátyolozott és fátyol nélküli nők. A tenger s város itt alacsony dombok által minden oldalról el lévén fedve, a völgynek belföldi elzárt jellege már a változatoság kedvéért is nagy kecscesel bírhat a konstantinápolyiakra, kik itt elfelejthetik a világváros zaját: bennünket sokkal inkább érdekelt az ázsiai parton, a Skutari s roppant temetője fölött emelkedő Bulgurlu hegytető, honnét a Bosporus, a Marmaratenger gyönyörű szigeteivel, az európai és ázsiai partok egész Nikomédiáig, s a távolban fehérülő ázsiai Olympus oly tágas panorámát tüntetnek elé, melynek változatos szépségét érezni lehet, leírni nem.

Konstantinápolyban az ellentét a keleti és nyugoti élet s felfogás közt oly élénk, hogy a ki csak öt napig is itt mulatott, azon meggyőződésre jut, miszerint ily állapotok tarthatatlanok. A kincstár folyvást üres, a katonák és tisztviselők ritkán

tízettetnek rendesen, a szabad lopás államelvűvé lett, rendszerezett közigazgatásról szó sincs, a tartományok zúgolódnak s időnként hol az egyik, hol a másik fellázad, a kormányférfiak egymásután lejárják magokat a szultán kegyében, mindenki azt hinné, hogy a végfelbomlás csak rövid idő kérdése. Ha azonban a török történelmet tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy ily állapot már kétszáz év óta fennáll, a nélkül, hogy a birodalom felbomlott volna, sőt hogy a török a külháborúkból is «megfogyva bár, de törve nem» ki tudott menekülni mindig. Így a bizanczi császárság bomlása is századokig tartott, ambar gyöngesége s belső meghasonlása tudva volt. Az államférfi feladata jelenleg tehát nem az, hogy a török birodalom felosztását tervezgesse, hanem az, hogy az átmenetet lassan-lassan úgy készítse elő, nehogy a katastropha egész Európát lángba borítsa. Bármennyire túlhaladott álláspontnak tartassék is azon Metternich-féle elv, hogy a török fenhatóság fennállása magoknak a tartományoknak érdekében fekszik, nehogy a lakók egymás ellen irtó háborút kezdjenek, ezen eszme mégis nem egyszer újul meg a bennünk, ha délszláv viszonyokkal érintkezünk. Így jártam én is, midőn Konstantinápolyból a Lloyd-társaság hajóján, az *Achillesen*, Syrába hajóztunk. A gőzös nagyon érdemes volt nevére, mint gyors evező, mely habvető tengeren sem ingadozott: a fedélzeten csupa oly turista volt, mint magunk: belgák, francziák, angolok, amerikaiak, de ott találtunk egy török effendit is, ki a Hercegovinába utazott, hogy az ottani állapotokról hivatalos jelentést tegyen, a mit annak

idejében egész részrehajlatlanul meg is tehetett, mert előre megállapított nézete csakugyan nem volt, hiszen ő, a stambuli születésű, párisi nevelésű fiatal férfi, ki soha szláv tartományokban nem élt, az ottani viszonyokról még kevesebbet tudott, mint mi. Érdekesebb volt ennél egy vén dalmata tengerész, szavai szerint loyális osztrák állampolgár, egyébként lelkestül-testestül délszláv, ki szintén a Hercegovinába indult és az ottani viszonyokat jobban ismerte, mint a török effendi. Hajón az ember két napi utazásnál könnyebben ismerkedik s bizodalmasabban beszélget útitársaival, mint szárazon, s így tengerészünk is csakhamar ismeretséget kötött velünk és többször beszélgetett órahosszat, s mondhatom, hogy többet tanultam tőle, mint akár a *Kelet Népének* bármely vezércikkéből.

Azzal kezdte, mit nekem herceg Czartoryski Adám Párisban 1849-ben többször elmondott, mit Mocsonyi és Polit volt képviselőtársaimtól hallottam, hogy századunk vezéreszméje a nemzetiségek egyenjogúsága: hogy a mi olaszoknál s németeknél erény, azt nem lehet kárhoztatni a délszlávoknál, hogy ők is nemzeti politikai életet követelnek a magok számára, s a délszláv fajnak egyesülését külön királyságban.

Erre azt találtam mondani, hogy ezek szerint a törökök is igényelhetik fennálló nemzeti létök fentartását, de a tengerész ezt tagadta, mert szerinte a töröknek nincs nemzetisége, csak vallása: az arnaut, az arab, a cserkesz, a bosnyák földesúr, sőt a szerecsen is testvérei a konstantinápolyi ellen-

dinek. mihelyt muzulmánok : a török nem nézi se a nyelvet, se a fajt, csak a vallást.

Hát ez is csak úgy van, mint önöknél, szoltam közbe, az önök mozgalma is kirekesztőleg orthodox, a katolikus és muzulmán délszláv nem tart önökkel.

Fájdalom, hogy ez utóbbi így van — folytatta a tengerész — a török, az olasz, a magyar sokakat szakasztott el közülünk, mert a mint a délszláv vallását elhagyja, elfelejti hazáját, nem érez testvériséget velünk s nem gondol szent célunkkal, azért gyűlölöm a törököt s még inkább a magyart. De mozgalmunk mind e mellett még sem vallásos mozgalom : nekünk nem kell az orosz, pedig az orthodox, mert nemzetiségünket elnyomná. Ön pedig meg fogja látni, hogy a mint a délszláv ország megalakul — pedig meg fog alakulni még napjainkban — mindjárt háborút izenünk a görögöknek, kikkel egy valláson vagyunk, mert Thessáliát nem engedhetjük nekik át, melyre fáj a foguk, holott nekünk van szükségünk reá. A mint az olaszok felszabadultak s egyesültek, mihelyt Piemont a mozgalom élére állt, úgy a délszlávok is egyesülnek s felszabadulnak a herczogovinai mozgalom következtében.

És ki fogja Piemont szerepét elvállalni, Szerbia-e vagy Montenegro? kérdeztem tovább.

Ez nem kérdés, — volt a felelet — hiszen a szerbek mind parasztok, mert a mint a török elfoglalta az országot, az urak elpusztultak vagy kiköltöztek: egyetlen egy régi család maradt meg köztök, melyet most a Vuketicsok képviselnek, ugyan azért a mostani szerbek nem is tudnak kormányozni.

nem voltak soha urak: ellenben a bosnyák és hercegovinai aristokratia, a mennyiben nem fogadta el a koránt, a fekete hegyeknek legkietlenebb részébe menekült: itt telepedtek meg a Csernoevicsok és Vlajszlaevicsok, kiktől a Marinovicsok, Miloradovicsok, Petrovicsok stb. származnak: ez szegény egy nép, százszorta szegényebb, mint a szerb, de mind úri vér, tud parancsolni, mer tenni, s fog kormányozni. A Csernagorához van kötve a délszlávok reménye, ez Piemontjok.

Hát a bosnyák bégekkel, önöknek vérszerinti szláv testvéreivel, mit tesznek majd az új Délszláviában?

Ha nem térnek át ősi hitökhöz, akkor takarodjanak az országból, mint a többi török, mert keresztény és török nem élhet együtt: mind a görögök, mind a szerbek kiűzték a muzulmánokat, mi sem fogjuk őket túrni magunk közt.

Nem akarok ugyan nagyobb súlyt fektetni egy habár értelmes délszláv férfinak mégis csak egyéni nézeteire, de felfogása nem volt egészen ismeretlen előttem: nem egyszer találkoztam vele, tudtam, hogy Bosnyákországban a lakosság fele, a katolikusok és muzulmánok, nem ellenségei a töröknek, tudtam, hogy a délszlávok s görögök közt nemcsak nem létezik egyvetértés, de gyűlölség á l fenn, hogy Szerbia és Montenegro nem bizik egymásban s féltékenység uralkodik köztök arra nézve, kié legyen a vezérszerep a délszláv mozgalomban, s hogy, a miről tengerészünk hallgatott, a raguzai, a dalmát és horvát értelmiség szintén arra számít, miszerint a mint a győzelem ki lesz viva, a szerve-

zés munkája műhatatlanul kezeikbe kerül, minthogy európai műveltségök őket jogosítja fel leginkább a kormányzatra. Ily meghasonlott elemekkel még soká fog bírni a török birodalom, jól szervezett s fölfegyverkezett, habár rosszul fizetett seregével, sőt Európa sem engedheti, hogy a török fenhatóság rögtön megszűntével az illyr háromszögben s az egész balkáni félszigeten irtó faj- s vallásháború jusson napirendre. A keleti kérdés azonban még most is a Sphinx talánya, melynek megoldására nem jelent még meg az igazi Oedipus; a ki pedig a hérosz lángesze nélkül ezt megoldani megkíséرتé, eddigelé mindig keservesen lakolt fogadatlan mérészségeért.

III.

Az ókori Athén.

Unde humanitas, doetrina, religio, fruges,
jura, leges ortae atque in omnes terras
distributae putantur.

Cicero.

Konstantinápolyból harmincz óra alatt értünk Syrába, ez a kereskedés központja az Archipelagusban, ide jönnek s innét szélednek el a gőzösök Marseilleből és Genuából, Triestből s Athénből, Konstantinápolyból, Smyrnából és Alexandriából. Ily forgalom mellett a város annyira felvirágzott, hogy 30.000 ember lakja, ámbár az egész sziget terméketlen hegység, mely árnyékot s patakot nélkülöz, mert keskeny földréteg fedi a sziklatalajt, azon csak folytonos földeléssel lehetett mesterséges gátakon itt-ott kertecskéket alakítani, hol konyhazöldséget, szőlőt, granátalmát, fügét s virágot termesztenek, de fa csak ritkán s elsatnyulva fordul elő.

A város keleti jellegű, nagy czukorsüveg-alakban nyúlik fel a tengerpartról a meredek hegyoldalra, melynek csúcsát Sz. György temploma koronázza. Az utcák legnagyobb része kocsinak nem

járható, de az alsóbb várost, hol a házak is úri-
asabbak, egy szép sétatér ékesíti. Kávéházakat lát-
tunk minden szegleten, melyek előtt délutánonkint
a gazdag kereskedők szivarozva s beszélgetve üldö-
gélnek, míg családok a fák ritka árnyában sétál-
gat. Az éjszaki vándor figyelmét egy pár nagy
egyiptomi datolya-pálma vonja magára, ezek s ne-
hány borsfa, melylyel itt ismerkedtem meg először,
finom strucztollhoz hasonló lombozatával különös
délzaki zamatot terjesztenek magok körül. E két
fanemet Amália királyné, Ottó felesége honosította
meg Görögországban s a görögök mostan, halála
után, hálásan emlékeznek róla, ámbár életében foly-
vást megtámadták. Igaz, hogy népének leghőbb ki-
vánságát nem tudta teljesíteni, nem volt fia, a
mostani királyné e részben szerencsésebb és azért
roppant népszerű is.

Syra szigetén a város két törvényhatóság-
ból áll: a felsőt, Ó-Syrát, katolikusok lakják, az
alsót, Hermopolist, orthodoxok. E két osztály közt
mai napig is fennáll az idegenkedés, oly annyira, hogy
még társadalmilag sem közelednek egymáshoz, ve-
gyes házasság emberemlékezet óta nem kötöttett itt.
Ez is emlékeztet arra, hogy keleten vagyunk, hol
a vallás a nemzetiséggel összeforr s különbsége oly
válaszfalat képez, minőről nyugoton nem is álmod-
nak. Hermopolisnak nincsenek régiségei, már neve
is mutatja, hogy kizárólag kereskedő-város, rak-
tára és közvetítője a keleti forgalomnak, ámbár
tulajdon kiviteli czikkei csekélyek, csak főkép a
liszt, melyet számos szélmalom öröl odesszai búzá-
ból: a kikészített bőr, kora tavasszal a konyha-

zöldség, melylyel Athént látják el, hol a tavasz később nyílik s a bor, melyet azonban — itt is, mint egész Görögországban, szurokkal vegyítették s disznótömlőkben tartatik, azt tartják felőle, hogy mellbajt gyógyít — egészséges ember, ha nem görög, bizony meg nem iszsza. Késő este a kis Lloyd gőzösre szálltunk, mely Syra és Athén közt tartja fenn a közlekedést s bár a tenger nyugtalan volt, oly csöndesen úszott előre, hogy a hullámok álmunkat sem háboríták.

A mint reggel napkeltekor a fedélzetre kijöttünk, a szárazföld közelében voltunk. Jobbra Aegina-hegye látszott, túl rajta Salamis s e mellett a kis sziget, Psittaleia, hol a száműzött Aristides hálátlan hazájának segítségére sietett, előttünk a Pentelikos paizs-alakú szép hegye, alatta az oszlopok ott a sziklán, melyeket a nap sugara megáryoz, az a Parthenon: mögötte a hegyes csúcs, a Lykabetos, a kis öböl, mely mellett kis gőzösünk elhalad, a Phaleron s a kikötő, melybe lassan begőzölgünk, a Piraeus, a romok pedig, melyek a parton látszanak, bizonyára Themistokles falának maradványai. Ifjúságom eszményeinek emlékei mind fölélednek, itthon érzem magamat.

A Piraeus kikötője tág és biztos, s ha Görögországnak kő- és vasutai volnának, hogy ez ország terményei a parthoz szállíttathassanak, ezen hely is újra felvirágoznék, mint hajdanában. Egyébiránt a varoska jelenleg is elég élénk, a szabadságháború óta szépen fejlődött, van már tizenhatezer lakója, szép rakpartja, vannak csinos épületei, egyenes széles utczái, tisztességes boltjai s a sürgő-forgó nép-

ség tanuskodik a folytonos haladásról s gyarapodásról. A kikötőváros vasút által van összekötve Athénnel, ez az egyetlen vasút az országban: fél óra alatt kényelmesen elviszi az utast a fővárosba, de mi mégis jobban szerettünk kocsin menni Athénbe arra, a merre Themistokles a hosszú falakat építtette, az Amália királyné által ültetett fasorok közt, hogy a vidéket jobban láthassuk. Őszszel a tarlok ugyan nem voltak festőiek, s látszott is, hogy a talaj nem a legtermékenyebb, de félúton, a Kephissos mentében fölfelé terjedő olaj-erdőben, örömmel üdvözlöttük Pallas Athénének az Akropolison teremtett eredeti olajfája késő ivadékait. A város maga egészen új, kilencztized része 1834 óta épült s olyan, mint egy német provinciális város, a királyi lak sem palotaszzerű, ámbár fekvése festői, parkja elég csinos, s a legújabb épületek közt van már egynehány, mely nagyobb praetensioval lép fel. De ki gondolna Athénben, az új görög királyság újdonságú fővárosával, ott, hol minden lépten az ókor Athénje tűnik szemeinkbe? Még az iparos és kereskedői czímtáblák önkéntelen humorát sem éreztem az első napokban és nem is nevettem, hogy Solon a mostani Athénben fodrász, hogy Pelopidas kurta korcsmát tart és Themistokles zsibárus.

Ittlétünk első hetében nem érdekelt sem a keleti nagy politika, sem a kisebb görög, s legkevésbé azon parlamenti harcz, melyet Kommanduros Trikupis kormánya ellen vívott; a régiségek vonták figyelmemet kizárólag magokra s ezek közt természetesen leginkább az Akropolis s a Parthenon, «a legszebb épület, a legszebb helyen e vilá-

gon, szentesítve a legnemesebb visszaemlékezések által, melyek az emberi szívet fölmelegíthetik, a mint a lincolni püspök ezt oly szépen megjegyzi. Bár merre vettük legyen utunkat itt mulatásunk alatt, mégis mindennap fölmentünk a művészet e legnemesebb szentélyébe, melynél szebbet emberi ész és kéz eddig nem teremtett.

Athén legrégebb hagyománya a fellegvárhoz fűződik, ez Poseidon s Pallas Athéné vetélkedésének emléke a város védnöksége fölött. A tenger istene szigonyát a sziklába ütötte s ebből sós kút buzgott ki, az állam egykori tengeri hatalmának jelképéül: a tudományos műveltség istennője ellenben az első olajfát teremtette melléje, mely Athén földművelési gazdaságának alapjává lett, ágaiból fűztek ezentúl a győzőknek koszorút. Athéné lett tehát a város védasszonya s az istenség mind e két nyilvánítása, a sós forrás és az olajfa, a város legfőbb szentségei maradtak, kézzel fogható ereklyék, melyekhez egy csoda is fűződött, mert miután Xerxes Athént elpusztította s az Akropolist feldúlta s fölégette, a szintén elégett olajfa újra hajtott gyökereiből s ismét fölvirult. E fölött épült tehát a város legszentebb temploma Athéné Poliasnak, az Akropolis éjszakai oldalán s melléje, összeköttetésben vele, a városi hérosoknak, Erechteusnak, Pandrososnak, Kekropsnak: ez az Erechtheion, mely minden csonkítása mellett is még mindig a legválasztékosabb emléke a classikus kornak, ioniai oszlopokkal s a párkányzat leggazdagabb díszítményeivel. A peloponesusi háború alatt emelkedett e gyönyörű emlék, mely körülbelül Sokrates halálakor

fejeztetett be. A kit a mythos érdekel, az még most is láthatja a hagyományos szigonyütésnek hármasszögletét e sziklában, a műbarát tanulmányozza s gyönyörködik e templomesoport sajátosságos elrendezésében, a virágzó építészeti stíl csodálatos gazdagságában s a díszítmények kivitelének csaknem hihetetlen pontosságában. De az Erechtheionnál is híresebb s nagyszerűbb a Parthenon, az Akropolisznak csaknem kellő közepén; Perikles és Phidias ez utólcélremekműve, romjaiban is a világ legnemesebb épülete.

A Parthenon nem volt valóságos templom, a mennyiben itt oltár nem létezett s áldozatok nem hoztak, hanem a szűz Athéné azon szentélye, melyben hátul az athéni szövetség kincsei őriztetek. A cella közepén pedig az ókor legszebb női szobra, elefántesontból és aranyból: a Parthenos volt felállítva, kezén tartva a győzelem arany istennőjét, mely a koszorút a győzők felé nyújtotta, mert e szobor előtt koronáztattak meg a panathénéi győzők az olajfa koszorújával. Ez lett az athéni ünnepi élet központja, ez az állam legnagyobb dicsősége. Phidias terve szerint s felügyelete alatt készültek a két homlokcsúcsban azon szoborcsoportozatok, melyeknek csonka maradványai még mindig a szobrászat utól nem ért remekei, s alattok a metópok és a párkányzat gyönyörű domborművei, melyeken a panathénéi ünnepi járatot látjuk. Tudva van, hogy Athén emlékei a középkorban feledésbe mentek, a francia Carey lerajzolta ugyan a Parthenont 1674-ben, akkori rongált állapotában, mert a szűz Athéné szentélye az idők hosszú során előbb

a szent szűz templomává alakítottatott át a byzanziaiak által, kik a márványfalakra szent képeket festettek, melyek nyomai több helyütt most is látszanak: a törökök később mecsetté változtatták, s midőn 1687-ben a velenceziek Morosini alatt Athént ostrom alá vették, a basa ide helyezte el a löport, melyet egy szerencsetlen bomba, Königsmark hadosztályából, meg is gyújtott s a Parthenon középső részét szétrobbantotta. Azóta csaknem egy egész századig a műemlékek e legnevezetesebjét nem is említik: Winckelmann megírta epochalis művét az ókor műtörténelméről, a nélkül, hogy a Parthenon maradványait ismerte volna, kevéssel utána Stuart és Revett fölmérték, lerajzolták s kiadták, de teljes ismeretökre csak az óta jutottunk, hogy Lord Elgin, a század kezdetén angol nagykövet a fényes portánál, a szobrokat csaknem mind, a metópok közül azokat, melyek legjobban voltak fenntartva, s a párkányzat legnagyobb részét leszedette, a többit gipszbe formáltatta, Angolországba vitette s az egész gyűjteményt, költségei megtérítése mellett, a British Muzeumnak engedte át. Egy időben divatos volt Lord Elgint, mint szentségtörőt s rablót megbélyegezni, különösen, mióta Lord Byron a skót főurat gyönyörű versekben elátkozta, most azonban csak a dilettánsok s felületes turisták teszik ezt, mert e műkincsek csak azóta, hogy Londonban állítottak fel, esnek az egész civilizált világ keze ügyébe s váltak szellemi tulajdonává, mi nemcsak a műtörténelemre, hanem az izlés nemesítésére is oly annyira befolyással volt, hogy az újkor műphilosophiája egyenesen az Elgin-márványok tanulmá-

nyozásából veszi eredetét. Ha ezek helyökből el nem mozdíthatnak, nemcsak hosszú évtizedek során ismeretlenek maradnak, hanem a tudatlanság, pajkosság s a harcviszontagságok rombolásainak is ki vannak téve. A ki a Parthenonnak Athénben maradt domborműveit, vagy a Lysikrates emlékének párkányzatát azon gipszlenyomatokkal hasonlítja össze, melyeket Lord Elgin e század kezdetén készítettett, az benne a művészet védőjét s az emlékek megmen'őjét fogja tisztelni. Még a görögök is kezdik ezt érezni, a párkányzat megmaradt részét ők is leszedték s az akropolisi muzeumba helyezték, hol többé sem a tengervíz kigőzölgésének, sem a látogatók sértésének nincsenek kitéve.

A Parthenon szépségét kiegészítik a nagyszerű Propylaeumok s előttök a sziklacsúcson Athéné Niké gyönyörű kis temploma, melyen az építészet eurythmiája a kis arányokban is a legkellemesebb hatást teszi. E szentélynek története igen érdekes. Pausanias említi. Spon és Wheler 1681-ben leírják, de azóta senki sem látta nyomát: Lord Elgin négy darab domborművet vitt el a párkányzathól, mely a törmelék közt feküdt, s lenyomatot hozott három, valamivel nagyobb márványdarabról, melyen Victoriák ábrázolvák: ezek azon alacsony védőf. lhoz tartoztak, mely a templomot a Propylaeumok nagy lépcsőzetétől elválasztotta. Midőn 1835-ben az a török ágyútelep szétszedetett, mely a Propylaeumok előtt állott, a templom egyes részletei ebben beépítve találtattak s ezekből Hansen, jelenleg híres bécsi építész, Schaubert és Ross az archeolog, e gyönyörű szentélyt eredeti helyén újra összeállított-

ták, mi nem került rendkívüli költségbe, mert e templom, mely egy cellából s elül hátul négy ioniai oszlopból áll, csak 27 láb hosszú, 18 láb széles s csücsától talpazatáig 23 láb magas.

Különös s a mostani kor nézeteivel összeüt-köző az a körülmény, hogy az Athéné Niké, az Athéné Ergané, az Athéné Polias templomainak, a Parthenonnak s a Propylaeumoknak iránya mind különböző, oly annyira, hogy az Akropolison nincsen épület, melynek tengelye a többiek bármelyikével párhuzamos volna, mindegyik független a szomszéd épületektől s ezen változatosság különös bájt kölcsönöz az összes egésznek. Az Akropolis tere, mely nem több mint ezer láb hosszú keletről nyugatra s félannyi széles éjszokról délre, a persa feldúlás után kizárólag szentélyeknek volt szánva, profán épület nem létezett falai közt. Itt volt az említett épületeken kívül a brauroni Artemis temploma, és Athéné Erganéé (a munkásé), melyeknek még romjai is el-tűntek: a késő római időkben a szikla keleti szeg-lete felé Róma s Augustus kerék alakú szentélyét emelte a szolgáló lakosság. Bármily csekély az Akro-polis térfogata, mégis ez volt a művészet legneve-zetesebb központja, mert az egész tér be volt né-pe-sítve a legszebb szobrokkal. A leghíresebb ezek között Phidias óriási Athéné Promachos (az előhar-czos) bronzból, melynek lándzsacsücsát már a ten-gerről megismerheté a hajós, talpazatának helye most is észrevehető. A Propylaeumok egyik oszlo-pához támaszkodik egy márványtalpazat, melyen e felírás még olvasható: Athéné Hygieia, Pyrrhos munkája. A szobrot, mely a márványon emelkedett,

Perikles állíttatta egyik munkásinak esodaszerű felgyógyulása után, a gyógyistennő Athénének Közel ehhez állt a három grácia, a böles Sokrates műve, de mindazon százakra menő szobor közül, melyeket a régiek az Akropolison említenek, alig maradt fel egynehány Rómában, Velenczében, Nápolyban s Párisban: ezek Attalosnak, Pergamos királyának ide felajánlott négy csoportozatához tartoztak, melyek a gallusok fölötti győzelmének emlékei s a fellegvár déli oldalán, Kimon falai mellett, a Dionysos theátroma fölött voltak felállítva, s az isteneknek az óriások, az athénieknek az amazonok, a görögöknek a persik, a királynak a gallusok fölötti diadalát ábrázolták. A sors szeszélye úgy hozta magával, hogy a reánk maradt tíz szobor mind a legyőzötteké, a győzők alakjai közül egynek sem kegyelmezett az idő. Az Akropolis egyébiránt még most sincs tökéletesen felásva, különösen keleti oldalán sok törmelék fűdi még a sziklatalajt, mely közt talán érdekes emlékek találhatóak fel. Eddig is számtalan a kisebb-nagyobb emléktöredék, mely a fellegvár terén napvilágra jutott s részint a kapunál a Propylaeumok alatt, részint mellettök a régi Pinakotheka helyén összehalmozódott, részint a Parthenon és Erechtheion körül szabad ég alatt fekszik. A legbecsesebbek azonban egy félszer-forma muzeumba szedettek össze, mely a kimoni fal mellett a törmelékbe beépítettett, úgy, hogy a fellegvár körrajza fölé ne emelkedjék. Itt vannak azon régi Parthenon maradványai, mely a mostanit megelőzte s Xerxes által dűlatott fel: itt a híres párkányzat azon része, melyet Elgin a szentélyről le nem szedett, a homlok-

csúcs-csoportozat néhány töredéke: a Victoria-párkányzat a Niké-templom védfaláról (balustrade), itt az Elgin-márványok gipszöntvényei, számtalan kis terracotta alak, márvány domborművek s feliratok, melyek mind a fellegváron találtattak. A műkincsek, melyek itt fel vannak állítva, nem dicsekednek ugyan azon külső simasággal, mely a Rómában talált szobroknak nagy részét jellemzi s ezeknél sokkal rosszabb állapotban vannak, mert a felületöket meg rongálta két ezer év óta a tenger sós levegője s ily hosszú idők sora egyet sem hagyott teljes épségben, de míg a római emlékek mind decoratív másolatok, azok, melyeket itt látunk, eredeti mesterművek; a nagy közönséget a Vatikán jobban ki fogja elégíteni, a műértőt pedig az Akropolis kezdetleges muzeuma, melyben mindig fülemben csengett Goethe szava:

Wir tragen
Die Trümmer hinüber und klagen
Über die verlorene Schöne.

Lemenvén az Akropolis sziklájáról a város völgyébe, félúton egy másik szikladomb emelkedik s alsó részében hozzátapad a várhegy tövéhez; ez a híres Areopag, hol a bírák szabad ég alatt, az eleven sziklába vájt üléseken a főbenjáró bűntények fölött ítéltek; a domb alatt állt intéskép az Eumenidák (fúriák) szentélye. Itt a sziklán, azon lépcsőről, melyen állunk, szólt sz. Pál az athéni néphez s hirdette az ismeretlen istent, ki nem lakik emberi kéz által készült templomokban, sem emberi kéz szolgálatára nem szorul, mivel ő ad mindenkinek életet, s egy vérből alkotta az egész emberi nemet s mindnyájan ő benne élünk, mozgunk és

vagyunk. Elmondta, hogy az isten nem hasonlít a művészet arany vagy ezüst vagy márvány faragványaihoz, hogy a tudatlanság idejét elnézte eddig, de most hirdetteti az embereknek, hogy bünbánatot tartsanak, mert napot rendelt, melyen itélni fog mindenki fölött, Krisztus által, kit a halottakból feltámasztott. — A Promachos alakja látszott a helyről, honnét ezen, az ó-kori felfogásokkal annyira összeütköző szavak hangzottak, szemközt emelkedtek a Propylaeumok, a Parthenon s Erechtheion, ott állt a Parthenos, az Ergané, az Artemis szobra, de a művészetnek mindezen csodái a sémi férfi felfogása szerint nem voltak egyebek, mint bálványok, melyek ledöltése szent kötelesség. Az athéniak meghallgatták ugyan szavait, melyekben már az újkor cosmopolitismusa hajnallik, sokan kigúnyolták a buzgó apostolt, voltak, kik máskor is akarták hallgatni: mind elszéledtek, de azon kevesek közt is, kiket szavai megindítottak, bizonyosan nem létezett egy sem, az apostol által megtérített Areopagita Dionysius sem véve ki, a ki gyanította volna, hogy azon tanok, melyek itt most először hirdettettek, idővel ki fogják irtani az akkori kor egész culturáját, romokba dönteni Athén minden dicsőségét, s megváltoztatni minden felfogást azon viszonyról, melyben az ember a láthatatlanhoz, a természethez, az élethez s a halálhoz áll.

Nyugotra az Akropolistól emelkedik ismét egy szikladomb, melynek a város felé fekvő része félkörben fal által támasztatik; ez a Pnyx, a régi athéni népgyűlések helye. A szószék itt is az eleven sziklából van kifaragva. De minthogy a domb

fensíkjának színe jelenleg, hol a határfal valószínűleg sokat vesztett magasságából, a szöszéktől lejtő, holott ennek az akusztika törvényei szerint emelkedőnek vagy legalább vízirányosnak kellene lennie, sokan kételkednek, vajon ez volt-e igazán az athéni demosnak híres gyűlhelye. A kérdés azonban csillagászatilag el van döntve azáltal, hogy Meton észlelése szerint az év bizonyos napján a Pnyxről nézve a nap egyenesen a Lykabettos csücséről kél fel, mihez az ókori csillagász, mintha gyanította volna észlelésének fontosságát, azt is megjegyzi, mi ilyenkor a hold fertálya. E régi észlelet pedig Schmiedt a híres athéni csillagász tanúsága szerint, kizárólag csak e helyre alkalmazható, a ki tehát itt a szöszékre lép, a mint ezt egy angol író említi, bátran mondhatja, hogy ugyanazon helyen állt, melyet Solon, Aristides, Themistokles, Perikles, Demosthenes tapostak.

Nincs város e világon, hol annyi nevezetes műemlék állana oly közel egymáshoz, mint Athénben: a királyi palota előtt délfelé elhaladva, szemközt az Akropolissal egy szép téren ott állunk az Olympieion előtt, ez az olympi Zeus azon temploma, melyet Pisistratus a VI. század vége felé Kr. sz. e. építeni kezdett: de csak Hadrián császár fejezte be hét századdal később, azon időben, midőn Jupiter vallásában a nép nagy része hinni megszűnt. A Pisistratidák elűzetésével e templom építése is természetesen megakadt. Antiochus Epiphanes, Syria királya, ugyanaz, ki ellen a zsidók a Makkabeusok alatt fellázadtak, Athén iránti tiszteletből fogott újra hozzá ez óriási templom felépítéséhez, melyet

Kossuthios nevű építész a király költségén vezetett. A mostanig fennálló tizenöt szép korinthusi oszlop, a mint látszik, ez időből való, de ő sem végezhetette be a templomépítést, még Augustus alatt is fáradtak rajta az ázsiai fejedelmek, végre Hadrián császár fejezte be s szentelte fel, mert e császár különösen kedvelte az athénieket. Ő építtette az új várost az Olympieion körül, hol még most is egy meglehetősen izléstelen római kapu egyik oldalán e felírás olvasható: «Ez Theseus Athénje, a régi város», a másik felén: «Ez Hadriánnak, nem pedig Theseusnak városa.»

Hadrián e két művének oldalán folyik az Ilissus, tavasszal folyó, nyáron sekély patak, mely mellett a híres Kallirrhoe forrás bugyog ki a mészsziklából. Enneakrunosnak is nevezték, mert kilencz nyilásból folyik le az Ilissusba. Ha innét egy kis dombon átmegyünk, ott találjuk a régi nagy panathénéi Stadion romjait, melyet Heródes Attikus bőkezűen márvánnyal boríttatott volt be. Pausanias bámulattal szól e műről, csakhogy díszének reánk más nyoma nem maradt fenn, mint egy pár mészkemence, melyben a középkor a Stadion márványait mészszé égette. Ez a Heródes nagy barátja s jótevője volt Athénének, miért is az Attikus melléknevet vette föl: ő az Antoninok idejében élt s kedves emberök volt. Gazdagságának eredete igen regényes: atyja nagy kincset talált elásva, mit a császárnak bejelentett s megkérdezte, mit tegyen vele. A császár feleletül annyit írt: Élj vele! Erre Heródes viszonzta, hogy a kincs sokkal nagyobb, mint szükségei s kért további rendelkezést, a bölcs

császár pedig ismét nem irt többet, mint: Éljen tehát vissza a kincscsel. De Heródes Attikus csakugyan tudott e kincscsel élni. Kephision faluban, mindjárt az Akadémia mellett, épített magának egy gyönyörű villát, melyben a tudomány és művészet kincseit összehordta, az athéneieknek pedig a Stadionon kívül, az Akropolis déli oldalán, a Propylaeumok alatt, meghalt nejének, Regillának emlékéül egy nagyszerű Odeont emelt, mely 6000 embernek adhatott helyet s terjedelme következtében betetőztetésének mestersége által lett híressé: nagyszerű romjai még most is fennállanak. Ez Odeon szomszédságában van a Dionysos theatroma, melyet 1862-ben Curtius, Bötticher és Strack ásattak ki s melynek állapota épebb, mint a körülötte lévő romoké. Igaz, hogy ez épület az ó-korban is többször újított meg s hogy mostani alakja nem Sophokles, sem Menander, hanem Hadrián idejéből való, sőt, hogy utolsó restaurációja talán Diokletiósiánál egykorú, ha nem későbbi, de azért mégis nagyszerű a hatás, melyet mindenkire tesz. A nézőhelyek két első sorában minden márvány támlaszék meg van jegyezve azon hivatalos személyek nevével, kiket a hely illetett; a középső trónszerű szék a szabadító Dionysos főpapjáé, a mellette lévők a város főtisztviselőiéi s a többi díszhelyek mind a különböző papi személyzetéi. Az itt fölászott domborművek állapota sokkal jobb, mint azoké, melyek az Akropolison találtattak; azonban ezeket bámulat nélkül nem nézhetjük, a theatrumban lévöket, kivéve egy térdelő Silént, mely talán Nagy Sándor idejéből való, alig tudjuk műélvezettel sokáig tekinteni: római nehézkes művek.

Lysikratesnek choragiai emléke. egy négyszög talapzaton 34 lábra emelkedő gyönyörű kerek márvány-épület, melynek átmérője nem több, mint 8 láb. mind a korinthetai féloszlopok, mind párkányzata domborműveinek compositiója által a műtörténelemben nevezetes, de főleg azért is, mert kora a fölírás által meg van határozva.

Ebből tudniillik azt tudjuk meg, hogy Lysikrates, Lysisteides fia azon évben, melyben Nagy Sándor Persiát háborúval megtámadta, (334. Kr. sz. e.) a győztes kart vezette s ide állíttatta a nyert háromlábast. Az emlék, mely a múlt században még meglehetősen ép állapotban volt, jelenleg csúnyául meg van esonkítva. Jobb állapotban van azon nyolcszegű épület, napórával s vízi órával, melyet Andronikos Kyrrestes a csillagász építtetett, hogy a városnak órája legyen; de a dombormű rajta, mely a személyesített szeleket ábrázolja, nehézkes: stílje mutatja, hogy Sulla ideje körül a művészeti érzék még Athénben is hanyatlott.

A Ptolomaeus gymnasiumának romjai szintén tanuskodnak azon kegyeletről, melylyel külfejedelmek, úgy, mint magán egyének Athén iránt viseltettek s diszitására folyvást áldozatra készek voltak. Philoppapos emléke a Museion-dombnak csaknem csúcsán, mutatja, hogy a gazdag syriai polgár, ki Athénben Vespasián és utódjai idejében élt, szerencsésebben tudta megválasztani a festői helyet síremléke számára, mert a kilátás innét csakugyan a legszebbek közé tartozik, — mint a művész, ki az emléket építette s domborművekkel díszesítette.

Athén minden régi emlékei közül legépebb

állapotban van a Theseion. Az athéni város-héros templomának csak tetőzete új, a cella márvány-falai, a dóriai oszlopok s az oszlopokat összekötő cassetteket alakító márvány-gerendák, melyeken még a színek s az aranyozás észrevehető, egészben véve jobban vannak megóva, mint az ókor bármí épülete, talán az egy római Pantheont kivéve: mi leginkább annak köszönhető, hogy Theseus szentélyét Szent Györgynek ajánlották fel a kereszténynek. A párkányzat s metópok domborművei ekkor nem sértettek meg szándékosan s mostanig is tőrhető állapotban vannak. E gyönyörű épület a persa hadjárat után s a peloponnesusi háború előtt épült, a művészetnek legclassikusabb korában. Új időkben e templomot muzeummá vagyis inkább régiség-raktárrá alakították át, de ezt jelenleg a legnagyobb rendetlenségben találtuk: igaz, hogy az emlékek itt csak ideiglenesen helyeztettek el, míg a Patissia elővárosban az új muzeum elkészül, hová azon emlékek is mind át fognak vitetni, melyek a Theseionban voltak felállítva. Aristionnak, a marathoni harcosnak, archaikus síremléke, melynek gipsz lenyomata minden archaeologiai muzeumban található, különösen érdekelt, minthogy a polychromia rajta még elég erősen észrevehető. Nehány gyönyörű szép márványfej, köztök egy, melyben Attalos arczképére ráismertem, a jelentékenyebb műkincsek közé tartozik: sok itt azonban a római emlék is, de mindnyájának felállítása még lomtárnak is rossz. A nevezetesebb régiségek már is az új muzeumba vitettek, mely a Patissia elővárosban Stornarinak, az alexandriai kereskedőnek, hazafias alapítványából

épült, de épen azért, mert rendes dotatiója nincs, még eddig föl nem szereltethetett s az emlékeket csak részben lehetett felállítani. Domborművek képezik a muzeum fő gazdagságát, itt látjuk azon nagyszerű márványtáblát, melyet Eleusisben Letronne, a francia régész, fedezett föl, s hol Demetert (Ceres) látjuk s Persophonét (Proserpina) a mint Triptolemost küldik ki, hogy az emberiségnek hozza meg a kalászt s tanítsa őket földművelésre. Itt vannak továbbá azon gyönyörű síremlékek, melyek tíz év óta különösen a Hagia Triasnál, de egyebütt is a régi város falain túl ásattak ki, legnagyobb része a peloponnesusi háború idejéből, majd mind búcsú-jelenetek, bizonyára nem valami hírneves művészek remekjei s mégis nemes stíljök s szép compositiójök mutatja, mily roppant befolyással volt Phidias lángesze még a műiparra is. Lehetetlen megindulás nélkül nézni a sírkövet, melyen egy anya kis leányától búcsúzik s gyöngéden czirogatja állát, vagy nem gyönyörködni Ameinokleia alakján, midőn kimenni készülvén, lábát emeli, hogy szobaleánya a cipőt öltse reá, vagy meg nem figyelni Dexileos emléken a festői compositiót, hol a megsebesült athéni hős térdre roskadva védi magát lovas ellenének csapásai ellen, s nem szánozkodni azon ifjún, kinek emléke az Ilissus medrében találtatott s ki oly nehezen búcsúzik egy öregtől, valószínűleg apjától.

Sok ily síremlék a lelhelyen maradt, a szent út kezdetén, mely Eleusisba vezetett: van köztök olyan is, mely már a rómaiak idejéből való; a szokás, hogy a város kapuján túl a halottak városa

kezdődjék s az emlékek a főút mentében állíttassanak fel, az ó-kor egyik oly jellege, mely a mostani felfogásoktól egészen eltér: mi a halottakat és kedveseink emlékét a mindennapi forgalom elől elteszszük. A muzeumban csak a nagyobb emlékeket állítják fel, szobrokat, domborműveket, feliratokat, de miután az intézetnek külön dotatiója nincs, ezeket a régiségbúvárok s művészek nagy örömeire nem restauráltak, hanem azon alakban hagyták, melyben találtattak, habár a turisták ily eljárásom megszoktak botránkozni.

A régi kor kisebb műemlékei, a házi eszközök, terracották, díszedények, bronz-szokrocskák a Barbakeionban helyeztetek el az archeologiai társulat által, melyre az ásatások vezetése is bízott. A Barbakeion egy nagyszerű gymnasium, ezt Barbakis, egy gazdag görög, alapította s néhány termét a régiségeknek szánta. Itt különösen érdekesek azon fehér díszedények, melyeken a mindig temetkezésre vonatkozó compositiókat, hol csupán körrajzban jelezve, hol pedig polychromiával festve látjuk: ezek a rajz gyönyörű szabatosága által oly annyira kitűnnek, hogy néha a középkor nagy mestereinek kézrajzaival vetélkedhetnek. E neme a díszedényeknek eddig kizárólag attikai, a többi vörösfekete, vagy fekete-vörös díszedény úgy technikára és rajzra, mint alakra s művészetre nézve egyáltalában nem különbözik azoktól, melyeket Etruriában, Campaniában, Siciliában, Krimeában s Cyrenében a sírokban találtak, a mi bizonyoságul szolgál, hogy ezek Görögország műhelyeiben készültek s a kereskedésnek jelentékeny kiviteli cikkét alkották az ó-világban.

Feltűnő Athénben, sőt egész Görögországban a bronzszobrocskák s a gemmák ritkasága, holott ezek Olaszországban, a római s etrusk városok s görög telepek romjai közt, nagyobb mennyiségben fordulnak elő. A Barbakeion e részben még a provinciális olasz városi muzeumokkal sem mérkőzhetik. Ellenben Athén jelenleg megtelt igen csinos terracotta-szobrocskákkal, melyek közt néhány kitűnő is található, s ezek Tanagrából Coetiában származnak és minden tekintetben nagyobb figyelmet érdemelnek, minthogy a divat, mely a régiségekre is kiterjed, nekik aránytalan magas pénzértéket tulajdonított. Szabúroff, az orosz követ, Rampin, a francia követségi titkár, Photiades beg, a török követ, a British Muzeum, a berlini régiség-tár, a bécsi muzeum, a francia Louvre több ezer frankkal fizettek ily, legfőlebb egy láb magasságú, agyagszobrocskákat s Rhusopulos tanár, Lambro az érmészettel is foglalkozó bankár s Polychronópulos a régiségárús, kiknél most is kitűnő példányai e terracottáknak eladók, kétezerértől egész nyolczezer frankig szabják meg azoknak árát, melyek műbecsők által kitűnők, ha megtartások is olyan, hogy rajtok a régi színezés s egyes esetekben az aranyozás megmaradt. Négy év előtt ásták ki az elsőket a tanagrai sírokból, Kallifrona volt akkor a vallás- s közoktatási miniszter, kiről tudva volt, hogy soha nem olvas semmit s írni alig tud: ez tüstént eltiltotta az ásatásokat minden magánembernek, s a kormány részéről folytatta azokat, de a kormány közegei nem találtak semmit, mind a mellett, hogy a műárúsoknál folyvást szaporodtak a tanagrai

szobrocskák. Azóta az eljárás egészen szabadelvű s fel is ástak körülbelül négyszáz sirt, melyben több ezer szobrocska találtatott, de minden százra alig esik húsz szép és két kitünő. Az alakok mind a házi élet körébe tartoznak, játszi gyermekek s fiatal leányok, a mint palástjokat magokra vetik, vagy legyezőjökkel kaczerkodnak, kalapjuk alul csintalanul kikacsintnak, méla ábrándozásba merülve széken ülnek vagy a szemlélőt büszkén lenézik. Öltözetök mindig ugyanaz, az alsó chiton, melyre a leány a felső chlamyst veti, de ez száz meg száz változatban történik, azt hinnők, egy ókori görög divatlap illusztrációját látjuk. A művészek, kik ezeket készítették, kis művészeti tökével dolgoztak, de azt ügyesen forgatták. Nagyobbszerű felfogással nem találkozunk az alakok ez ezreinél, Rhusopulosnál van ugyan egy igen csinos Artemis, mely minden eddig talált ilyenmű teracották közt a legszebb s melynek színezete jól mutatja, mikép kell képzelnünk a régiek polychromiáját, de ez is csak genre-szobrocska, úgy mint Photiades bégnek úgynevezett Musája s Lambro Aphroditéje, mely tükörbe néz.

Mindezen szobrocskák a Diadochok korából valók; a művészet történelme Görögországban is olyan volt, mint az újkor művészete; archaikus ridegségből virágzik ki az eszményi nagyszerű vallásos művészet, melyet Phidias s kortársai képviselnek, ebből a választékos, kecsegtető stílje Praxitelesnek és Skopasnak, mire a naturalismus következik, Lysippos, az arczkép és a genre, vagyis a népélet művészi alakítása ugyanakkor, midőn néhány művész az archaikus alakokat modorosán utánozza.

Korunkban is a genret jobban meg tudják becsülni, mint a vallásos és történeti nagy művészetet s így természetes, hogy a tanagrai szobrocskákat több ember érti meg, mint a Parthenon párkányzatát. Egyébiránt meg kell vallani, hogy e terracották közt van egynehány, mely a kivitel gyönyörű szabatos-sága által csakugyan a remekművek közé tartozik, különösen, midőn a gyöngéd színezés is különös bájjal ruhazza fel ezen emlékeket. A színek némely példányokon csaknem zománcszerűek s le nem moshatók s még sem változtatják meg a szobrocska anyagának jellegét: a színezés nem valik soha festéssé.

A tanagrai terracották magas ára természetesen ingert adott s alkalmat a hamisításra, de ez eddigelé nem terjedt tovább, mint hogy a színetlen szobrocskákat megfestették s a leplet aranyozással szegélyezték be, ily utánczás azonban igen könnyen fölismerhető, mert nem állja ki a vízpróbát.

Egyébiránt nemcsak Tanagrában találtak eddig terracottákat, hanem Attikában is, Peloponnesusban is, de míg a tanagraiak mind ugyanazon egy korszaknak bélyegét viselik, a többi az archaikustól a római nehézkes naturalismusig a műstil minden kifejlődési korából ered s egészben véve inkább a műipar, mint a művészet körébe tartoznak. A római Archaeologiai Intézet különös figyelmet fordít most a terracottákra s Kekule felügyelete alatt rajzoltatja ezeket. A tudós tanár, ki tavaly Sicilia s nagy Görögország terracottáit tanulmányozta, athéni mulateásunk alatt szintén ott volt s Tanagrában inkább

szép, mint régiségtani tekintetben érdekes emlékeit kiadásra készítette elő.

A bronzemlékek, a mint már érintém, Görögországban ritkák, belső értéköknél fogva előbb vándorolnak az olvasztó kemenczébe, mint a márványok a mészégetőbe, de mind a mellett találtam itten egy oly bronz-szobrot magánbirtokban, mely bármely európai muzeumnak kiváló díszére szolgálna. Ez Myron Marsyasának Nagy Sándor korából való utánzása, mely mind régiségtani, mind műtörténelmi tekintetben nevezetes s a mint nyugati Európába kerül, mi talán nemsokára megtörténhetik, mindenesetre nagy feltűnést fog gerjeszteni. Pausanias az Akropolisz szobrai közt említ egy csoportozatot, mely Athénét és Marsyast ábrázolta. Egy régi athéni márvány díszedényről, melyet Stuart és Revett rajzoltak le, ismerjük a compositiót: Athéné eldobja a fuvolát, mert észrevette, hogy arezát a fúvással eltorzítja. Marsyas látja ezt s kedve kerekedik, s mégis fél felvenni azt, mit az istennő eldobott. A díszedény később feledésbe ment s csak legújában, az angol Finlay kertjében találtatott meg, de a csoportozat itt domborműben utánoztatott s ennél fogva oly változtatással, a mint ezt a dombormű törvényei megkívánják, hogy t. i. az alak minél kevésbé legyen megkurtítva. A hatvanas években Rómában ásatott ki ismét Myron Marsyasának egy márvány utánzása, csakhogy ez már a római korból való, s a görög eredetinek a császári időkből készült mása.

A Lateránban állítottatott föl, de a kezek restauratiója nem sikerült, mert az újkori szobrász

nem ismerte fel a compositiót. Most Görögországban megtaláltam a harmadik utánzást, még pedig bronzból féléletnagyságban (77 centimeter). teljes épségben. mert ámbár négy darabra tört. nem hiányzik belőle semmi. mint egy hüvelyk s a kecskefark vége. A kivitel sokkal szebb, mint a lateráni márványnál s a Diadochok korára mutat : a kezek mozdulata. melyet a márványnál a restaurator félre ismert, minden tekintetben művészi. Úgy tudom. hogy e nevezetes gyönyörű műemlék nemsokára egy nyugot-európai muzeumot fog díszesíteni s akkor sok tudós értekezésre fog alkalmat nyújtani. addig is nem tudtam megállni. hogy e nevezetes leletről ne adjak előleges értesítést. mivel legelső voltam a nyugotiak közül. ki Myron e derék utánzatát látta.

Athén környékén csak a Pentelikos márványbányáit látogattuk meg s az eleusisi híres Demeter-templom romjait. Az út a Pentelikosra. a meredek hegynek márvány törmeléken. elég fárasztó s az árnyék hiánya miatt nem épen kellemes. mert e hegy is kopár. mint a hegyek legnagyobb része Görögországban ; az erdő ki van vágva. a sok kecske lerágja az új hajtásokat s az eső lemossa a földet : ellenben a szép kilátás egész Attikára elfelejteti a fáradságot. Az eleusisi kirándulás annál kellemesebb ; csinált út vezet ide Athénből ugyanazon szent út nyomán. melyen évezredek előtt az ünnepijárat vonult a sóstóhoz. a tiszteletet gerjesztő templomhoz. honnét. a hagyomány szerint. a búza úgy terjedett el az egész világra. mint az Akropolisból az olajfa. De a vidék nem olyan most. mint régen

volt: Kolonos dombján nem csattognak többé terebélyes fák lombjain Sophokles csalogányai, szegény Ottófrid Müller tetemei porlanak ott a kopár tetőn: az Akadémia kertjében. hol Plato körül széles levelű platánok alatt összesereglettek tanítványai, konyhazöldséget termesztenek; a Kephissos folyója kis csatornában oszlik szét, úgy, hogy nem is tudni hová lett: a Daphne-szorosnál Apollo templomának helyére kolostor épült, Eleusisben pedig a Perikles által emelt templom legnagyobb részét egy törmek-domb fedi, melyre a mostani nyomorult városkának nagy része épült, úgy, hogy kiásatása is alig lehetséges.

IV.

Kirándulás a mythos országába.

Phidias korát kerestem Athénben s Praxitelesét, a Diadochokét és Hadriánét, de ezen idők emlékei mellett sem húnyhattam szemet egy sokkal régibb kor nyomai előtt. Hiszen maga az Akropolisz sziklája mindenütt körül van faragva, mi mindenestre a királyi idők kezdetére vezet, fel még Theseuson túl is Kekropshoz s utódaihoz, kik a főnemzetségekkel együtt soká fenlaktak a várban, mielőtt az egész területet az istenek templomai s középületek foglalták el. Az Areopagus durva sziklaszékei és sziklába vésett lépcsői szintén nem eredhettek a művelt korból, valamint a Pnyx szószéke sem: mindezek felnyúlnak a legrégibb pelasgi időkbe. A sziklasír is a Muzeion oldalában s azon hörtönöknek elnevezett sziklaüregek ugyanott, szintén azon korszakból valók, melyet az eleven sziklának durva faragása jellemez. Ide tartozik az úgynevezett kő Athén is, a Nympheion, a Pnyx és Muzeion mögött, hol e három szikladomb oldalában kilenczszáznál több, sok helyütt egymáshoz érő, a sziklába bevágott négyszög,

ugyanannyi háznak vagy lakrésznek mutatja nyomát, melyek közt a közlekedés hol sziklalépesőkön, hol síkatorokon át állott fenn, a telep közepén pedig szélesebb út vezetett, melyen itt-ott a kerekek bevágása a sziklatalajba észrevehető. Ez volt valószínűleg a legrégebb athéni telep, a pelasgoké, vagy azon ősgörög telepítvényeseké, kik a pelasgokat magokba olvasztották. Athén ez őskori maradványaira nem vet semmi világot a történelem, nyílt tért hagyva a képzelődésnek, mely a mythosok borás korában otthon érzi magát. De azon időkből is, melyekben a mythos és történelem érintkeznek, hol a költészet történelmi egyéniségekhez köti arany álmait s a hagyomány legszebb meséit, Görögországban számtalan az emlék és sehol oly szűk téren több s nevezetesebb, mint Argolisban, mely a régi görögöknél is a legtávolabb őskor bélyegével volt megjegyezve. Itt van Nauplia, hol Palamedés uralkodott, a betűk, a mérleg, a súlymérték és világító-torony feltalálója, kit a trójai háborúban Ulysses cselszövénye ölt meg; itt Tiryns, hol Hercules született, itt Argos Larissájával: Acrisius ugyanazon várával, melyben Danaé leányát hiába őriztette az ércztoronyban, itt Mykéne mellett Atreus sirja s kincsháza s a sziklatorokban maga a vár, melyben Agamemnon székelt. Mindezen váraknak és emlékeknek máig is fennállnak romjai, pedig romok voltak már a római időkben is. Pausanias csaknem úgy emlékezik rólok, mint Murray vagy Bäderer. És e mesevilág oly közel fekszik Athénhez, hogy meg nem látogatni csakugyan bűn volna. Mindjárt a szároni öblön túl nyúlik a tengerbe az

argosi vörös trachit-hegyláncz, mely alatt a habok szűk árral ismét mélyen behatnak az Inachus völgyébe, melynek legbelsőbb szögletében épült Nauplia. Nyolcz vagy tíz óra alatt a gőzös könnyen ér ide a Piraeusból, s mégis kevés utazó mehet Argolisba, mert a közlekedés sok nehézséggel jár. A gőzös tudniillik csak egyszer egy hetben indul ide, s folytatva útját az egész Peloponnesus körül, hat nappal később kerül ismét vissza. A ki tehát nem akar egy egész hetet Argolisban tölteni, annak Ne-meán túl lóháton kell Korinthba vagy vissza Megarának Athénbe nyargalni, mert kociút vagyis oly út, melyen koci is járhat, az egész félszigeten csak a kikötők legközelebbi szomszédságában található. Mindamellett nagy kedvünk volt a mythosok e hazáját meglátogatni, de miután kirándulásunkra többet két, három napnál szentelni alig lehetett s nem akartunk tizennyolcz óráig görög gebéken, járatlan utakon, hegyen-völgyön keresztül oly országban lovagolni, hol vendéglőre nem akad az ember, megkérdeztünk a görög gőzhajótársaságot, nem volna-e hajlandó a Piraeusban állomásozó tartalék-hajóját rendelkezésünkre adni. A társaság székhelye Syra lévén, az athéni agens oda sürgönyzött az igazgatóságához s meghozta a feleletet, hogy szívesen odaadják a hajót, ára száz frank minden óráért. Nem tudtuk, ne vessünk-e vagy boszankodjunk ez ajánlaton, midőn egy görög ismerősünk, egyetemi tanár és képviselő, azt találta, hogy bajunkon igen könnyen lehetne segíteni, hiszen a kormánynak van egy ágyúnaszádjá a Piraeusban, melynek jelenleg semmi dolga nincs, bizzuk reá s ő szívesen kiesz-

közli Trikupis miniszerelnöknél, hogy e naszád rendelkezésünkre bocsáttassék. Ez nagyon kecsegtető volt ugyan, de mi nem fogadhattunk el szivességet a görög kormánytól más úton, mint követségünk által, megkértük tehát Eissensteint, a követségi titkárt, ki oly barátságosan járt el mindenben, mi itt mulatásunkat kellemessé tehetné, legyen szíves ez ügyben is közbenjárni. Trikupis, kinek atyját annak idejében, mint Görögország követét száműzetésem alatt Londonban ismertem, minden nehézség nélkül kiadta a parancsot, hogy még ugyanazon nap estéjétől fogva a Nauplion ágyúnaszád rendelkezésünkre álljon.

Mi tehát este a Piraeusba mentünk, hol már a csolnak várt, mely a kis gőzösre vitt. Itt Vokos kapitány igen szívesen fogadott, csakhogy ő más nyelvet nem beszélt, mint az új görögöt, mi pedig ezt se nem beszéltük, se nem értettük. A mint azonban az ágyúnaszád a kikötőből a sok ott horgonyozó hajó közt kibontakozott, előjött Karpúni hajóhadnagy is, ki olaszul, francziául, angolul és németül beszél, az angol hajóhadban egy ideig szolgált s azzal India és China partjait bejárta. Rendkívüli előzékenységet mutatott irántunk, látható volt igyekezete odahatni, hogy hazája jó benyomást tegyen az idegen utazókra, s minthogy európai műveltsége s utazásainál fogva szélesebb látköre társalgását kedvessé tette, az este mindjárt barátságot kötöttünk, még pedig nemcsak vele, hanem általa Vokos kapitánynyal is, ki igazi keleti vendégszeretettel, vacsorával, théával, borral és szivarral tartott. Sötét éjjel volt már, midőn Aegina mel-

lett elhaladva lefeküdtünk; a mint virradatkor a hajófödélzetre kijöttünk, már Nauplia öblében közel voltunk a városhoz, mely fölött meredek sziklán a velencei erősség és a Palamidi erőd magas tornyosodik fel.

A kikötő bejáratánál egy szikla emelkedik a tengerből, mely szintén velencei falakkal s tornyokkal van erősítve s a tájéket festői módon díszesíti. E tengererőd neve Burzi, néhány katona őrzi s a hóhér lakja, családjával együtt, mert ellene oly nagy a népnek ellenszenvé, hogy élete nem volna biztonságban, ha a lakókkal találkozónék. Sok éven keresztül a halálbüntetés Görögországban agyonlövással hajtattott végre, de ez oly tisztességes halálnak tartatott, hogy rémülést alig okozott. E szerint guillotinet hozattak Franciaországból s fogadtak országos hóhért, mi a halálbüntetésre oly rettenetes alakot öltött a görögöknél, hogy a bűntények mennyiségére is csakugyan hatással volt, ellenben a hóhért egész életére fogolylyá tette. Hogy a várost, az erődöt s a szigetvárat annál jobban láthassuk, naszádunk Vokos kapitány parancsára lassan megkerülte a burzi sziklát, mielőtt a kikötőben a rakparttal szemben horgonyt vetett. Mint-hogy az erődről már régen jelezve volt a hajóhadhoz tartozó egy gőzös: az egész lakosság talpra kelt a szép őszi reggel s úgy odatódult a rakpartra, hogy a rendőrség alig tudta fentartani a rendet; valami nagy vendéget vártak valószínűleg, de kíváncsiságukból csakhamar kijózanodtak, a mint látták, hogy kiszállva tüstént két bérkocsiba ültünk, melyet táviratilag előre értesített consulunk szá-

munkra fogadott volt s a városkapu felé tartotunk az országútra Tiryns felé.

Felörányira Nauplia kapujától, az argosi kistérség kezdetén, egy szikla emelkedik meredeken a mocsáros lapályból, alakja a taljhoz hasonlít, magassága nem nagy, területe csekély, falai azonban háromezer év óta a világ csodái. Ez Tirynsnek, a híres őskori városnak, akropolisz; a mythos szerint Proetus király lakta s lykiai kyklópok által építette a várfalakat oly szikladarabokból, minőket emberi erő fölemelni s helyökbe igtatni alig képes. S valóban Tiryns falai még a kyklópiak közt is az egyes sziklák nagysága által feltűnők s az ily építészet legrégebb korszakából valók, melyben a sziklák, úgy a mint a kőbányából kikerültek, egymásra rakattak s a megmaradt hézagok kisebb kövekkel töltettek be. A falat leginkább súlya tartja össze. későbbi időkben e kyklopi építészet is tökéletesbédett, a nagy szikladarabok egymáshoz idomítottak polygon alakokban, úgy, hogy a fal szabálytalan hálózatot mutat s a kövek nagysága nem különbözik rendkívülieg. Sokan e stílt pelasginak nevezik: csak erre következett a soros négyszögkőépítés. Mind e három korszak építészetének megtalálhatjuk Argolisban példányait, de a tirynsi mindenestre a legrégebb. Az akropolis keskenyebb részén, melynek talaja emeltebb s hol kétségen kívül a királyi palota állott, kyklopi torony védte a várat, melynek itt volt az egyik kapuja. A falak szélessége négy öl ott, a hol legkeskenyebbek, s így nem csodálkozhatunk, hogy több helyütt folyosókra is akadunk a falak tömörületében. Az egyik, mely legépebb, a

nyugoti oldalon terül el: ez a fellegvár belsejével nincs semmi összeköttetésben, látszólagosan csúcs-íves, de csak annyiban, a mennyiben a nagy kövek egymáshoz vannak támasztva, mert a boltozatot, a zárkövet nem ismerte még a lykiai kyklop. E folyosónak a térség felé hat nyílása van, mely régi időben valószínűleg ércz-kapukkal záródott s a vár-örségnek kitörésre s esetleg menekülésre szolgálhatott. A falakon kívül nincs semmi épületnek nyoma a tirynsi akropolison, azt már az ó-görög időben pusztította el Argos, kevéssel a persa háborúk után. Tiryns Görögország fénykorában nem létezik többé, a nevek, melyek hozzáfűződnek, Proetus, Perseus és Herakles, mind a mythos körébe tartoznak, nem a történelemébe.

Az akropolis felső, emeltebb részéről át lehet tekinteni egész Argolist, a mint egyrészt a tengerből, másrészt a magas dombok vetnek háttart a nedves, termékeny térségnek, melyet az Inachos és Erasinos szel keresztül s hol délfelé Lerna mocsára terül el. A naupliai erőd s a szikla, melyre épült, innét úgy néz ki, mint egy óriási, fekvő oroslán, alatta fehérlik a város s a kerti lakok. A térség fel Mykéne felé a domblánczhoz és le a tengerig mindenütt elég jól van művelve, itt-ott látszik az olajfa szürkés lombja, máshol szőlő, dohányültetvények s tarlók, a járható szekérút pedig, mely a dombhoz vezet, tanuskodik a vidék nagyobb civilizációjáról s emlékeztet bennünket arra, hogy Nauplia új Görögországnak egy ideig fővárosa volt, mielőtt Athén lett a kormánynak s királynak székhelye.

Nauplia kitünő kikötője s Argolis szép termé-

keny térsége a legnagyobb vonzó erővel bírtak mindig: már a mythikus időkben jártak ide Ázsia partjairól phoeniciék, a hagyomány egyiptomiakat is említ s a görögök Kis-Ázsiából itt kötöttek ki mindjárt, a mint a vándorlás ösztöne nyugotra vezette őket. Danaus és Tantalus nemzetsége uralkodott Argosban, ezt Lydiából, azt Egyiptomból származtatja a hagyomány: mivel a tények nincsenek ellentétben, mert Perseusnak és Atreusnak nemzetsége mindenesetre idegen, mely magasabb művelődést hozott magával s ez által e térséget egy időre Görögország leghíresebb s leghatalmasabb államává tette.

Tiryns akropolisától, hol most csak kóro terem, Mykéne felé kocsiztunk, mely két óra távolságra fekszik, de Charvati falucskánál megszűnik a kocsút. A falu maga is a kopár domb oldalán épült s elég szegény, egyik háza azonban emeletes, ide szoktak az utasok szállni s a magokkal hozott ebédet elkölteni. A völgy itt tar dombok közt kanyarodva, mindig szűkebbé válik, legvégén, hol a két domb csaknem hegygyé emelkedik, benn a torokban építette a monda szerint Perseus Mykéne városát. Mielőtt azonban e híres helyet fölkerestük volna, mely nemcsak Pausanias, hanem már Thukydides idejében is rom volt, utunkat gyalog az Atreus kinszházához vettük, mely Pausanias kíváncsiságát csak úgy érdekelte, mint a mienket s ki azt tizenhat század előtt úgy bámulta, mint mi jelenleg. S csakugyan nem ismerek nagyobb szerű emléket a mythosok korából, mint e földalatti épületet, mely csaknem tökéletes félgömb alakot mutat,

mert magassága 50 láb, szélessége $47\frac{1}{2}$. Óriási sziklákból készült e kupola, a kövek faragottak és szabályos körsorokban úgy rakattak egymásra víz-irányosan, hogy minden felső kör az alsóbbnál szűkebb: boltozatról tehát itt szó nem lehet, mert a sziklák súlya, nem a zárkő tartja össze az épületet, mely egyébiránt első pillantásra csakugyan boltozott kupolának látszik, mert a körsorok szögletei utólag szabályosan levágattak, úgy, hogy a félgömbalak tökéletes. A bejáratnál és a kapu fölött látjuk a legnagyobb sziklát, mely 27 láb hosszú, 18 láb széles s 4 láb vastag: az ember bámul s meg nem foghatja, miként emeltethetett ily roppant súly gépek nélkül e magasságra. Belül látszanak még a fal egész területén a szöghelyek, sőt itt-ott megmaradtak a bronzszögek is, bizonyosságul, hogy az egész terem érczel volt bélelve. Egy nyílás más terembe vezet, mely sokkal kisebb s alacsonyabb s egyszerűen a domb lágy sziklájából (puddingkö) van kivájva. Itt volt valószínűleg a fejedelem sírja, míg a nagy terem a halotti áldozatoknak lehetett szentelve: sőt nem valószínűtlen, hogy a meghalt fejedelem fegyverei, ékszerei, szekerei itt állítottak fel s hogy a kincsház neve csakugyan reá illet az épületre. E nagyszerű emlék mindenesetre későbbi korból való, mint Tiryns falai, a szikladarabok itt már szabályosan faragvák és sorokban összerakvák, úgy, hogy semmi hézag nem marad köztök. A kincsháznak e későbbi kora a hagyománynyal is megegyezik, mely ezt a Pelopidák dynastiájának tulajdonítja, holott Tirynst Perseus nagybátyja építtette. A kopár domboldalon tovább haladva, még egy másik fel nem

ásott ily kincsháznak tetőköveit láttuk, sőt lent a völgyben ezen kívül is kettőnek látszanak romjai: itt volt tehát a mykénei herosok halotti városa.

Ott, hol a két dombláncz összejő, a völgytorokban ismét kyklopi falakra akadunk, régiebbekre, mint az Atreus kincsháza, de későbbiekre, mint a tirynsiak. — olyakra tudniillik, melyeknél a szabálytalan polygonkövek szorosán egymáshoz illenek, tehát mindegyik úgy van faragva, a mint azt az alatta s mellette lévő szomszédkö alakja megkivánta. E falak egyenesen a vár kapujához vezetnek, mely fölött még most is ott áll Görögország legrégibb domborműve, a híres két kapaszkodó oroszlán egy oszlop két oldalán. Az oszlop nincs semmi atyafiságban a későbbi görög oszlopok akármelyikével, az oroszlánok, melyeknek csak fejük hiányzik, nem hasonlítanak az archaikus domborművekhez: inkább Assyriára emlékeztetnek, elszigetelve állanak a görög művészetben, melyben nincs sem elődjök, sem ivadékok: világos, hogy ez oroszlán-kapu csakugyan a mythosok korszakából nyúlik be a történelmibe, megelőzvé a nagy dór-vándorlást s a Peloponnesusnak elfoglalását a heraklidák által. Atreus és Thyestes szelleme lebeg itt körülöttünk, e várban elvezték Klytaemnestra és Aegystos bűnös szerelmöket, e kapun vonult be Kassandrával a Trójából visszatérő Agamemnon, benn az akropolisban ölte meg őt felesége s unokaöcsese, itt a kapu előtt találkozott Orestes Elektrával s az úton pedig, melyet taposunk, hajtotta maga előtt az anyagyilkost a három Eumenida. Mykéne oroszlánkapujánál elnémul lelkünkben a skepsis, a mythos egy pillanatra történelemmé válik.

Itt is, mint Tirynsben, mint Athénben, mint Schliemann Trójájában a vár területe csekély, csak a királyi lak férhet el rajta, a templom, a vásártér s néhány főúr báza, a nép künn lakik védtelenül, csak veszély idejében jó marháival a falak mögé. S e nép számos lehetett s vaskézrel uralkodhatott fölötte a király, máskép kimagyarázhatatlanok maradnak a kyklopi várfalak itt is, Tirynsben is, Argosban is, Naupliában is, négy óriási épület két négyszög mértföldnyi területen. Ily roppant munkát, melynél minden szikla gépek nélkül, emberi erővel vitegetett helyére, csak a szolganép töméntelen sokasága végezhet. Argos mostani lakossága hosszú évek során keresztül sem volna képes csak egyet is e fellegrak közül fölépíteni.

Fáradtan érkeztünk vissza Charvatiba, hol Alexandros palikár bérszolgánk ebédünket hamar elkészítette. Karpúni, a Nauplion másodtisztje, a szárazföldön is útitársunk maradt s vig beszélgetés, euboiai bor és azon kitünő szőlő, melyből a mazsola készül, fűszerezték rövid ebédünket, de időt veszteni nem volt szabad. Argost is akartuk látni, ámbár ez régi jellegét nem tartotta úgy meg, mint vetélytársai Tiryns és Mykéne, mert Argos a mesekor óta soha végkép el nem pusztult, a görög történetben folyvást szerepelt, a rómaiak s byzancziak alatt fennállt, később a francia Villehardouin kezére került, ki itt mint achájai herceg székel, utána Velenczének jutott birtokába, s csak Morea veszte után török felsőség alá; időnkben ismét az első városok közt volt, melyek a török igát lerázták. Argos három ezer év óta soha lakatlanul nem állott s

ennek folytán sokszor szenvedett háború által, de pusztítva bár az ellenségtől, újra meg újra átépítette a lakosság.

A mostani városban, mely elég élénk s virágzó s hasonlít alföldi városainkhoz, a mennyiben minden ház kerttel van körülvéve, nincs semmi nyoma a régiségnek, de a városházában ott van azon töredékeknek egy része, melyek a Héra temploma körül ásattak ki, német philologok által gyűjtött csekély pénzösszeg erejéig. Letronne ugyan számtalan kisebb töredékről is szól, jelenleg azonban csak egy szép nő-fő s egy másiknak alsó része őriztetik itt, valószínűleg egy Metop-töredék, mely Polyklét korából való s oly viszonyban áll a művészhez, mint a Parthenon Metopjai Phidiashoz. Egy elég jó kis női szobor is, mely mint az előbbi töredékek, Martinelli gipszöntvényei által ismeretes és muzeumunkban is látható, lekötötte figyelmünket, de ez mindenesetre későbbi korból eredt, mint a többi töredék is. A régi Argos emlékei meglehetősen távolságra esnek a várostól.

Fenn az ezer láb magas, kúpalakú sziklatetőn, mely alatt a mostani város a szűk hegymagaslaton épült, áll a fellegvár, mely itt is, mint több helyütt Görögországban, a pelasg Larissa nevet viseli.

Itt látta még Pausanias az érczezel bélelt tornyot, melybe Acrisius leányát, Danaét, zárta be; a leírás szerint hasonlithatott az Atreus kincsházához. Most semmi nyoma sincs többé, mert a fellegvár a velenceiek által középkori stilbe építtetett át; a régi kyklopi falaknak csak legalsóbb része látszik még. A híres Heraion egy mértföldnyire volt Argos-

hoz. csaknem egyenlő távolságra Mykéne és Argos közt. Polyklet hírneve e templomhoz volt kötve s Héra szobra egyedül Phidias műveinek engedett elsőbbséget. Jelenleg csak a helye látszik még, három terras, kyklopi alépítmények s törmelék. Meglehet, hogy új ásatásoknál még több s nevezetesebb töredék fog napfényre hozatni, mint az, melyet a városházban láttunk. Délre Argostól meglátogattuk a theatrumot, melynek nagyobb része az eleven sziklába vágatott s azért még most is fennáll, de mindazt, mi kőből épült, elhordták a lakók a középkori s mostani város építésére. Itt is, mint minden görög theatrumnál, a kilátás a felső padokból gyönyörű.

Esteledni kezdett már, midőn Naupliába visszatértünk. A város falain még több helyütt látszik a velencei szárnyas oroslán: a házak egy része török divatú faépítmény sok erkélyvel, de van elég csinos épület is azon időből, midőn a görög kormány itt székelt, s a város jobban virágzott, mint jelenleg, ámbár most is van még nyolczezer lakója, mert kitünő kikötője Argos és Arkadia kereskedésének főrhelye. Míg mi a rakparton sétálgattunk s a városnak festői szépségében gyönyörködtünk, midőn a nap a sötét palamidi erőd meredek sziklája mögött eltűnt, de az öböl végén a tenger még kevés pillanatra világosan kékellett s az est sötétje itt, hol az alkonyt nem ismerik, egyszerre elborítja a vidéket. Karpúni barátunk eltűnt, úgy rémlett előttem, mintha azon sziklalépcsőkön láttam volna, melyek a fellegvárba vezettek. Visszatérve a hajóra, kényelmesen elhelyezkedtünk a födélzeten, hiszen a

látás és az élénk benyomások is fárasztanak s gondolkodva még egyszer átéltük a nap élvezetét. Ekkor Karpúni is megjött s utána az itt szállásoló ezred zenekara, melyet felszólítására az erődparancsnok tiszteletünkre a hajóra rendelt, pedig nála is nagy ebéd volt neje névnapjának megünneplésére. A vendégszeretetnek e gyöngéd tanusága kedves benyomást tett reánk; itt is, mint Athénben s egyebütt láttuk, mily nagy súlyt fektetnek a görögök arra, hogy az idegenek jó véleményét megnyerjék, ilyenkor mindig Magyarország jutott eszembe, mi is nagy súlyt fektetünk a külföld s művelt külföldiek véleményére, ezt teszik az amerikaiak is, mert jelenleg mind a hárman új nemzet vagyunk, melynek egyenjogúsága a cultur-népekkel még alig van elismerve. A zenekar opera-nyitányt játszott, míg mi vacsoráltunk, de mi természetesen a nemzeti himnusz eljátszását kértük tőle; hallatára görög gazdáink úgy fellelkesültek, mint a francziák a Marseillaisnél, az angolok a Rule-Britanniánál, holott mi a hellén himnuszban egy német népdal melódiájára ismertünk. A görög népdalokat is eljátsztattuk, melyben megismerszik, hogy dudához vannak componálva; de a mint ezek megszóltak a hajóslegények tánczra kerekedtek, még azok is topogni kezdtek, kik fenn az árboczon, a vitorla-gerendák végén a bengáli tüzet gyújtották meg s közbenkőben röppentyűket sütöttek el. A tánczkezdvégre a tisztekre is ragadt s társaáágunk ifjabb részére, ők is belefogóztak a lánczba s járták a lassú görög palotást, a romaikát. Az asztal hamar leszedegett, az ágyú félre tolatott s a szabad földézetten

két fiatal görög matróz járta a frisset és oly kötél-tánczos ügyességgel, hogy a két «kübistir» (Voss fordítása szerint «Kopftummler») eszembe jutott Alkinoos udvaránál a Phaiakok szigetén. S míg a zene szólt s a táncz tapsolt s a röppentyúk sziszegtek, Nauplia népsége a rakpartra csődült s élvezte a tiszta éjjel kellemes hűvösségét. Késő éjjel után feküdtünk le, meghatva gazdáink szívességétől.

A reggel Hydra szigete előtt talált: ez oly kopár egy szikla, hogy az ember csak akkor hiheti el jelentőségét a görög szabadságharcz előtt és alatt, ha tudja, hogy e szigetnek azon kiváltsága volt, hogy maga kormányozta magát választott tisztviselők alatt, s míg adóját rendesen fizette, töröknek nem volt szabad ide tenni lábát. Ez lett tehát a tehetősebb görögök gyűlhelye, itt épült Hydra városa, a kereskedésnek és tengerészetnek sokáig főhelye, melyet negyvenezer ember lakott, köztök Buduri, Tombázi, Konduriotti, Miaulis a híres tengerhősök.

Most a kereskedés Syrában, Piraeusban és Patrasban pontosul össze, de Hydrának mégis tízezer lakója maradt, ezek nagy része azonban mindig távol van, mert a férfiak tengerészek, azon takarékos faj, melylyel a Közép-tengeren és az egész Levantén találkozunk. Kilencz óra tájban Poros szigetéhez értünk, a görög kormány arsenáljához, mely nem nagy ugyan, de a munkások hajóépítési ügyessége által megfelel a kis királyság e részbeli szükségei kielégítésének. Negyed órával ezután a hajó akaratumk ellenére horgonyt vetett a sziget oldalán, mert mi Aeginát is szerettük volna meg-

látogatni s azon dóriai templom maradványait, melyek homlokes-ücsáról a két híres csoportozat származik a müncheni Glyptothékában: de Karpúni magára vette a felelősséget, hogy meg leszünk elégedve a késedelemmel, sőt megbocsátjuk neki, ha Aegina romjait el is mulasztanók, mert a kalauriai monostor tájékának szépsége egész Görögországban híres, mind a mellett, hogy Murray kézikönyve hallgat róla. E névnel eszembe jutott Demosthenes, ki a macedónok üldöztetése elől Kalauriába menekedett a Poseidon templomába, e menhelyen leült az oltárra s kétségbeesve hazájának szabadsága fölött, kiitta a mérget és meghalt. A mint a partra értünk, árnyékos erdő vett körül bennünket, mely a hegyen felhúzódik, hol sűrűbben, hol ritkábban, itt ott a szikla, vagy a zöld rét által félbeszakasztva. A hegyoldal közepén emelkedett a középkori kolostor erős fallal körülkerítve, mint egy erőd, mely fölött a naranc-fák sötét lombjában aranyszínű gyümölcsei rezegtek. Délszaki növényzet díszlik itten, karsú piniák, világoszöld citromok, széleslevelű fügek, örökké zöld tölgyek, alacsony gránátbokrok, magas platánok, szürke olajfák, mellettök bikkék és nyárfák: a hegyoldalon pedig egy gazdag tiszta vízforrás csörgedezett csinosan épült kútból le a szűk sziklatorokba, hol a köveket repkény borította és szőlő húzódott el rajtok. S mindezt még százszorta regényesebbé tette a mi szélességünkben ismeretlen sötétkék ég, a nap sugaraiban játszó habcsókák a világoskék tengeren, az átlátszó levegő, melyben minden körrajz élesebben tűnik szembe, s a méhek és rovarok dongása a virágok körül, me-

lyek minden szabadabb helyen tarka színezetökkel megtört őszi árnyalatokban bújtak ki. Nem ismerek világtól elzárt, a természettől szépséggel gazdagabban megáldott zugot, mint a kalauriai monostor vidékét.

Mindnyájan el voltunk bájolva, de a barátok iguménje felköltött ábrándozásainkból s meghítt a templomba s cellájába, mert vendégszeretete nem engedte, hogy e tündérhelyet elhagyjuk a nélkül, hogy testi szükségünket is kielégítsük. A templom ugyan s a kolostor nem mutat semmi különöst, de az igumén kávéja, liqueurje, becsinált gyümölcse s szőlője, melylyel megvendégelt, harmóniában voltak az épület gyönyörű fekvésével s körözetével. A szerzetesek szabálya egyébiránt itten szigorú: húst nem esznek soha, könyv vagy hírlap nem jut hozzájuk s így nem csoda, ha az egyik közülök egy egész évszázadon keresztül talán egyetlen egy magasabb gondolat nélkül elvegetált itten. A szüret mustját főzte most is nagy katlanban és szurokkal vegyítette, a mint ez Görögországban szokás. De az iguménnél udvarias műveltség is mutatkozott, virágot és gyümölcsöt adott emlékül, úgy látszott, ismerte a világot. A vidék szépségeinél fogva, a mint hallottuk, sok athéni család fogadott itt nyaranta szállást a nagy kolostorépületben, míg azt negyedéve az érsek megtiltotta s csak férfiaknak engedte meg ezentúl, hogy a klastromot nyaralónak használják, mert nem tartotta a contemplatív szerzetes-élettel megegyezőnek, ha a barátok a világgal s csábjaival közelebb érintkezésbe jutnak. Nehezen váltunk meg Kalauria erdő-magányától, az árnyékos patak-

tól, a szíves iguméntől, de az idő intett, a szél emelkedett, a tenger zajlani kezdett s a mint előbbre haladtunk, mindig zavarosabb lett, úgy, hogy Aegina látogatásával felhagytunk s öt óra tájban ismét a Piraeusban horgonyt vetettünk.

V.

AZ ÚJKORI ATHÉN S AZ ÚJ GÖRÖGORSZÁG.

A görög szabadságharcz a szent szövetség legsötétebb korszakában ütött ki. Németországban üldözték a német egységről ábrándozó deákokat s azon hazafiakat, kiknek nemzeti izgatását a francziák ellen tiz évvel előbb felhasználták volt. Olaszországban leverték az alkotmányt követelő fölkeléseket, Spanyolország ellen készült a reactionarius háború. Ily szomorú időkben a népek természetesen mind fölkeltek a görögök mellett, kiknek még a régi Hellas dicsőségének fénykoszorúját is fel akarták ismerni: angol lordok, francia főtisztek, svájci bankárok, német tudósok beléptek a philhellének soraiba s áldoztak pénzt és vért. De a görögök meg is érdemlették e rokonszenvet hét éves vitézségök és kitartásuk által, midőn az európai kormányok mind ellenségeik voltak s még Sándor czár sem merte őket, mint forradalmárokat, segíteni, az angolok pedig, kik különben a Metternich politikáját mindenütt elleneztek, a török legitimizást istápolták tekintélyök egész súlyával. Mindenki tudja, hogy

a navarini tengeri csata is, mely a török hajóhadat megsemmisítette s Görögország függetlenségét megalapította, csak egy véletlennek volt következménye, mely a diplomácia hálóját keresztültörte. Midőn azonban az új állam megalakult, Európa sokkal többet várt a görögöktől, mint a mit teljesíteni képesek lehettek, mert a nép szegény volt a török uralom s elnyomás alatt is és még inkább elszegényedett, s nagy culturával úgy sem bírt, most még inkább elvadult a hosszú háború alatt, a béke beáltával tehát első ösztöne volt, hogy gazdagodni akart s a római költővöl azt tartotta:

rem facias, rem.

Si poteris recte, si non quocunque modo rem.

(Pénzt keress, pénzt, ha lehet becsületesen, ha nem, bármí módon, de keress pénzt.)

Ez azután nem illett össze azon eszményi képpel, melyet a közönség magának a classikus időkből alakított: a pártoknak keserű harca, a nagyszerű eszmék hiánya, a politikai éretlenség, egyszerre lehütötte a philhellenek ábrándozásait, s így a régi görögök emléke, a classikus kornak tradíciói legnagyobb ellenségei lettek az új görögöknek, kiknél az államférfiak mindennapi lapossága ki nem állta a hasonlítást Miltiadesszel és Aristidesszel, Kimonnal és Periklesszel. S épen úgy vagyunk az új fővárossal is, a régi emlékek ártnak neki leginkább, a Theseion s az Akropolis romjai mellett eltörpülnek az újkor épületei, melyeken még azt sem szoktuk megbecsülni, a mi rajtok jó, ott, hol a legtökéletesebb, mit emberi kéz létesített, előttünk áll s az összehasonlítást kihívja.

A mint elhatározatott, hogy Athén lesz csakugyan ez új állam fővárosa, nem pedig Korinth, mint az üzlet-világ kívánta, s Ottó király alatt a kormány székhelye Athénbe tétetett át, a bajor regenség német rendszerességgel tűzte ki az új főváros u tezáit s középületeinek helyét, szerényen, mint azt a szorult viszonyok megkövetelték, nem számítva palotákra, hanem legfőlebb kétemeletes házakra, oly formán, a mint dél Németországban a másodrendű városok épültek.

A királyi palota e terv szerint az alvárosba, a Theseion közelébe terveztetett. Az üzerek tüstént fölverték a szomszéd telkek árát, de pénzüket elvesztették, mert nemsokára mindenki átlátta, hogy a királyi lak szebb és egészségesebb helyre való. Egy lángeszű német építésznél ekkor villant föl az a szerencsétlen gondolat, hogy a palota az Akropolisra tétessék, melynek emlékei bele voltak foglalva a művészi tervbe. Ennek is voltak pártolói, csakhogy a költség hiánya miatt a terv szerencsésen elmellőztetett. Az Akropolison kívül azonban Athénnek legszebb és legegészségesebb pontja bizonyára azon magaslat a Lykabettos tövében, mely szemközt a régi fellegvárral, az Olympieion mellett emelkedik, s ide volt tervezve a kórház. Most azt találták, hogy a helyiség inkább királyi palotának való, s nagy költséget sem igényel, hiszen az isptály külsejének tervét sem kellett megváltoztatni, Gärtner még egy emeletet rakott rá, oszlopokat ragasztott elébe, s megvolt a palota, mely természetesen nem különösen szép, de a mint mondják, elég kényelmes. Amália királyné, ki a kormányzás-

hoz mindenesetre jobban értett, mint férje, Ottó, de a kertészséghez még jobban, mint a kormányzáshoz, csinos parkot ültetett a palota mögé, elől pedig a lejtőn, mely a fötérre vezet, árnyékos fasorokat, melyeknek díszje a sok kaktusz s néhány gyönyörű egyiptomi pálmafa. A palotát egyébiránt Ottó király az udvartartási költségből építtette, e költség azonban elűzetése után sem neki, sem családjának, sem az új király, sem a nemzet által vissza nem fizettetett.

Európa már felejteni kezdte a görögöket s szinte szégyelte, hogy egykor mellettök lelkesült, de a külföldön élő görög kereskedők, kik Smyrnában, Alexandriában, Marseilleben, Londonban, Bécsben meggazdagodtak, annál melegebben emlékeztek meg hazájokról s annak új fővárosáról. Ismerve a nyugot culturáját, azon voltak, hogy Athénben a közművelődési intézetek ne hiányozzanak. Egyetemet állítottak tehát először, ugyanazon módon, mint a magyarok tudományos akademiát, kormány segély nélkül, hazafi-adakozásokból. Báró Sina György egy millió drachmát adott egy csillagda fölépítésére a Nymphaion csúcsán, mely a görög levegő átlátszó volta miatt igen érdekes eredményeket mutatott föl, különösen minthogy igazgatása dr. Schmidt Gyulára bízott, ki a legkitünőbb észlelők egyike. Barbaki nagy gymnasiumot építtetett, Arsaki tanítónő-képezdét s kapcsolatban azzal nőtanodát, melyben ezer-nél több leány neveltetik évenként. Stornári pedig a muzeumot alapította. Adakozás útján emelkedett a polytechnikum, mely egyébiránt inkább ipariskola és művészeti akademia, ugyanily úton, de kormány-

segélyvel állítottatott fel az Amalieion, hova a Krétából a lázadás alatt Görögországba menekült nőket s gyermekeket fogadták be, s hol ezek kézi munkák készítésével, szőnyegek szövésével, aranyhímzéssel stb. keresték élelmüket. Végre báró Sina Simon, azon nagylelkű milliomos, ki roppant jövedelmeinek egy részét jótékony czélokra fordítja, fölépíttette Hansen által a tudományos akademiát, új Athén legszebb palotáját, az egyetlent, mely csakugyan méltó azon helyre, melyen áll. Még azok is, kik az új görögökben semmi jót nem látnak, nem tagadhatják forró hazaszeretetüket, s el kell ismerniök, hogy bármennyire keressék is a mostani helyének tulajdon hasznukat, közczélokra mégis mindig készek áldozatot hozni. Ugyanazért, mert hazájok becsületét igen nagyra tartják, minden idegen iránt, kiről föltehetik, hogy szava nyomhat valamit, feltünően előzékenyek. Alig érkeztünk meg Athénbe s alig terjedt el megérkezésünk híre, s ez a kis pletykás városban, mely az idegen vándorlás chronikus áradásának még nincs kitéve, csakhamar megtörtént. — máris Kokkinos, az egyetem rectora meglátogatóft bennünket. Eustratiades is, a közoktatási ministerium tanácsosa, ki alatt a muzeumok s műemlékek állnak, nálunk hagyta látogató-jegyét. Eissenstein, a fáradhatatlan követségi titkár mindent elkövetett, hogy mielőbb tájékozhasuk magunkat; pár nap alatt megismerkedtünk tanárokkal, képviselőkkel, hivatalnokokkal, műárúsokkal. Fölkerestük Schmidt Gyulát, a kitünő csillagászt, ki húsz év óta athéni lakó és Hansent, a híres bécsi építészt, ki minden évben néhány hetet itt tölt az akademia

építésénél, melyet helyettese Ziller vezet: itt volt Benndorf is, az archaeologia pragai tanára, épen most érkezvén ide a Conze által vezetett samothrakiai expeditióból: Kekulé pedig a tanagrai terra-cottákat tanulmányozta, szóval nem hiányzott a kellemes és tanulságos társaság.

Ily körülmények közt két hét alatt sokat hallottunk s tanultunk a görög viszonyokról, mi természetesen ily szellemes körben csak epigrammatikus alakban s erősebb színezetben szokott közölni. Így például, midőn kirándulásaink tekintetéből a közbiztonság állapotáról kérdezősködtünk, oly feleletet kaptunk, hogy a rablók megvannak ugyan még mind, csak hogy üzletök jelenleg megszűnt, mert a legközelebbi években Avranitis bandájának megsemmisítése óta, egy esete sem fordult elő az útonállásnak. Koroneos lázadásának történetét 1862-ben is úgy adták elő, hogy a mint a fölkelők, kik a fővárost már kezökre kerítették volt, észrevették, hogy a bank pénzalapját pinczéiből idegen hajóra küldve, azt biztonságba helyezte, mindjárt szétmentek s tagadták, hogy fellázadtak volna.

A folytonos politikai változásoknak s minis-terválságoknak egyik oka az, hogy az ország még most is, bár az ioniai szigetek által gyarapodott, kisebb, mintsem európai közigazgatást s elrendezést elbirna; ezt már Lipót koburgi herczeg, a későbbi belga király, előre látta, ki a görög koronát, melylyel megkinálták, csak úgy fogadta volna el, ha legalább Thessália és Kréta szigete hozzá csatoltatnék. A görög nép gyors felfogása s azon könnyűség, melylyel bizonyos fokig a tudományt

tudja elsajátítani, szintén sok zavart okoz, mert egy nagyszámú értelmi proletariátust eredményezett. Az ország lakossága alig üti meg a másfél milliót, s e csekély szám mellett az egyetemen közel ezerötyszáz tanuló van beírva. Ily arány szerint a magyar egyetemek évenként tizenötezer tanulóval volnának benépesítve. E roppant szám csak onnan magyarázható, hogy az egyetemi oktatás is ingyenes lévén, az ifjak egész Thessaliából, Macedoniából, Konstantinápolyból, Kis-Ázsiából, Krétából, a török szigetekről és Alexandriából Athénbe sereglenek nevelésük befejezésére.

Legnagyobb részök az orvosi tudományokat s a jogot tanulja, de különösen a joghallgatók nem mennek többé vissza a török földre, hol az ügyvéd számára nincs kenyér, mert mind a török kadi, mind a keresztény püspök nem tűrik, közvetlenül hallgatják ki a felperest és alperest s ítélnék — ügyvéd nélkül. A fiatal emberek, kik tanulmányukat befejezték, de keresetet nem találnak, valamely tekintélyes férfit szemelnek ki magoknak, az egyik Bulgarist, a másik Kommondurost, a harmadik Grivast stb. S mint ezeknek cliensei, kávéházakban, hírlapokban, választásoknál izgatnak védnökük mellett, míg csak az a kormányra nem jut, ekkor pedig tőle várják és sokszor el is nyerik az állami hivatalt, mert minden új minster el szokta bocsátani elődje hivatalnokait, mit annál könnyebben tehet, minthogy itt minden hivatalal mindjárt első évben, habár csekély nyugdíj, de mégis nyugdíj jár. Azt is hallottuk, hogy a kormánypárt nem szokott adót fizetni, hogy a pénzügyminister csak az ellen-

zékét nyomorítja meg végrehajtással, pörthiveit nem bántja, de minthogy a ministerek gyakran változnak, végre mindenkire reá kerül az adóexecutio sora.

Az egyetemi tanárok rosszul lévén fizetve, mindegyik mellékkereset után lát; a jogtanárok ügyvédkednek, a természettudományiak orvosi gyakorlatra adják magokat, a bölcészetiek újságot adnak ki, lezskét adnak más intézetekben is, vagy műárúsok. Tudományosságukat azonban s alaposágukat nem lehet kétségbe vonni, nagyobb részök a német egyetemeken végezte tanulmányait, mindnyájan jól beszélnek németül, sokan francziául is, de a német szellem jobban elterjedt Athénben a két német király uralkodása alatt, mint a franczia.

Az egyetem, mely egyébiránt a görögök nemzeti egységének egyik főtenyezője, mert megtanítja a kis állam ifjúságát országa határain túl is kiterjeszteni nemzeti vagyait, egészen a német egyetemek rendszere szerint alapított meg, az épület maga Hansennek egyik sikerült műve, elrendezésében czélszerű, külalakja pedig szebb, mint a királyi palotáé. Szép oszlopcsarnoka előtt zöld gyepterül, melyen most három szobor áll, az első Rhigasé, az új görög nagy hazafi költőé, kit Thugut, az osztrák minister a múlt század végén Pesten elfogatott s a törököknek kiadatott, ezek pedig Belgrádban kínosan kivégezték; a második Germanosé, a patrasi érseké, ki 1821-ben kitűzte a szabadságharcz zászlóját; a harmadik Coraié, a tudós nyelvészé, ki a század kezdetén a görög névnek, elismert tudományossága által, egész Európában hírt

s népszerűséget szerzett. A negyedik szobor, a mint mondták, Lord Guilfordé lesz, ki Korfóban alapított egyetemet azon időben, midőn a görögök máshol magasabb nemzeti művelődésre szert nem tehettek. Azóta, hogy Korfú Görögországhoz csatoltatott, ezen egyetemből gymnasiumot csináltak, a javadalmaknak feleslegét pedig az athéni egyetem dotációjára fordították. Fenn az egyetemen a könyvtár állittatott föl, körülbelül 120,000 kötet, legnagyobbrészt ajándék az európai egyetemektől és kormányoktól, melyeknek érdekelttségét az első könyvtárnok, Typaldo, folyvást ébren tudta tartani. A termeket a görög szabadságháború hőseinek mellszobrai díszesítik; itt láttam többi közt Marco Bozzarist, Lord Cochranet, Lord Byron, Ypsilantit, Kanarist, Miaulist, Konduriottit, Capo d'Istriát, Church, Gordon, Fabvier tábornokokat, hogy a tanuló ifjúság itt is lássa mindig hazájának dicső fiait s barátait s ne feledkezzék meg a sötét multról s az áldozatokról, melyek árán a mostani jobblét megvásároltatott. Az Amalieion, a mint már említém, a nevelésnek van szentelve, ide járnak Görögország leányai, intelligens, de szépnek alig nevezhető egy nemzedék, minthogy pedig a görög nép szokásaiban egészen demokratikus, mely semmi nemességi czímet, vagy főúri rangot nem ismer, itt úgy a gazdagabb, mint a szegényebb osztály van képviselve.

Általában véve az új-görög szeret tanulni, még a falvakban is megvan sok helyütt az elemi iskola, melyből a fiatal emberek sokszor átjönnek Athénbe, hol inasnak állnak be házakba s boltokba,

pusztán lakásért s élelmezésért, kikötve magoknak, hogy a gymnasiumba vagy az egyetemre járassanak. A tudásvágy a görögöknél nem kisebb, mint a pénzvágy. Reánk, a nyugati művelődés fiaira, mindig kellemetlen benyomást teszen azon keleti szokás, hogy minden művészeti tárgy vásárlásánál a czikkek tízszeres ára is követeltetik s hogy csak hosszú, sokszor napokig tartó alkudozás után lehet az árt a kellő mértékre leszoritani. S ha ez már a műveletlen osztálynál is kellemetlen, mert családi szándékot gyaníttat, nevelt, nagy műveltségű személyeknél csakugyan kiállhatatlan. A pénzvágygyal pedig itt is, mint mindenütt, az irigység jár karöltve, különösen az idegenek ellen, ha ezek sikert aratnak, csakhogy ezen szenvedély sokszor megbünteti magát. Ottó uralkodása alatt találkozott egy angol társaság, mely a Kopais tavát Beotiában le akarta csapolni, ha a vízmentett földnek harmincz évig hasznát veheti; megkérdezték, nagy nyereséget remél-e ebből? «Mindenesetre nagyot» volt a felelet, «különben nem vernők be tőkénket ide a vadonba».

«E szerint tehát a Kopais-tó talaja valóságos kincs, melyet idegeneknek átengedni bűn volna; tartsuk meg magunknak», ez volt az akkori kormány határozata; azóta a harmincz év elmúlt, melynek elteltével a vízmentett föld mindenféle építményekkel a kormányra visszaszállt volna s a Kopaisi-tó még mindig nincs lecsapolva és a silány halászaton kívül semmi hasznot nem hajt se a kormánynak, se másnak.

Még rosszabban jártak a görögök a Laurion

ezüstabányákkal. Egy olasz-francia társaság kivette bérbe a híres régi bányákat, melyek az ó-korban Athén gazdagságának egyik kútforrása valának s hamar észrevette, hogy a kohászat a classikus időkben nem állt magas fokon s nem tudta sem a szegényebb érczeket értékesíteni, sem az ezüstöt a gazdagabbakból egészen kiolvasztani, hogy tehát úgy a halomra gyűlt szegényebb érczeknek, mint a kihányt salaknak új kiolvasztása igen szép jövedelmet ígér. A társaság e szerint ezeket aknázta ki, kohókat épített, s egy virágzó bányatelepet alapított, hol sok száz munkás család találta mindennapi biztos kenyerét s e mellett az osztalék is évről évre szaporodott. Ez felköltötte a nemzeti irigységet, a lapok lármát ütöttek s addig vitatták, hogy a társaság engedélye nem is szól a kihányt szegény érczek és salakok olvasztásáról, hanem kizárólag bánya-művelésről, míg az ügy a kamarában is elő nem fordult s a kormány az olvasztást el nem tiltotta. Ez ellen a társaság tiltakozott, az ügy perre került, de a diplomácia is beleszólt, az olasz és francia kormány a társaság érdekeinek megsértésében internationális sérelmet látott s a kis államra pressiót kezdett gyakorolni, mi a lapokat még inkább felbőszítette s a közvéleményt felzúdította. Ekkor, szerencsére, támadt egy Deus ex machina: egy meglehetősen ismeretlen konstantinápolyi görög jelent meg Athénben oly tervvel, hogy részvény-társaság alakuljon görögökből, melyben a kormánynak is legyen része s ez vegye meg az idegen társaságtól az ezentúl kibővitendő engedélyét. A terv elfogadtatott, s az ügy, mely annyi port vert

fel. közmegelegedésre egyenlített ki. Az olaszok s francziák örültek, hogy tőkéjüket egyszerre felszabadítják s visszakapják: a közönség tödult a részvények aláírásához, melyek rögtön magas felpénzen mind elkelték, a lapok ujjongtak, hogy a nemzet zsírján lizó idegenek kiküszöböltettek, a konstantinápolyi görög pedig zsebre tette az alapítási nyereséget s eltűnt. Az új társulat azonban csakhamar tapasztalta, hogy az üzlet még sem oly jövedelmező, mint a minőnek híresztelve volt, a részvények ára lement, az emberek elvesztették pénzüket s a vállalat most is pangásban van. A régiségekre nézve is — pedig irántok nincs nagy érzék a görögöknél — oly törvény hozatott, hogy azok semmi áron az országból ki ne vitessenek, de másrésről a kormánynak nincs arra pénze, hogy a leleteket megvegye, minek csak az a következése, hogy a csempészet a legnagyobb mértékben dívik, s Görögországból csak úgy vitetnek ki a régiségek, mint Olaszországból, ellenben a vámjövedelem utánuk egészen elmarad.

A görög országgyűlés épen most gyűlvén össze, mi is meglátogattuk az ülést az ideiglenes országházban, a Vuli [βουλή] új esinos palotája mellett, melybe legközelebb be fog költözni. Feltűnt, hogy itt is, úgy mint az új országházban, a képviselőknek nincs fiókjok, melybe irományaikat eltehetnék, sem helyök, a hol jegyezhetnének, mert a padok olyanok, minőket a színházban látunk. A gyorsíróknak csak hátul van a helyök, kettőnek kellett az egész ülés följegyzéseit végezni. A terem nagyon tágas lévén, a képviselők úgy sétálgatnak

benne, mint nálunk a folyosón: vagy húsz közülök palikár-ruhába volt öltözve, négyötöde európai kabátban, néhányan olvasót tartottak kezökben s pörgették a borostyánkő-gyöngyöket. Ez levantin szokás, mely az ájtatossággal semmi kapcsolatban sincs s csak az idegesség kielégítésére szolgál, úgy, mint Amerikában a fadúc és bicska, mely minden senator asztalára tétetik.

Igazolási ülés volt, a miniszerelnök szólt, s a ház figyelemmel kísérte szavát: a mint beszédét bevégezte, három képviselő kezdett egyszerre beszélni, néztem az elnökre, de ez magára hagyta a lármát, az egyik képviselő túlkialtottotta a többiekét, övé maradt a szó. Egészben véve az ülés igen élénk volt, mindenki tudta, hogy Trikupis, midőn a közvélemény Bulgariis ministeriumát megbuktatta, csak, azért vette át a kormányt, hogy a választásokat megejtse s annak csináljon helyet, ki az új kamara bizodalját bírja. Mindenki beismerte, hogy mióta Görögországban választások fordultak elő, a kormány soha ily részrehajlatlanul nem viselte magát mint jelenleg: mindenki bevallotta, hogy Trikupis minden tekintetben kifogástalan egy államférfiú, de még sem volt pártja, nem is akart ilyet alkotni, a ház physiognomiájából kilátszott, hogy Komondurosé itt a hatalom, a mint kevés héttel elutazásunk után csakugyan ő lett a miniszerelnök.

Politikai tekintetben leginkább meglepett azon hidegség, melylyel a közvélemény a herczegovinai fölkelés iránt viseltetett, a szláv mozgalom itt nem népszerű, mert a görög aspiratiókkal, melyeknek ezélja Konstantinápoly és a Hagia Sophia, jó ösz-

szeütközésbe, mihez még az is járul, hogy a görögök, magasabb műveltségök következtében, lenézik a szlávokat. A közvélemény ily áramlata mellett az orosz rokonszenyvek is alig láttuk jeleit, a görög kolostorokban a Penthalikos hegyoldalában, a Daphneszorosnál és Kalauriában ott találtuk ugyan mindennütt Miklós czár arczképét, de orosz segítségre nem számítanak többé sehol: habár azon meggyőződést nem titkolta el senki, hogy rendes állapotok csak akkor fognak beállani, ha azon vidékek, melyeknek nagy részét görögök s déli oláhok (kuzzovlattok) lákták, kik a görögökhöz simulnak inkább, mint a tőlök Bolgárország által elválasztott testvéreikhez a Dunaherczégységben, nem csatoltatnak a görög államhoz: tehát Thessália, Macedónia, Kréta s a török szigetek az ázsiai partok közelében.

Jelenleg az ország legnagyobb baja a kő-utak hiánya, minek következtében a Beotiai térségnek s a «homorú» Lakónia televény földének nagy része parlagon hever, a lakók inkább pásztor-életet élnek, kecskét, juhot s disznót tenyésztenek inkább, mintsem a földet művelnék. Még alkalmatlanabb az országnak a nyugati világtól való elszigeteltsége, mert az összeköttetés kizárólag tengeren történhetik meg Triesztből, Genuából s Marseilleből, s mind e helyekről is csak egyszer egy hétben; vasút nem hozza Athént kapcsolatba a nyugat fővárosaival, egyébiránt hiában épülnének vasutak Görögországban mindaddig, míg a törökök meg nem építik azon vonalt, mely Európa délkeletét a művelt világgal össze fogja kötni. Részrehajlatlan észlelő azonban, ki nem felejtí el, hogy Új-Görögország álla-

miságának még csak ötvenedik évét sem érte el, be fogja ismerni, hogy ezen időt egészben véve jól használta fel, gyarapodott anvagi és szellemi tekintetben s elégséges reményt nyújt fényesebb jövőre. Igaz, hogy sok még a tenni valója, kopár hegységeit be kell fásítani, völgyeit eke alá vennie, mocsárait kiszárítani, utakat és vasutakat építenie, iparát emelnie, főleg pedig politikai kisszerű kérdésekben el nem fecsérelnie az időt s az ország legjobb szellemi erejét. A folytonos kormányváltások többet ártnak a görög nemzetnek és hitelének, mint egy kevésbé jó, de állandóbb kormány: legelső feladata tehát az volna, hogy a pártviszályt ne hagyja végletekre vitetni, ne kívánja a legeslegjobbat, hanem iparkodjék, hogy kormánya tartósabb legyen. A nyugaton parlamentáris formák mellett egy kabinet öt-hat évig eltart, hol azonban a ministerváltás minden évben rendszerint úgy bekövetkezik, mint nyáron a hőség s télen a hó, hol a nemzet folyvást kényelmetlenül érzi magát s folyvást fészkelődik: ott bizonyosságát adja, hogy parlamentáris formákra még nem ért meg.

Gyönyörű őszi nap volt, midőn Athént végkép elhagytuk s a szároni öblön, a görög társaság gőzösn, a korinthis földszoros fölé siettünk: Aegina, Salamis és Megara mellett elhaladva, négy óra alatt Lutrakiba értünk, hol kocsis s omnibus várt, hogy az utasokat Kalamakiba átszállítsa, mely már a korinthis öböl partján fekszik. A földszoros nem emelkedik magasra a tenger színé fölé, oly módon,

hogy még a tyrannis idejében Solon kortársa, a híres Periander, egy útat (Diaulos) épített ide, melyen a hajók az egyik öbölből a másikba hengeréken atvitettek s ez képezte a fejedelem egyik fő jövedelemforrását. Poseidon fenyője még most is disziti az Isthmust, melyen az út egy régi fal romjai mentében vezet. Ez harmadfélezer év óta igen sokszor megújítottatott, hogy a Peloponnesust a görög continenstől elválassza s a félszigetet megvédje. Az isthmiak Stádiumának s Poseidon híres templomának nyomai látszanak itten, de a vidék nem mutat művelést, csak legelőül szolgál.

Kalamakiban ismét gőzösre szálltunk s a korinthei öblön haladtunk az Adria felé. A tenger itt tóhoz hasonlít egészen, jobbról láttuk a Helikont s a Parnass kettős tetejét, balról az achajai és arkádiai hegycsúcsokat, mögöttünk magaslott Akrokorinth, az ókorban híres kereskedőváros fellegvára. Delphin-falkák hosszú sora játszadozott az átlátszó tenger tükörsíma felületén, föl-fölugrándozva a levegőbe, s ilyenkor a víz a nap sugaraiban folyó ezüstként omlott le rólok. Este Lepanto, Misolungi s Patras mellett haladtunk el, a vidék itt mindenütt még szebb, mint bármely olaszországi tavon, ámbár a hegyek kopárok s a parton és völgyekben az ember ritkán lát zöld rétet, vagy szép fát.

Egyébiránt e részben is különböző az izlés; egy bajos görög kisasszony, ki anyjával Korfúba ment, hogy az ottani enyhe levegő mellbaját gyógyítsa, miután tavaly Francia- s Németország nagy részét utazta be, azt találta, hogy Európa — mert

a görögök úgy szokták nevezni a nyugotot, mintha Hellász már nem is tartoznék földrészünkhöz — igen szép ugyan, csakhogy a vidék szüntelen zöldje végre unalmassá lesz s a szemet bántja. A hajón összegyűlt társaság elég kellemes volt. Benndorf velünk jött. Karpúni elkisért Lutrakiig, az athéni éleztlap szerkesztője Patrasba utazott s a fedélzeten ügyes torzképeket rajzolt. a gőzhajó-társaság egyik igazgató-tanácsosa, különben országos képviselő, szintén megismerkedett velünk, s nem hiányzott a kikerülhetetlen francia s német turista sem, ki két hónap alatt bejárta az egész Keletet, Konstantinápolyt és Jeruzsálemet, Smyrnát és Alexandriát, Athént s egész Olaszországot s ezután hivatottnak találja magát mind ez országok viszonyairól, emlékeiről s politikájáról ítéletet hozni, hiszen ott volt s tulajdon szemével látott mindent. Az ily turista keresi az ismeretséget bárkivel s így én is tanuja lettem egy hosszú társalgásnak egy ily francia s egy görög közt, ki szavainak igazi hellén gördülékenységével hosszasan bizonyította, hogy a mostani görögök a régieknek linealis utódjai, aligha magát is nem tartotta Alcibiades vagy Agesilaus egyenes ivadékanak s kimutatni igyekezett, hogy az idegen uralkodóknak soha nem volt semmi hatása a görögökre s jellemökre. «Az idegen uralom jött és ment, de barázdát nem hagyott s az elnyomottak jellemét nem változtatta, mert a görög nem vegyült össze se törökkel, se velenceivel, se római-val. Ime az angolok ötven évig kormányozták az ioniai szigeteket, végre eltakarodtak s nem maradt meg uralmoknak semmi nyoma, csak úgy, mint

mikor a hab a partot elborítja, de a mint az ár visszavonult, ez régi alakjában megmarad.» Ez több volt, mint a mennyit türelemmel hallgathattam s beleavatkozva a beszélgetésbe, megjegyeztem, hogy az angolok, hogy egyebet ne említsek, középületeket is emeltek s utakat is építettek mindenütt, melyeket önök most mindenütt elhanyagolnak. «Ellenvetése bizonyítja legjobban állításomat, felelt a görög, idegen görögre soha befolyással nem lesz, s nem változtatja meg ennek jellemét, az országutak például, melyeket az angolok építettek, nem egyeznek meg a nép hagyományával, elpusztulások mutatja, hogy a görög jellem most is olyan, mint évtizedek előtt volt, s hogy idegeneknek nincs befolyása reánk.»

Láttam, hogy ily bölcselkedés ellen nincsen fegyverem s elhallgattam. Korán reggel Zakyntos szigete mellett (Zante) eveztünk fölfelé, mely az ioniai szigetek közt talán a legszebb s legtermékenyebb s onnét Kephalóniába értünk, melynek fővárosa Argostoli: ennek egy mély öböl partján kitűnő kikötője van. Itt láttuk azon természetcsudát, melyet a tudósok eddig tökéletesen megfejteni alig tudtak. A tenger tudniillik párhuzamosan az öböllel a mészsziklapartban csatornát vájt s itt, mint egy folyam, két malmot is hajt, végre egy üregben eltűnik. Többféleképen magyaráztatják e tüneményt, mely a statika törvényeivel ellenkezni látszik, s így természetes, hogy sok értekezést irtak már az argostoli katabathronról. Én nem tartom magamat hivatottnak, hogy e kérdéshez hozzászóljak, de a tünemény maga elégségesen érdekelt s ez volt kö-

rülbelül utunk utolsó érdekes jelenete, mert alig hagytuk el Kephalóniát s beállt az őszi esőzés, mely bennünket Korfúban sem hagyott el, úgy, hogy a gyönyörű sziget szépségét nem élvezhettük, esőben érkeztünk, esőben hagytuk el. Az Adrián éjjel meglepett a zivatar, az égi háború és tengeri betegség: gyönyörű keleti kirándulásunk mennydörgés és villámok közt érte melodramatikus végét. Reggel Brindisibe értünk, hol a vasut Budapestig szakadatlan, s a postaközlekedés mindennapos, éreztük, hogy keletet elhagytuk, s ha nem is vagyunk még otthon, mégis hazánk szomszédságába érkeztünk.

VI.

Florenz.

Brindisiből, mely már az ó-korban nagy kikötőhely volt, honnét a rómaiak Görögországba s Ázsiába indultak, megszakadás nélkül éjjel-nappal Florenczbe utaztunk. Ez nekem mindig kedvencz városom volt Olaszországban, négy évet töltöttem itten, szerettem az irodalmi nyelvet a nép szájából hallani, ismertem lakóinak kitünőbbjeit, volt köztök kihez szorosabb barátság köteléke fűzött, a város multja pedig, melynek emlékeivel minden utczájában találkozunk, kegyelettel töltötte el lelkemet, mert Florenz az új cultura bölcsője, épen úgy, mint Athén a régié. Mostani nemzedékünk ugyan inkább Angol-, Francia és Németország felé fordul, mert ott látja az újkor eszméinek legtökéletesebb megtestesülését s alig emlékezik meg arról, hogy a francziák civilisatiójokat az olaszoktól nyerték, hogy Shakespeare olasz hagyományokból merítette legtöbb műveit, hogy még Lessing is a bölcs Náthán alapeszméjét Boccaccióból kölcsönözte, hogy a keresztény művészet Florenczben született s

hogy a toscanai iskola képezte mindazon festésze-
 ket, szobrászokat s építészeket, kiknek műveit,
 mint az újkori művészet remekeit, most is csodáljuk.
 Itt székeltek a régi Medici, Cosmo és Lorenzo
 alatt a humanisták, itt virágzott föl leginkább a
 renaissance művészete, innét terjedt ki az egész
 nyugatra a tudomány, a nemesebb érzés, a maga-
 sabb műveltség. Ha az Uffizi-palota udvarába lé-
 pünk, ott látjuk a két nagy Medici körül Giotto,
 Orcagna, Masaccio, Leonardo da Vinci, Ghiberti,
 Brunelleschi, Michel Angelo szobrait, Dantét,
 Petrarcat, Boccacciót, ott az arezzói Guidót, ki a kó-
 ták föltalálásával a zene történelmében korszakot
 alapított, Accursiust a jogtudóst, Leon Battista Al-
 bertit a matematikust és építőt, Szent Antonint,
 ki a tömlöczök javítása s a szegények ellátása által
 vívta ki magának a sugárkoszorút, itt Vespucci
 Amerigót, kitől egy világrész kölcsönözte nevét s
 Galileit, ki távesövével az eget hozta érelmünkbe,
 nem is említve Fra Angelicót, Fra Bartolomeot,
 Andrea del Sartót, Donatellót, Luca della Robbiát,
 Verochiót, Benvenuto Cellinit, Macchiavellit, Guic-
 ciardinint, kik mindenütt Florenczen kívül első helyet
 foglalnának el. Ez oly hosszú sora a dicső nevek-
 nek, minővel nagy országok sem kérkedhetnek s
 mindezek, s mellettök Savanarola a lángeszű hit-
 szónok, Vasari a műtörténelem atyja, a humanis-
 ták, kik az ókor classikusait részint fölfedezték, ré-
 szint népszerűsítették, s az újkornak nevelői lettek,
 Toscanának szülöttei vagy adoptált fiai. Florencz
 volt a középkorban a tudománynak és művészet-
 nek székhelye s még most is oly vonzó erővel

bir, hogy más nemzetek kitünő fiai is ide vándorolnak, az újkori civilisatió Mekkájába, hogy inspiratiókat megújtsák, fölfressitsek és látkörüket kitágítsák. Akár a művészetet, akár történelmet, akár a politikai, vagy exact tudományokat tanulmányozzuk, mindenütt ott találjuk a florenczieket, mint az emberi civilisatió előharczosait, az új cultura megteremtőit. A kis Toscana e részben a kis Attikához hasonlít: ily szűk területen sehol több oly férfiú nem született, ki az emberi nem kifejlésére nagyobb hatással lett volna. Sőt Florencz és Athén történelme egy időben csaknem párhuzamos. Cosmo, kinek a nép a pater patriae czímet adta, a demokratia élén oly szelid és bölcs tyrannist alapít Florenczben, minőt Pisistratos Athénben, mind a kettő az aristokratikus köztársaságiak által száműzetett s a demokratia által ismét visszanyeri hatalmát, melyet mind a kettő a tudomány s művészet pártolására is használ föl. Utódaik ellen ismét feltámad a köztársasági szellem. Giuliano csak úgy esik el a zsarnok-ölők töre alatt, mint Hipparch, Lorenzo úgy mint Hippias kegyetlenül boszúlja meg a merényletet, megfeszíti azután a kormány gyeplőit s ha Lorenzo hosszú fényes kormányzása után békében halt is meg, fia csak úgy elűzetik Florenczből, mint Hippias Athénből s mindkét helyütt ismét helyre áll a köztársaság. Mind a Medicik, mind a Pisistratidák a királyok királyánál, azok a pápánál s császárnál, ezek Dáriusnál keresnek segítséget: de itt megszűnik a hasonlatosság, mert míg a görögök Marathonnál diadalmasan visszaverik a barbárokat s megóvják függetlenségöket, Ferrucci nem volt oly

szerencés, mint Miltiades. Florenz nem tudott V. Károly landsknechtjeinek ellentállni, ez egyszer a barbárok győztek, s a visszahelyezett Medicik függésben maradtak a császártól. Milanóban pedig és Nápolyban satrapák uralkodtak. Görögországban a szabadságharcz után fölvirágozott a művészet és tudomány, ugy mint Hollandban is a szabadság diadala után: de Florenzben s Olaszországban beteljesedett a régi görög költő szava, hogy a férfi szabadságával férfiaságának felét veszi el. Fölvillant ugyan később is egy nagyhatásu lángész, Galilei, de a cultura vezérszerepe az eszmevilágban még is átment a francziákra, az angolokra, a németekre. Olaszország hanyatlott s csak napjainkban emelkedik ismét.

A történelemnek ezen változó phásisai nem maradtak nyom nélkül Florenzben, mindenütt meglátszik itt, hogy a folytonos kifejlődés az 1530-ki katastropha által egyszerre megszakadt, a középületek s magán-paloták befejezetlenül maradtak, a székesegyháznál, az olasz styl ezen remekművénél, melyhez hasonlót Olaszország nem mutat elő, a homlokoldal csak ez idén épült ki, éktelen téglafala annál inkább sértette a szemet, minél gazdagabb oldalfalainak s a karnak külső márvány-díszje s minél szebb az átellenben álló Battisterio, melynek érczkapuját már Michel Angelo a paradicsom kapujának nevezte. A köztársaság e templomot tartotta fő dicsőségének mindig, mindjárt az első terv készítésénél kikötötte, hogy olyan legyen, melynek párja a világon nem található s olyan is lett Arnaldo, Giotto s Brunelleschi vezetése alatt, de a

Medici hercegek elhanyagolták, sőt a homlokoldalnak félig elkészült részét is lerombolták s minden erejüket a sz. Lőrincztemplom fölépítésére s díszítésére fordították. Milliókat költöttek sírkápolnájuk drágakő-mozaikjaira, de még ezen családi emléket sem bírták bevégezni, ronda téglakülseje még most is várja a márványt s tanúja a nagyhercegek tehetetlenségének. A roppant Strozzi-palota, melynél nagyobb szerű és szebb magánépület nem létezik, Cronaca által tervezett legfelsőbb párkánya csak az egyik oldalon készült el tökéletesen, a palota birtokosa az alsó erődben halt meg, maga tanácsolta volt az első nagyhercegnek felépítését, hogy általa a város nyugtalan szellemét megzabolázza. A Strozzi-lovagok, a Ruccelaiak palotája s a palazzo non finito mind bizonyítják, miként a szabadsággal az építési kedv s tehetség egyszerre megszűntek, csak a nagyhercegek emeltek ezentúl monumentális épületeket. Meg nem elégedvén azon ősi palotával, melynek nagysága miatt Cosmo, a haza atya, panaszkodott, s melyben a fejedelmi Lorenzo elfért, a Pitti-palotát vették meg s végezték be, Európa legszebb fejedelmi lakát, mögötte pedig elkészítették a gyönyörű Boboli kertet, megépítették Vasari által az Üfizi palotát s összekötötték ezt mind az Arnón túli Pitti-palotával, mind az Arnón inneni Signoriával, egy roppant folyosó által, hogy azon esetre, ha a város bármely részében lázadás ütne ki, a menekvés a másik részben el ne vágattassék. A nagyhercegek nem bízhattak a lakosságban, melyben a város minden kitűnő emléke a szabadság korára emlékeztetett. Most azonban e folyosó

megnyílt a közönségnek. itt állították ki a rézmet-szeteket, kézrajzokat és szőnyegeket s az idegenek élvezik szépségöket a Medicik titkos rejthelyében.

A francia háborúk húsz esztendő hosszát megakasztották a kéjutazást a continensen. ez időben Olaszország nem látott angol, orosz és német kéjutazást. de 1815 óta csaknem népvándor-lásként özönlik az utazók sokasága az Alpe-seken keresztül a szép félszigetre: a turisták a vándormadarakkal jönnek s távoznak. különösen azóta, hogy a vasútak ez utazást kényelmesebbé s olcsóbbá tették. Egyébiránt már a toskánai nagy-hercegek is, kik Florenz érdekeit soha el nem hanyagolták. mindent elkövettek. hogy ezen népvándorlást minél tovább megtartsák fővárosukban: az udvarnál szívesen fogadták a kitünőbb utazókat. sokszor még olyakat is, kik tulajdon hazájukban nem tartoztak a magas körökhöz; a múzeumok és könyvtárak ritka liberalitással nyitva álltak mindenki előtt, útlevél- s vámvizsga nem kezeltetett oly boszantólag, mint máshol. az élet vidám volt s olcsó, az alsóbb néposztályok jelleme szelid, az égalj, a nyár végét kivéve. az egész esztendőn keresztül kellemes. Mindez oly vonzó erővel bírt, hogy itt lassan-lassan egy nagyműveltségű gazdag telep képződött s a társaság általános európai jellegűvé vált, csak az igazi régi florenzi patriciusok vonultak vissza a vendégek érintkezésétől, a mint általában az olaszok kevésbé gyakorolják a vendégszeretetet. mint más nemzetek. Florenz már ezen időben is szép volt és kedves. később egy időre az új Olaszország fővárosa lett s ki kezdett terjedni. Egy egész új városrész épült

ekkor a Mattonája kertjei helyére, még pedig nem párisi Hausmann-stilben, hanem a régi renaissance-művészet utánzásával, úgy, hogy az új-kornak kényelmesebb életmódja szerint belsőleg elrendezett házak külsejökben a régi palotáktól lényegesen el nem ütnek s nincs kiáltó ellentét a régi s új épületek közt. 1870 óta Olaszország fővárosa ismét Rómába tétetett át, de Florenz szépsége nem vesztett ez által semmit, sőt tetemesen növekedett. Ubaldino Peruzzi, ki az olasz parlamentben nagy szerepet játszik s egy ideig minister is volt, kitűnő tehetségeit, államférfi tapasztalatait, mint Florenz polgármestere kizárólag szülővárosának szentelte s azt kevés év alatt Olaszországnak, talán Európának legszebb városává tette az által, hogy a régi falakat, meghagyva tornyaikat, egészen eltávolította, s azon a dombokon, melyeknek tetején San Miniato temploma díszlik, a kertfalaknak helyére vasrácsokat tétetett, az egész hegyoldalt pedig parkiroztatta. Michel Angelonak egy gyönyörű emléket állíttatott a térre a templom alatt s utat vitetett fel a dombokra, mely mind a nagyszerű kilátás, mind a kertek s villák dísze által, melyek mellett elhúzódik, Olaszországnak legkellemesebb sétánya. A város most minden tekintetben megérdemli nevét, mert valósággal a virágok városa.

Florenz az Arnó két partján a völgykatlanban épült, dombok emelkednek köröskörül, de ezek mind kertekkel s villákkal népesítvék, melyek az egész vidékre reá ütik a civilisatió s lakályosság bélyegét. A mi pedig a műemlékeket illeti, nincsen város a világon, melyben a középkori művészet több

nyomot hagyott volna kifejlése minden fokoza-
tának: mondhatjuk egész Flórenz egy nagyszerű
muzeum.

Ha az európai városok műtörténelmét vizsgál-
juk, oly időszakokra akadunk, melyekben az ízlés
annyira megváltozik, hogy a régivel többé nem fér-
het meg, az újabb eszmék uralma nem tűri meg a
régieket, az épületek mind modernizáltatnak s át-
építtetnek, a régi falfestmények bemeszeltetnek, a
templomok új képekkel s oltárokkal díszítetnek, a
régiek lomtárba vándorolnak, vagy egyszerűen ela-
datnak, ilyen volt a XIV. és XV. Lajos kora: eb-
ben mind a renaissance szabatos szépsége, mind a
csúcsíves stíl férfias nagyszerűsége bántotta a mo-
dern felfogást. Az idő viszontagságai által megron-
gált templomok és középületek ekkor a paróka-stil-
ben újítottak meg, a magas ablakok és kapuk
négyzetögesen kisebbitettek, a keresztény ó-kor nagy-
szerűségét, a nemes arányokat, a határozott színe-
ket, üres pompa, phantastikus czikornyák, tört szí-
nek, vagy a színezés tökéletes távolléte váltotta föl:
az oltároknál az oltárképek szépsége alig vétetett
többé tekintetbe, sok helyütt újakkal cseréltettek
föl, a hol megmaradtak, roppant ezüst gyertyatar-
tók, izetlen diszedények és papírvirágok által födet-
tek el alul, fölül fölakasztott ezüst szívek rontják el
öszhangjokat, nemes kereteik pedig s a renaissance
oltárok eltávolítottak, hogy a helyökbe tett ezüst,
színes márvány vagy lapis lazuli tekerescoszlopok
drágaságok által gerjeszsenek bámulatot a hívők-
ben. A régi századok feszes, de érzésteli síremlékei
a kriptákba tétettek, helyökbe jöttek Bernini és Al-

gardi modoros szobrai, szélvész által szétszórt redőzetökkel. A régi iskolák képeit senki sem nézte többé, Caracci tanítványainak műveit csodálta a világ: Guido Reni, Dominichino, Albano, Carlo Dolce lettek a parókás, hajporos, parfümírozott társaság kedvencei. Páris, sőt minden nagyobb francia város, Bécs, München, de főleg Róma és Nápoly veszték el ekkor régi jellegüket: Szent-Péter egyháza, melyből a régi pápák emlékei a földalatti templomba tétettek át, ekkor lett fölszerelésében az izetlenség netovábbja, csak a szegényebb városok tartották meg művészi jellegüket s Florenz művészetének szerencséjére Toskána nem volt ez időben elég gazdag, hogy átalakítsa a fővárost. A paloták megmaradtak egyszerű, komoly szépségökben, csak néhány templom belseje rontatott el; Giotto falfestményeit bemeszelték ugyan, de a mész rétege megmentette őket korunknak, mely meg tudja becsülni a művészet bimbóját csak úgy, mint virágait s megértve és méltányolva az érzést, mely ezen képekben nyilatkozik, gondosan lefejtette a leplet, mely ezeket két századig eltakarta.

Az utolsó Medicik kormányja alatt hanyatlott az ország jóléte és vagyonossága, ennek köszönheti Florenz, hogy domborművei és szobrai legnagyobb-részt most is ott állnak, hová eredetileg tervezve voltak s hogy a kizárólag külpompával imponáló, belsőleg üres jezsuita-stil csak ritka helyütt rontja meg a templomokban a művészi élvezetet. Csaknem több kárt tett itt a közelmúlt kor túljózan restaurálása, mely például a Santa Maria Novellában nemcsak a XVII. és XVIII. század izetlen oltárait

távolította el, hanem Donatello és Luca della Robbia domborműveit is leszedte régi helyökről.

Ha a későbbi Mediciknek érdemül fölemlítjük, hogy Florenz középkori szépségét nem rontották meg, nem szabad megfélekednünk azon nagyobb-ról sem, hogy ők alapították meg az Uffizi- és Pitti-palota világhírű képgyűjteményeit, melyek azonban az Akademia képeit még sem bírják elhomályosítani. Ha ezen három gyűjtemény valaha, a mint tervben van, egyesítették, akkor ez volna a világ legnagyobb, legtanulságosabb s legbecsesebb galeriája, páratlan különösen a flórenzi iskola mű-történelmére nézve. Ámbár minden ember csodálja a művészet remekműveit, melyek itt ki vannak állítva, mégis ritka az, ki e gyűjtemények gazdagságáról teljes fogalommal bírna: ki keresné itt például Dürer Albert oly remekeit, minők a müncheniekkal s bécsiekkal minden tekintetben vetélkedhetnek, csak hogy oly rosszul vannak felállítva, hogy alig tűnnek föl. A gyönyörűen festett és jól megtartott háromkirály-képet a Tribunában állították föl, hol rossz világításban függ s a Raphaelek, Correggiók, Andreák s Tizianok mellett senki sem nézi. Ádám és Éva életnagyságú képeit a Pitti-palota legvégsőbb termeiben, Rubens színben erős képei mellé helyezték; Dürer apjának arczképe s a két apostolfő ismét a Rubens és Rembrandt tanítványainak művei közé soroztatott, holott, ha mindezeket közel egymáshoz, más ó-német képekkel együtt egy teremben állítanák fel, mindenki csodáloznék Florenz művészeti gazdagságán, még ezen Alpesentúli iskolára nézve is. Ide tétethetnének szin-

tén a több teremben elszórt régi németalföldi festmények is: habár nem találunk köztök Van Eykot, se Memlinket, se Quintin Massyst, a meglévők összcsoportosítása mégis tanúságot tenne a burgundi hercegek korának művészetéről, mely az olasz iskolákra oly nagy befolyással volt. Azt sem gyanítja senki, hogy Rubens oly fényesen van képviselve itten, mint akár Párisban: ki is látta valaha roppant képeit, melyek a Niobe-teremben a két keskenyebb falat foglalják el, vagy tájképeit a Pittipalotában, hol Rafaeleket lehet bámulni, így vagyunk Rembrandt iskolájával is, mely, szétszórva az ó-német és Rubens-féle képek közt, semmi maradó benyomást nem tesz.

Általában véve a florenzi régi galeriák elrendezése nem jó, a szobroknak s képeknek vegyülete elvben is kárhóztatható, mert ezeknek és azoknak is árt, azon eszme pedig, mely a világhírű Tribuna felállításánál a rendezést vezérelte, hogy tudniillik minden kor s minden iskola remekeit egymás mellé helyezték, csak a múlt században keletkezhetett, midőn a történelmi érzék el volt tompulva. A nagy közönség azonban megszokta régóta a mostani felállítást s nem is sejtí, mennyit veszít élvezetéből a képek helytelen csoportosítása által.

A régieknek árt az újak szomszédsága, sok kitünő képnél hiányzik a jó világítás s a legjobbak nincsenek elégségesen elkülönözve egymástól úgy, hogy az egyik a másiknak hatását meg ne rontsa. Jóltevő azonban az összes képeknek benyomása főleg az által, hogy a későbbi bolognai iskola nem nyomja el a jobb kornak műveit, hogy a Caracciak,

Dominichinók. Guercinók. Guido Renik. Lanfrancok és Albanik kisebbségben maradnak a Fra Angelicók. Peruginók. Raphaelek. Fra Bartolomeók. Andrea del Sartók s a régi iskola képei mellett.

Bármily nagyok legyenek is a felállítás hiányai, melyeket a megszokás szentesített, nem illenek, hogy dicséret nélkül hagyjuk a mostani igazgatóság s különösen Gotti igazgató tevékenységét és liberalitását, melylyel a nagybecsű rézmetszeteket s kézrajzokat kiállította. Emlékezem még, hogy negyven évvel ezelőtt csak a nagykövet ajánlata mellett láthattam e műkincseket, melyek most az egész művelt világ köztulajdonai. De ezeken kívül is minden évben új meg új muzeum nyílik Florenzben. San-Marco-ban ott vannak Fra Angelico szűz ecsetének falfestményei, melyeket mindaddig, míg a dominikánusok a cellákat lakták, csak nehezen lehetett látni, még kevésbé tanulmányozni; nő pedig semmiképen sem láthatta őket. San Onofrióban tanulmányozhatjuk az egyiptomi s etruszk régiségeket, melyek gróf Strozzi igazgatása alatt gyönyörűen felállítottak s ott van végre a Palazzo del Pretorio is, mint a legújabb, de nem a legérdektelenebb muzeum.

A Bargello, vagy inkább Palazzo del Pretorio, régi időkben a köztársaság kormányának székhelye volt, ehhez fűződtek Florenz szabad korának legszebb történelmi emlékei, a Medici nagyhercegek azon voltak tehát, hogy ezeknek nyomát megsemmisítsék. Ezért építették a nagyszerű magas tanács-terembe négy emeletre kicsi börtöncellákat, melyekbe az államfogyok zárattak s a melléktermek szintén börtönökké alakították át, tekintet nélkül

arra, hogy a falak Giotto vagy tanítványai által frescókkal voltak díszítve. Még az 1848-iki államfogyok is itt ültek, de később e gyönyörű palota stilszerűen újjátatott meg s középkori muzeummá változtatott át. Nem ismerek sehol oly sikertült lelkiismeretes restauratiót, mint a Bargellóét, hol az építész még a díszítmények minden motivumát is a XV. század fenmaradt palotáiból kölcsönözte. Itt állították fel a középkori szobrászat mesterműveinek oly sorozatát, minőt hiában keresünk Európa muzeumaiban, itt fogja a renaissance-szobrászat műtörténelmének egykori hője találni munkájához a legnevezetesebb anyagot s mellette a műipar terményeit is, az üvegfestéseket, a majolikákat, pecsétnyomókat, szöveteket, fegyvereket, a házi eszközöket s ékszereket, melyek a középkori életet megvilágítják. Itt látjuk Dante legrégibb arczképét falra festve, valószínűleg Giotto által, igaz, hogy bizonyos pontig restaurálva, mert azon időben, midőn a Pretorio börtönül szolgált s mérszréteg fedte a frescókat, egy szeg veretett a falba, mely épen az arczkép szemét ütötte ki. Itt van Ozorai Pipo életnagyságú frescóarczképe, Zsigmond király hősi kedvenczéé; Andrea di Castagno festette ezt, mert Florenz büszke volt e fiára, ki Magyarországon lett főúrrá.

A palotában mindenütt feltűnik az álló oroszlán-czimer, Gautier di Brienne czimere, ki egy ideig (1343-ban) Florenz ura volt. Mert az olasz köztársaságok is, úgy, mint a régi görögök, nehéz időkben átlátták, hogy csak monarchikus formák képesek őket a végveszélytől megóvni s azért urat fogadtak el ideiglenesen, ki azonban majd mindig

megkísérelte hatalmát megörökíteni s tyrannist alapítani, mi néha sikerült, néha a polgárság köztársasági érzelme miatt meghiúsult. A florenziek is egy időben felajánlták az uraságot városuk fölött a nápolyi Anjou-háznak, mint a guelf érdekek előharczosának és leghatalmasabb támaszának. A nápolyi király Gautier di Briennet küldte hozzájuk, az egykori ügynevezett nagy compániának híres kapitányát, ki, midőn e kalandor-sereg keletre vetődött, általa athéni herczeg lett s Attikában uralkodott, melynek történelmét valószínűleg nem is ismerte. De társai nem tűrték kemény uralkodását s elűzték Athénből, honnét Nápolyba menekült az Anjouk udvarába, kik a vitéz férfit megbecsülték s Florenz kormányát bízták reá.

De az athéni herczeg, bizva francia őrségében, nem elégedett meg az ideiglenes urasággal, nem utánozta Timoleont, kinek híret bizonyosan nem hallotta, hanem zsarnoka lett Flórencznek, hol francziái előbb meg tudták magokat kedveltetni, később elbizottságok által közutalat tárgyaivá lettek. Végre a nép s az urak, kik azelőtt halálra gyűlölték egymást, kibékültek, titkon szövöztek, fellázadtak az idegenek uralma ellen, s véres harc után kiűzték a bitorlót, kinek a sors megengedte, hogy a világ két legnevezetesebb városában egymás után uralkodhassék, de hatalmát se itt, se ott fenn ne tartthassa. Egy újkori felírás a Bargellóban hirdeti, hogy Florenz idegen zsarnokot nem tűr. De Toscanát nem csak a művészet s történelem teszi érdekessé, hanem a nép jelleme is. A hegyekben még most is él a népdal, holott egész Olaszországban, még az

utczákon s korcsnákban is, nem hall az ember más dalt, mint operadarabokat: az udvariasság még a legalsóbb rétegekben is általánosán elterjedt, a szép toscanai nyelv, mely irodalmi nyelvvé emelkedett, megneemesíti még a parasztot is, ki szebben beszél, mint a turini tisztviselő, vagy a genuai patricius, jószívűsége pedig valósággal megható. Egyik honfitársunk, ki az olasz hadseregben lovaskapitány volt, beszélt nekem, hogy azon nap, midőn az aspremonti szerencsétlenség s Garibaldi megsebesülése Florenzben tudomásra jutott, a nép zavarogni kezdett, csoportosult az utczákon, szidta a kormányt s oly lármát ütött, hogy végre a katonaságot ki kellett ellene küldeni. A magyar kapitány megbízott, hogy egy svadron lovassággal széleszsze el a zavargókat a főutczáról. Elfoglalván tehát az utcza egész szélességét, csendes ügetéssel haladt előre, a nép füttyökkel fogadta a különben népszerű lovasokat, s folyvást hátrálva előlük mindig reájok kiáltott: Croati! Croati! ezzel gondolta őket legjobban bosszantani. A kapitány minden áron ki akarta kerülni az összeütközést, de egyszerre a sima kövezeten megbotlott egy ló s elesett, a legény lebukott. Erre a kiabáló nép neki rohant, a kapitány azt hitte, hogy széttépik a szegényt, s feléjük fordult, mikor bámulatára azt találta, hogy a legényt gondosan fölemelték s midőn látták, hogy nem sérült meg, fölsegítették a lóra s ekkor újra kezdtek kiabálni: Croati! Croati! — Ily lázadók azután alig veszélyesek.

Az 1859-diki úgynevezett forradalom is egész kedélyességgel folyt le. Nekem így beszélték el: Mi-

dön az olasz háború 1859-ben kiütött. Cavour grót érezte, mily kényelmetlen állásba jut Olaszország a hadjárat teljes sikerének esetében is, ha a nemzet csaknem kirekesztőleg a francziáknak köszönheti függetlenségét: azon volt tehát, hogy olasz részről is minél tekintélyesebb sereg csatlakozzék a francia erőkhöz. E czélból Ricasolival érintkezett, ki a toscanai nagyhercegnél hihallgatást kért s olasz érdekeire s érzelmeire apellálván, arra kívánta bírni, hogy Viktor Emanuellel s a francziákkal szövetségessé, mely esetben, Napoleon terve szerint is, Toscanához Modena, Emilia s Romagna csatoltatnék, s az összes Közép-Olaszország egy független királyságot alkotna. A nagyherceg figyelemmel kihallgatta az olasz hazafit s könnyed modorával felelt, hogy nagy meglepődésére hallotta, miként a báró bora kitünő s gazdasága mintaszerű, maradjon ő e téren, melyen már eddig is sokat használt hazájának, az ország dolgát pedig bízva csak ezentúl is reá és Baldasseronira a külügyministerre, mert ehhez ők értenek jobban. A «vasbáró» — e néven ismerte a nép az aristokrata Ricasolit — mélyen meghajtotta magát s egyenesen Dolfihoz ment, a pékhez, kinek a florenzi nép közt vezérszerepe volt, s kiről beszélték, hogy Mazzinival s Garibaldival áll összekötetésben. Ricasoli azelőtt sohasem érintkezett a demokrata népemberrel, mert ellensége volt a forradalomnak, most fölkérte, hogy készüljön, megígérte közremunkálását azon föltétel alatt, hogy a kitörés mindaddig elhalasztassék, míg csak ő nem adja meg a jelt.

A mint a francziák a Mont-Cenisen átjöttek

s Napoleon szükségesnek tartott egy délről kiinduló támadást is, kikerülhetetlen lett Toscana megszállása. A jel tehát megadatott s a flórenzi népnek ezrei az új piaczon gyűltek össze, mely azóta a függetlenség piacának neveztetik, s nagy kiabálással követelték, hogy a nagyherczeg vagy szövetségessék Viktor Emanuellel, vagy mondion le. Órákig tartott a lárma a nélkül, hogy akár a rendőség, akár a katonaság a tömeget megtámadta volna. A nép végre kifáradt a lármban, melynek semmi eredménye nem volt, a szivar is kifogyott a szomszéd boltokban, küldöttséget neveztek tehát ki, mely a Pitti-palótába menjen s ott a nép kívánságát tolmácsolja. Ez már komolyabb lépés volt, az udvarnál tehát kiadták a parancsot a Fort Belvedere tüzérségének, hogy vessen egy pár bombát a nép közé. De a tüzérparancsnok erre megjegyezte, hogy Florenz nem oly város, melyet bombázni lehetne, a golyó röptét nem szabályozhatja úgy senki, hogy ez minden műemléket mindig kikerüljön, ez véletlenül oly kárt tehet, melyet semmi kormány soha ki nem pótolhatna, küldjenek lovasságot a csőcselék nép ellen s kergessék szét, de toscanai ember nem fogja bombázni Florenzet. Az engedelem ily felmondására az udvar, mely úgyis már a háború megkezdése óta kész volt a távozásra, azt hitte, hogy most eljött a percz, midőn el kell mennie, hiszen egy pár hetek mulva ismét visszajő az osztrák hadsereggel, melynek győzelmében alig kételkedett. De a nagyherczeg meg akarta mutatni, hogy nem fél a néptől, s azon piac mellett hajtatott el a vasút felé, melyen a nép összegyűlt. Ez pedig tisz-

telte fejedelme bátorságát, ki midőn Dolfit meglátta, kihajolt a kocsiból e szavakkal: A rivederci (viszontlátásra), mire a népvezér meghajolt s felelt: Non s'incomodi (ne fáraszsza magát).

Ily udvariasan csinálják Florenzben még a forradalmat is.

XI.

Schliemann Henrik trójai ásatásairól.

Az archaeologia oly értelemben, melyet neki a jelen kor tulajdonít, az új tudományok közé számítandó. Alig mult el száz év, hogy Winckelmann meggyilkoltatott Triesztben, kit méltán e tudomány atyjának nevezhetünk; előtte a tudósok, kik az ó világ maradványait gyűjtögették, kiadták és értelmezték, összehordták ugyan mindazt, mi ezeknek alakjára s használatára nézve a classikusokban fel volt található, de a régi emlékeket leggyakrabban csak fogantyúnak tekintették, melyre nézeteiket a régiségről felaggasztgáták. Winckelmann ellenben megalapította a mütörténelmet s a régi emlékeket egyetemesen fogta fel, mint egy elmúlt culturának maradványait s megadva mindeniknek történelmi helyét és értékét, ezekből szerkesztette össze az ó világ eleven képét. Korától kezdve s útmutatása szerint megszoktuk kapcsolatba hozni a művészetet a történelemmel, s műveikből megfejteni a nemzetek culturai állapotait.

Ha Winckelmann szép irányú munkáit olvas-

suk, bámulnunk kell, mikép foghatta fel oly szabatosan, mondhatnók jósz tehetséggel, a különböző korok jellegét oly időben, midőn a legjelentékenyebb emlékek még nem kerültek volt napfényre. Az egyiptomi sphinxet a Nilus iszapja s a pusztá fövénye fődte, várva, hogy Napoleon expedíciója fedezze fel, hogy Champollion találja fel a szót, mely rejtélyeit megfejti, hogy Rossellini, Lepsius, Biron, Rougé, Brugsch, Mariette világra hozzák s elolvassák fajunk legrégibb írott történelmi lapjait. Ninive királyi palotái még el voltak temetve csak úgy, mint akkor, midőn Xenophon mozgó főhadi szállását felettök ütötte fel egy éjjelre, s nem is álmodott azon régi dicsőség emlékeiről, melyeket a föld lábai alatt rejtett. Napjainkban fedezte fel Botta s Layard felásta a Sargon, Sennacherib és Sardanapal palotáinak romjait, melyek nem csak a királyi termek dom-borműveit, hanem a könyvtárt is híven megőrizték, mert a tűz, mely az épületeket elpusztította, csak keményebbre égette a vályogba nyomott betűket. A görög művészetnek Winckelmann csak azon kevés emlékeit ismerte, melyek legnagyobbbrészt a Diadochok korából származnak s Rómában s környékén a XVI-ik század óta ásattak fel. Az emberi lángész azon legnemesebb művei, melyek a Parthenon párkányzatán, homloktábláin s az oromtér szobortöredékeiben Phidias művészetéről tanuskodnak, nem voltak még megmentve lord Elgin által a tudomány és művészet számára, mely csak azóta élvezheti szépségöket, mióta a British Museumban méltó módon helyeztettek el. Tudva van, hogy a század kezdetén utazó angolok s németek fedezték

fel az aeginai csoportozatot s a phigaliai templom párkányzatát. hogy Serra di Falco herczeg ismertette meg a világgal Selinunt ősrégi homloktábláit. hogy Sir Charles Fellows találta meg a lyciai régiségeket. köztük Xanthos városának a műtörténelem két különböző korszakát oly jelesen képviselő emlékeit. hogy lord Stratford de Redcliffe szerezte meg az angol nemzet számára a mauzoleumnak a budrui bástyákba befalazott maradványait. hogy annak nyomán Newton ásta fel ezen világhírű emléket. mely Scopas és iskolájának stíljét hitelesen ismerteti meg velünk ugyanakkor. midőn Wood az ephesusi Artemision romjai közül kihozta a domborművekkel ékesített oszlopok. azon columnae coelatae maradványait. melyek Plinius rövid említése folytán az archacologoknak annyi föltevésre adtak alkalmat. Az angolok Milétről is elhozták a régi Egyiptomra emlékeztető szobrokat. melyek már Thales idejében ott álltak: Kypros. Knidos. Kyrene. Attika megnyitották sirjaikat s templom-romjaikat. úgy. hogy a műtörténelmet nem többé kizárólag Pausaniashól s Pliniusból. s a régi írók elszórt helyeiből. hanem magokból a műemlékekből vagy utánzásaikból tanulmányozhatjuk. Német tudósok. mindannyian Winckelmann iskolájának hívei. felismerték a régi gyűjteményekben az athenei zsarnokgyilkosok híres szobrait. Attalus király azon csoportozatainak tíz darabját. melyeket a pergamusi király az Akropolisba felajánlott a gallusok fölötti győzelmének emlékéül. és Praxiteles apja és fia egy-egy remekművének utánzását: Irénét s Menandert. Nem hagyhatom még említetlenül a melosi

Aphroditet, a lysipposi Apoxyomenost s a Myron művészetére emlékeztető tánczó sátyrt, azon görög műemlékek közül, melyek e században napfényre kerültek.

A mint az egyiptomi régiségek feltalálásában, kiadásában és megfejtésében a francziáké az orosz-lánrész, úgy Ninive s Babylon emlékei s az ékiratok olvasása az angolok dicsősége, kik szintén a görög műemlékek legnagyobb részét ásták ki s mentették meg. Az olaszok azalatt feltúrták Etruria halotti városait s százezrekre menő festett görög eredetű diszedényeik, falfestményeik, kisebb bronz alakjaik és kis szarkophagjaik mély betekintést engedtek a rejtélyes etruriaiak kulturai állapotába s kereskedelmi összeköttetéseikbe. A nem kevésbé ismeretlen Phoenicia maradványai sem maradtak figyelem nélkül, angolok s francziák kutatták fel Tyrus, Sidon és Carthago romjait, az olaszok a sardiniaikat.

Szintoly nevezetes azon nyereség, melylyel e század a tudományt Rómának s provinciának régiségeivel gazdagította. Rómában felásattak a fórumok s a császárok palotái, kívül a nagyok villái: Pompeji kifogyhatatlan kincsei földeríték a provinciális városi élet legkisebb mozzanatait: Algiriának még szűz földjét is átkutatták a hódító francziák, s most alig maradt oly tartománya a római világbirodalomnak, honnét legalább feliratok s domborművek nem kerültek volna ki, melyek a római életre s kormányzatra új világot vetnek. A német szorgalom s kritika összefoglalta mind ezeket két nagy világhírű munkában, a *Corpus Inscriptionum*

græcarum s az óriás terjedelmű *Corpus Inscriptionum Latinarum*ban, az első Boeckh, a másik Mommsen szerkesztése alatt, melyekkel a berlini tudományos akadémia nagyszerű emléket emelt magának.

Századunk vívmányai azonban túlterjedtek a classikusok világán s korán, melyre az archaeologia azelőtt szorítkozott. Rossi felkutatta a római katakombákat s földerítette a kereszténység legrégebb műemlékeit. Jelenleg a műtörténelem nem szűnik meg többé Caracalla híres mellszobrával, se szent Helena porphyr koporsójával vagy a római nyugati császárság összedültével. A byzanci emlékek s a byzanci befolyás nyomán Olasz-, Német- s Franciaországban kifejlett újabb művészet, s ennek folytán a csúcsives stíl, a renaissance, sőt a barokk és rokokokor is meglették századunkban illető megbecsülésöket. Vogüe feltalálta napjainkban a VII-ik század óta elhagyott keresztény városokat. A Boissere-testvérek már a század kezdetén összegyűjtötték a rajnavidéki templomok és kolostorok képeit. Rumohr, Foerster, Crowe és Cavalcaselle fölébresztették az olasz műtörténelmet. Museumok keletkeztek mindenütt a középkori emlékek számára s a főszoftvények s fényképek lehetségessé teszik a műtudósnak, hogy ott-hon is tanulmányozhassa az emberi lángész legnemesebb manifestatióit. A figyelem végre kiterjedt a barbár korszakokra is: a dánok gyűjték s Warsaë nyomán tanulmányozták az úgynevezett történelem előtti maradványokat s megalkották ezeknek felosztását a kő, bronz- és vaskorra; a francziák pedig idomtalan köeszközöket fedeztek föl

századjokban, melyek az emberek létezését a jégkorban, sőt a pliocen időszakban bizonyítják be. Boucher de Perthes, Lartet és Christy leleteinek folytán a kőkor ismét palaeolith, iramszarvas és esiszolt kőkorra oszlott, ez utóbbit a svájcieziek a czölöpépítők telepjeiben, a dánok az őslakók konyha-érmelladékaiban, az olaszok a terramárékban tanulmányozták, míg mindezekből az emberi művelődésnek egy a történelemből ismeretlen phasisa reconstituáltatott ugyanakkor, midőn Santorinban hatvan lábnyi vastagságú láva alatt emberi lakokat s edényeket találtak, melyek a görögök művészet előtti korának tanúi.

A művelt világ figyelme mindig kísérte ez ásatásokat s fölfedezéseket, melyek által látkörünk tágult, s ezen belül minden korszak szabatosabb körvonalakat nyert, de alig van az újabb korban lelet, mely a nagy közönség figyelmét annyira lekötötte volna, mint Schliemann Henrik trójai ásatásai.

Harmadfél ezred év óta Trója mindig kiváló érdeket költött a műveltek körében, a homeri költemények alapjai maradtak a görög nevelésnek mindaddig, míg a hellenismus szellemi uralkodása tartott, s a rómaiak szemében, kiket az ősi hagyomány Aeneassal kötött össze, Trója volt ismét az ősi törzshely, mely őket barbár létükre a görög polgárosodással egyenjogositá s eredetüket dicsőíté. Ugyanazon büszkeséggel, melylyel Nagy Sándor családi fáját Achilleshez vitte fel, felvitte azt Julius Caesar Julus által Aeneashoz, az új kort pedig úgy a heilen, mint a római irodalom mindig a trójai háborúra emlékeztette, annyira, hogy alig van régi nyugat-

európai krónika, mely a mostani nemzetek eredetét Priamosra s fiaira vagy a rómaiakra né vinné vissza. Természetes tehát, hogy a legrégebb idők óta sokan keresték a híres város fekvését, hogy mondhassák: «Ez a hely, hol Trója állt». Minthogy a régiek felfogása szerint a trójai háború jelképe minden későbbi összeütközésnek Európa és Ázsia közt, már Xerxes is megállt hadjáratában azon város alatt, melyet a lydiai királyok idejében a VII-ik században Krisztus előtt a görögök azon helyen építettek fel, melyet a hagyomány Laomedon és Priamos várnak régi helyétül jelölt ki, s míg a hajóhid a Hellesponton megépült, a királyok királya felment a dombra s ezer ökröt áldozott az ili Pallasnak. Midőn ismét Nagy Sándor Ázsia meghódítására macedoniai seregével erre járt, ő is meglátogatta a dombot s engesztelő áldozatot hozott Priamos árnyékának s megkoszorúzta ősének, Achillesnek sírdombját, kit csak azért irigyelt, hogy Homert nyerte tetteinek hirnökéül. Lysimachus, Nagy Sándor vitéz utódja, kegyeiben részesítette a várost, kiterjesztette határát, körfalakkal látta el, s díszépületeket emelt benne. A római hadvezérek és császárok is hol meglátogatták, hol kiváltságokkal ajándékozták meg a régi helyet, melyből származtak, sőt az örült Caracalla annyira ment a homeri énekek bámulásában, hogy ittlétekor megölette Festust, udvaronc barátját, és Achillest utánozva, halotti játékokat rendezett holtteste fölött, mintha még egyszer égetnék el Patroclust: később azonban liont a szomszéd Alexandria Troas túlszárnyalta gazdagságban, mert a régi traditiót homályba szori-

totta az új hagyomány, Priamost szent Pál, ki itt kapta meghívását Macedonia megtérítésére, itt hagyta el köpenyegét s itt élesztette fel Eutychest, ki az apostol predikációja alatt elaludt s az erkélyről lezuhant.

Constantin császár pártolta tehát a várost, mely mindinkább felvirágozott, míg Ilion folyvást süllyedt s a mint látszik, II. Constantin alatt végkép elhagyatott, épületei pedig széthordattak előbb a keresztények, később a törökök által. A domb, melyen e görög város állott, Hissarlik név alatt ismeretes, ezen minden kapavágás régi márvány- s esereptöredékeket hoz napfényre s számtalan régi pénz s felírás, mely itt találtatott, bizonyítja, hogy ez a hely, melyet a régiség Croesus elődeinek ideje óta Trója fekvésének tartott. De ez sem történt minden ellenvetés nélkül. Az alexandriai tudósok kritikája megtámadta mindenütt a régi hagyományokat s Demetrius, Skepsis város szülöttje, nem akarta elhinni, hogy a görög Ilion azon helyet foglalná el, melyen régen Priamos Iliosza állt, s minthogy Homer költeményeit történelmi okiratoknak tartotta, bebizonyította az Iliasból, hogy Priamos városának távolabb kellett feküdnie a Hellesponttól, mint a görög Ilion, s hogy ez újabb várost Hector s Achilles körül nem futhatták volna háromszor a végzetes párbaj előtt. Ő tehát a régi város helyét az úgynevezett Iliok falvában, Ilieón kóme, kereste, s azon körülményt, hogy ott semmi rom nem létezett, onnét magyarázta, hogy a görögök Tróját végkép elpusztították. Strabo, a híres geograph, helyeselte Demetrius nézetét Augustus idejében.

megvallja azonban, hogy a vidéket nem ismeri, azóta csak Ulrichs pártolta a skeptikust. Ellenben Le Chevalier, ki 1786-ban járta be Trója vidékét, a bunarbasi dombra helyezte a régi Iliost, mert ott vélte találni a Homer által említett két forrást, melyeknek egyike meleg, másika hideg s melyekben a trójai nők mosták a ruhát. Rennel, Leake, Forchhammer és Welker elfogadták ezen új teoriát, mely annyira divatossá lett, hogy azóta a földabroszokon, melyek a régi világot ábrázolják, Bunarbasin alatt ott találjuk nagy betűkkel e szót: Ilium Vetus, Hissarlik alatt: Ilium novum, mindamellett, hogy az osztrák consul, Hahn, 1864-ben és még később Sir John Lubbock Bunarbasiban csak oly töredékeket hoztak napfényre, melyek kétségtelenül görögök, hogy két forrás helyett ott negyven forrás bugyog ki a földből, s hogy közülök egy sem meleg. A kérdés tehát, hogy hol állt voltaképen Trója, nem volt végkép megoldva s valószínűleg megoldatlan marad, mert nem volt kilátás arra, hogy találkozzék ember, ki Troas romvidékét felássza csak azért, hogy Homer commentátorai új anyagot nyerjenek, hiszen Angolország művelt pénzügyministere, Lowe Róbert, ki annak idején az oxfordi egyetemnél a classikai tudományokból első osztályt vívott ki szorgalmával, később a közoktatási tanácsnál elnökösködött, midőn a régiségbúvárok társasága által felszólítottott, hogy a régi Ilion helyén ásásokat rendeljen el, minőket a kormány oly szép eredménnyel a Mausoleum és az ephesusi Artemisium helyén tétetett, classikai tudományának fitogtatásával azt felelte, hogy hiában keresnék Priamos Trójáját.

hiszen már a régi római költő szerint is *etiam periere ruinae*. s e mellett mély sajnálkozását fejezte ki, hogy Herodes Attikus szelleme nemzedékünkre nem szállt át. S íme ugyanazon időben, midőn a mély tudományú, classikai nevelésű angol minister ezeket írta, egy német ember görög feleségével két fabódét állítottatott össze Iliion dombján, hogy az időjárás viszontagságai ellen némi menhelyet találjon, és száz meg száz munkással hozzálátott az ásatásokhoz azon reményben, hogy a homeri Trója romjait megtalálja. Nyereségvágy nem indíthatá ily vállalatra, mert ő, mint mindenki, átlátta, hogy legjobb esetben is mindaz, a mit találhat, nem fedezheti költségeit, hogy nyerő csak a tudomány lehet. Schliemann Henrik azonban bizott Homerban, a mint maga mondja, úgy bizott az Iliasban, mint a szentírásban, s mélyen meg volt győződve, hogy a város falait, a skaei kaput s Priamos régi várának romjait fel fogja találni, talán egy fegyverdarabot is, vagy valami edényt, mindenesetre tanuit azon kornak, melyben Priamos uralkodott. Hector vitézkedett s Helena kaczerkoddott. Szegény mecklenburgi szülők fia, nem részesült a winchesteri latin iskola s az oxfordi egyetem classikus nevelésében, mint az angol államférfi; fiatal korában nem tanulmányozhatta Virgilt s Homert, hanem mint boltoslegény, árúcsomagokat emelt, sőt mért s heringeket árult. A húsz éves igyekvő fiatal embert egy hamburgi nagykereskedő vette pártfogása alá, ki őt a kórházban találta s idővel elküldötte Pétervárába, hol Schliemann később önállóan irodát nyitott s az évek hosszú során

szerencsés üzletek által végre legjobb férfikorában meggazdagodott. De prózai foglalkozása alatt el nem veszté szelleme ruganyosságát, azon meleg ragaszkodást minden iránt a mi nagy, a mi szép, a mi tudományos, mely a tudós oxfordi Fellow, közoktatási tanácselnök s angol financzminister lelkében régen kibalt: ő hitt és bizott, hitét s bizodalját nem fojtotta el a positiv tudomány, hiszen autodidact volt, nem ismerkedett meg soha a modern kritika éles bonczkésével, mely minden illúsióknak gyökerét elmetszi, s mindenben kételkedni tanít, mit számtanilag bebizonyítani nem lehet.

Báró Hammer-Purgstall, az ismeretes orientalista, akademiánk egyik elhunyt kultagja, a mongoi arany-törzs történelmének előbeszédében állítja, hogy minden egyes nyelvnek megtanulására szorgalmas embernek körülbelül hat hónap elég. Schliemann ezen állítást még kereskedő korában bizonyította be, s a mint maga beszéli, ily idő alatt megtanult francziául, később angolul, oroszul, svédül, dánul, hollandul, olaszul, spanyolul, lengyelül, végre görögül is, pedig ez volt a nyelv, mely őt leginkább érdekelte, mert csüggött a görög mythologia regényes meséin, élte legtöbb vágya volt Homé költeményeit a helyszinén olvashatni, s Ithakát, Mykénét, Tróját felkutatni. Midőn e célra elégséges vagyont és érkezést szerzett, előbb még körülutazta a földet, meglátogatta Indiát, Chinát, Japánt, Amerikát s utoljára 1867-ben csakugyan elment Görögországba, átvizsgálta Ithakát s Cephalóniát, ásatott Odysseus hazájában, de egy pár későbbi díszedényen kívül semmit nem talált,— meglátogatta Mykénét is, s a Hellespont vidékét,

fölkereste mindazon pontokat, melyek igényt formáltak arra, hogy a régi Ilion helyét foglalják el, s ezek után kutatásainak eredményét francia s német nyelven adta ki. Érett férfikora daczára egy görög leányt vett nőül, ki szerencséjére csakúgy buzgott Homer mellett, mint ő maga. Páris világvárosi csábjait megvetvén, 1870-ben Trója vidékére mentek, hol nagy nehezen sikerült azon török földművestől, ki a görög Ilion területének felét bírta, e telket drága pénzen megvásárolni, s az amerikai consul közbenjárása mellett a nagyvezértől kieszközölni fermánt, mely az ásatást megengedi. Itt azonban mindjárt nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, mert a török kormány kincskeresőt gyanított benne; hiszen az is volt, csakkogy nem olyan, minőnek Konstantinápolyban hitték. A nagyvezér tehát kéz alatt ráijesztett a török földművesre, megsemmisítette Schliemann szerződését, s fele árán maga vette meg a telket, de megengedte a német tudósnak, — mert első publicatiója következtében valamely német egyetem megadta neki a tudori czímet — hogy tulajdon költségén ásasson a mennyit akar, a lelendő kincsek felét azonban adja át a török kormánynak; miért is az ásató költségén török biztost adott melléje, ki az ásatásokat folyvást ellenőrizze. A domb másik felét az angol Calvert bírta, ki itt évek óta nagy birtokot szerzett volt s azon gazdálkodott, s a mellett az angol kormányt képviselte mint consul a Dardanelláknál. Schliemann ezzel barátságot kötött s a munkához fogott, de ez nagy bajjal járt. Az égalj kedvezőtlen, a tavasz későn nyílik meg, az északi s keleti szél dühösen járják a vidéket, már

Homer ἡνέπεροςσζα (széljárta) melléknévvel jelzi liiont, a nyár végén láz uralkodik a mocsáros síkon, mérges kigyók tenyésznek a törmelékben, a napszámók megbízhatatlanok s ügyetlenek, czélszerű szerzőszámok, taligák, ásók s emeltyük helyben vagy közel piacon meg nem szerezhetők: az első év ásatásainak eredménye nem volt biztató. Schliemann kezdettől fogva összeköttetésbe lépett a lapokkal, s időről-időre írt számukra czikkeket, melyekben, biztos eredmény hiányában, több volt a lelkesedés s tapogatózó feltevés, mint a tudomány, a német tudósok tehát kinevették a kritika nélküli buzgólkodást, és sajnálták, hogy ily nagy költséget nem fordít többet ígérő kutatásokra. A második évben a munka rendszeresebben folyt, egy francia vasúti mérnök rendezte ezt be s utasításokat készített folytatására, mert Schliemannnak s lelkes nejeének buzgalma ernyedetlen maradt, habár az ásatások sok illuziót enyészttettek el. — Tagadhatatlan volt például, hogy, habár Homer szerint a várost legalább 50,000 ember lakta, s annyi el is fért volna e fensíkon a domb alatt, hol Lysimachus városa terjedett el, ezen görög telep házai szűs talajon épültek, hogy tehát a görögök előtt itt régibb lakosság nem létezett. E szerint a régi város nem terjedt ki a dombon túl, melyet Schliemann előbb csak a fellegrárnak, Homer Pergamusának (Akropolis) tartott s ennek egész területe alig foglalt el öt holdat. Igaz, hogy a régi Mykéne, Tyrins és a régi Athenae Theseus előtt, sem voltak nagyobbak, úgy látszik, hogy csak a templomok, a királyi paloták, az agora, a vásártér foglalták el a falaktól

körülvett helyet. — a vár ekkor is, úgy mint később a feudális időkben, központja és védhelye volt a vidéknek, hol a lakosság szétszórva falvakban s kunyhókban élt béke idejében s csak háború alatt vonult a falak mögé; de Schliemann mégis mélyen elszomorodott, hogy le kellett mondania hitéről Homer statistikai pontosságában. S nemcsak a terjedelemre nézve csalatkozott az ásató, hanem a leletek természetére nézve is. A föld legfelsőbb rétege alatt nem várt ugyan egyebet, mint a mit talált, pénzeket, márványdarabokat, terracottákat s felírásokat görög időkbeli, melyeknek különös műbece alig van, -- később egy kitűnően szép dóriai homloktáblára akadt ugyan Nagy Sándor utódának fényes korából, melyen Apollo négylovas fogatot hajt, de ez nem elégítette ki Schliemannt, ki nem kereste a diadochok műemlékeit, hanem az ősi Trója dűledékeit, pedig a görög város talaja alatt nem akadt cyclopi falakra, minők Mykénét veszik körül s minőknek létezéséről tökéletesen meg volt győződve, midőn első könyvét írta, hanem oly réteget talált, melyben sok volt a szén s hamu, kevés törmelék s ez alatt egy más réteget, hol csaknem kizárólag csiszolt kőeszközök, csontszerszámok s itt ott egy bronz-véső feküdtek a hamu közt; számtalan volt pedig azon lencsealakú, középen kilyukasztott, égetett agyagkarika, minőkkel sok helyütt találkozunk a kökor végén és a bronzkor elején. Olaszországban fusajoliknak nevezik, Schliemann, nem tudjuk mi okból, hol vulkánoknak, hol carrouselleknek. Használatuk bizonytalan, sokan orsóknak hiszik, mások nehezékeknek a szövöszéknél vagy hálóknál;

a német ásató fogadalmi ajándékokat gyanít bennök. Azok, melyeket ő a hissarliki dombon talált, annyiban különböznek a magyar- s dánországiaktól, hogy fekete fénymázzal vannak bevonva, durva bekar- czolt díszítményekkel, melyek fehér színnel töltettek be. Az agyagedények közt, melyek itt találtattak, feltűnt neki egy alak, melyben meleg képzelődése bagolyfejű nőt lát s abban Ilios védasszonyát, a glaukopis Athenát ismeri fel, míg a többi világ azon képzelt bagolyfőben csak az ügyetlen kéz első kísérleteit találja az emberi alak utánzására, olya- kat, minők azon kis márványdarabokon is fordul- nak elő, melyeket Schliemann idóloknak nevez. Ő a dán theoria szerint e rétegben már túl ment a homeri Trója idején, ott volt a kőkor végén, mely századokkal megelőzte Iliost. De ez nem rendítette meg határozott szándékát, leásni mindaddig, míg a mészszi-klát nem éri, bármi legyen az eredmény. S íme e réteg alatt még két gazdagabb romréteg feküdt finomabb gyártású agyagedényekkel, melyek nem készültek korongon, de nagyságuk által is kitűntek, köztök a fentebb említett glaukopis Athenának vélt forma többször fordult elő, s fekete fénymázos, bekar- czolt fejr festékekkel betöltött díszítményekkel ékesített díszedények. A bronzeszközök s fegyverek száma, melyek a kőalapácsokkal, kovakésekkel, nyilhegyekkel, csontárakkal s tükkel együtt nap- fényre hozattak, minden theoria ellenére sokkal nagyobb volt, mint a felső kőkori rétegben.

Schliemann kezdetben a legalsóbb városromot, mely közvetlenül a sziklára épült, nézte a homeri Trójának, s az itt talált edényeket szebbeknek s

nemesebbeknek tartotta, mint a felette épült városait, azon rajzokban azonban, melyek kiadványához csatoltvák, nem voltam képes ily különbséget észrevenni, annyi bizonyos, hogy az utolsó előtti réteg mutatkozott legérdekesebbnek. Építményei egy tűz által elpusztult város romjai felett emelkedtek, s magok is tűz által pusztultak el. A házak vályogból készültek, kőalapon, kőküszöbökkel. A város falai tömörök, hét láb vastagságúak, de kis kövekből összerakvák. A házak kicsinyek, csak egy közülök tágasabb, mely a kapu szomszédságában áll, talán a fejedelem palotája. A város kapuja kettős volt: egy külső s egy belső: ebben Schliemann felismeri a skaei kaput, melyről az Ilias mindig többes számban szól. Mellette áll egy szilárd szerkezetű 40 láb vastag torony: ez megfelelne annak, melyről az Iliasban Priamos s a város vénei nézik a csatatért, midőn Helena hozzájuk jő, csak hogy magassága nem több, mint húsz láb. Ezen torony és palota közt lelte Schliemann a legfontosabb emléket, egy belértékre is nevezetes kincset, arany s ezüst kupákat s női ékszereket, melyek, a mint tátszik, faládba voltak berakva, mely itt elejtetett s az égő romok közt eltemettetett. Kulcsot is találtak a kincs mellett, valószínűleg a ládáét. Schliemann ezen leletet természetesen Priamos kincsének nevezte s miután becsesebbnek tartotta, sem hogy annak bármi részét olyakra bizza, kik Homert s Priamost még hírből sem ismerik, felét nem adta ki a töröknek, hanem felhagyva a megvásárlott telken úgy is bevégzett ásatásaival. Athenbe ment, hol gyűjteményét rendezte s felállította, s

azon leveleket minden változás nélkül kiadta, melyekben időnkint az ásatások mibenlétéről számot adott, s mindazt, mi ezekre nézve észéle jutott, egyszerűen följegyezte. Hogy könyve e szerint ép oly naiv a mint lelkiismeretes, hogy az atlasz, melyet hozzá mellékel, nem felel meg a várakozásnak, ez mind tagadhatatlan, valamint az is, hogy az író nem tud némely rögeszméitől megszabadulni, hogy olvasmányait az ind és ninivei emlékekről átviszi az általa talált tárgyra, hogy Homer *depas amphiküpellonját*, a két öblös poharat, minden áron meg akarja azon edények közt találni, melyeket fölászott, s hogy azt előbb egy bizonyos formában, később egy egészen különbözőben ismeri fel, hogy a glaukopis Athenát, melyet bagolyfejűnek tart, mindenütt látja, szóval, hogy az író lelkesedése sokkal nagyobb, mint kritikája. Az atlaszban pedig ugyanazon alakú edények kő- és bronzeszközök számtalanszor ismételtetnek, még pedig nagyobb részint rajzok után fényképezve, mi a munkát sok haszontalan anyaggal terheli meg, a nélkül, hogy a stilre szabatos tájékozást nyujtana. Ellenben el kell ismernünk, hogy a szerző távol van minden praetensiótól, és nézeteinek sehol sem igényel csalhatatlanságot. Ha azonban a hissarliki ásatásokról szólunk, nem az íróval van dolgunk, hanem leleteivel, hiszen a közönségre nézve, mely ezektől új anyagot vár a homeri énekek felvilágosítására, kevés érdekű a kérdés: vajon Schliemann észjárása fegyelmezett-e, vajon könyve az irodalomra nézve nyereség-e, vajon szakavatott tudós nem írt-e volna jobban: mi azt kérdjük inkább, mi ezen

ásatások eredménye, melyeket Schliemann roppant fáradozás s pénzbeli áldozatok árán (körülbelül 200.000 frank) három éven át folytatott: a vár, a melyre akadt, azon Trója-e, melyről Homér énekel? A nemzedékek, melyeknek nyomait fölfedezte, a művelődésnek mily fokán állottak s mily viszonyban állnak a felkutatott emlékek más országok őskori leleteivel?

E kérdések veszik jelenleg az archaeologiai körök figyelmét igénybe, sőt a művelt közönséget is. A *Revue des deux Mondes*, az *Edinburgh* és *Quarterly Review* közöltek már ismertető cikkeket e hissarliki leletekről s Conze, Max Müller, Burnouf s Newton nyilatkoztak rólok; a napilapok is nem egy alkalommal foglalkoztak velök, sokkal inkább, mint más, a műtörténelemre nagyobb fontosságú ásatásokkal, minők például az ephesusiak. Mindez mutatja, minő varázserőt gyakorol még most is mindaz, mi Trójával kapcsolatban áll, mily hatalmas azon befolyás, melyet az Iliasz a képzelődésre évezredekön keresztül folyvást gyakorol.

Schliemann pontosan s lelkiismeretesen írja le ásatásait hónapról-hónapra, levélről-levélre, sőt szavainak hitelesítéséül időnkint le is fényképeztette azokat, a legnevezetesebb épületeket meghagyta helyükön s fenmaradásukat is az által igyekezett biztosítani, hogy azon kapuba, melyet ő a skaei kapunak tart, feszületet állíttatott fel s a főpalota romjaira a szűz Mária képét, elhivatván az ottani görögökkel, hogy Krisztus Urunk meglátogatta Priamosz királyt Trójában. Schliemann adatainak hitelessége iránt tehát nem is emelkedett semmi kétely,

mi bátran indulhatunk nyomán mindannyiszor, a mennyiszor ásatási tényekről szól, ha hypothesiseit nem is fogadjuk el, s könnyen fellobbanó fellengzése bennünket fel nem melegít.

Az eredmény ezek szerint a következő :

Azon időben, midőn a fazekas-korong még nem volt feltalálva, midőn az emberek a vasat nem ismerték s a réz használata is csak az előkelőkre terjedt ki, míg az alsóbb osztályok kő- és csont-eszközökkel éltek, valamely hatalmasabb fejedelem Troaszban, a szélső dombra a Hellespont felé várat épített magának s törzsének, mely a környéknek központul s védelmül szolgált. Ezen első várost elégette s elpusztította az ellenség, de a fejedelem vagy utódai újra felépítették a romok fölött, mert miután az e rétegben talált edények s eszközök azonosak az előbbi rétegeivel, világos, hogy ugyanazon néptörzstől erednek ; e második vár azonban gazdagabb volt az elsőnél, az előnyös helyről kiterjesztette hatalmát távolabb vidékre, vagyonban gyarapodott, ezüst s arany kupákkal s ékszerekkel bírt, vitézei érczefegyverekkel éltek, de a nép csak kovanyilakkal, csonttükkel s kőkalapácsokkal. E város azonban szintén feldúlott, még pedig gyökeresen ; a tűz, mely által elenyészett, oly nagy volt, hogy a rezet s bronzot felolvasztotta s a vályogból kőalapra épült házak romjai tetemesebb szélességű réteget formálnak. A lakosok azon része, mely a végveszélyt kikerülte, a régi helyen építkezett újra, vagy talán egy durvább törzs ; mert e harmadik város szegényebb volt az előbbieknél, hatalmas meg volt törve, tulajdon szoros határain túl a

szomszéd vidékre nem terjeszthette ki uralmát. Ez a Schliemann harmadik rétege, melynél a bronzeszközök igen ritkák s a kőfegyver dívik nagyobb számban. De e város sem volt állandó, ez is elégettetett más fajú barbárok által, kiknek culturája még alacsonyabb fokon áll; házaik valószínűleg fából készültek, mert a romréteg, mely a hissarliki domb e pbasisát képviseli, a legsekélyebb. Több itt a ham s szén, kevés a törmelék. Végre e telepet is elpusztította a görög gyarmat, mely a VII-ik században Krisztus előtt a dombot, hol az akkor hagyomány szerint a régi Trója helye volt, megszállta s azon várost építette fel, mely a régi Ilion névén közel ezer évig állt fenn, míg végre a körülmények változása következtében ez is elhagyatott, hogy a szomszéd Alexandriát gyarapítsa, s végkép elpusztult.

E tényállás tökéletesen megfelel a régi hagyománynak Trója városáról, mely szerint Herakles pusztítja el Laomedon várát, de ez újra felépül, gyarapodik s gazdagodik, végre Agamemnon és szövetségesei Priamosz orában dűlják fel. Trója veszte után, Homérnak két homályos verse szerint, Aeneas uralkodik a trójaiak fölött — eltérőleg a római hagyománytól — s fiai és fiainak fiai. Strabóból pedig tanuljuk, hogy a görögök, kik a lydiai királyok idejében telepedtek meg a régi Ilion helyén, thraciai és cimmeriai barbárokat űztek el innét: thraciai s cimmeriai barbárok voltak tehát azok, kik vagy az Aeneadák uralmának vetettek véget, vagy pedig mindjárt Agamemnon után az elpusztult helyen telepedtek meg s magok is később görögök

által üzettek el. Ily magyarázat mellett nem is csodálkozhatunk azon különben feltűnő tényen, hogy a görög város romjai alatt kőkori eszközökre akadnak, nem bronzkoriakra, s hogy a bronzkor megelőzi, nem pedig követi a kőkort, mert a dán tudósok theoriája, mely a történelemelőtti archaeologok által rögtön elfogadtatott s melyhez nagy többségök szorosán ragaszkodik, csak oly országokban s helyiségeken kifogástalan, hol ugyanazon nemzet állandóan lakott vagy mindig műveltebb néptörzs által hódított meg. Ekkor a sorozat s haladás nem szakadt meg, hol azonban műveletlenebb népek betörése s nagy katastrophák zavarták s akasztották meg a fejlődést, hol durvább nép lépett a műveltebb helyébe, mely csak elpusztítani, nem elsajátítani tudta a culturát, ott a dán theoria nem lehet irányadó; ilyen kicsinyben Hissarlik, ilyen nagyban hazánk, hol a művelődés legkülönbözőbb fokain álló népségek váltották fel s szorították ki egymást.

Ha tehát azt kérdik: feltalálta-e Schliemann a homéri Tróját s Priamosz kincseit, bátran azt felelhetjük, hogy feltalálta azon város romjait, melynek ostroma alkalmat adott a homéri énekekre, s feltalált oly kincset, mely valószínűleg e város királyáé volt, de ez által még nem akarunk a homéri énekeknek történelmi igazságot tulajdonítani: bebizonyítottunk tartjuk ugyan, hogy volt trójai háboru, látjuk Iliosz vesztének tanuságait, de elismerjük, hogy Homér képzelőtehetsége nem ismert kisszerű korlátokat, hogy midőn a hagyományos legendákat nagyszerű költeményében egy gyönyörű

egészszé alakította át s az öt holdra terjedő Ilioszt nagy várossá változtatja, tulajdon korának fegyvereivel s szokásaival ruházta fel azon hősöket, kik örök fényben élnek az emberek emlékezetében, mint az emberi nem ifjúságának legszebb megtestesítői.

Ha továbbá kérdezik, mi a hissarliki leleteknek jellege, a felelet eddig egyhangú, hogy ez nem görög, azaz nem olyan, minőt mi görögnek szoktunk nevezni; azonban ne feledjük el, hogy a mykénei várkapu domborműve is eltér egészen az archaikus görög stiltől s ott áll a műtörténelemben, mint Melchisedek az apostol levelében, kinek nincsen származása, nincsen utódja, se kezdete, se vége, nem tudjuk, mily stiltől fejlődött ki, befolyását a későbbi művekre nem vesszük észre. Newton, a British museum régiségtárának igazgatója, ki Athénbe utazott, hogy Schliemann gyűjteményét vizsgálja, azt találja, hogy a British museum kincsei közt nem talál semmit, a mit e lelethez lehetne hasonlítani, s még leginkább azon santorini ásatásokra utal, hol hatvan lábbal a láva alatt, a görögök művészet előtti korának maradványai fedeztetek fel, mások a hallstadti leleteket említik mint némileg hasonlókat. Mi nagyobb hasonlatosságot hozhatunk fel mindezeknél, mert éppen minálunk számos a lelet azon átmeneti időből, midőn a kőkort a bronzkor váltotta fel. A kovakések s nyílhegyek, a kőbalták s kalapácsok, a csontáruk s tük, melyeket Schliemann talált, azonosak azokkal, melyek muzeumunkban őriztetnek, ilyenek azonban máshol is gyakran fordulnak elő, szintúgy mint a közepén

lyukas agyagkarikák, csakhogy fénymáz s bekarczolt díszítmény nélkül.

Ellenben az agyagipar egy neme, mely a trójai leleteket jellemzi, nálunk is található: nem értem ez alatt azon különös alakot, melyben Schliemann bagolyfejű Pallasát látja, ilyen eddigelé a hissarliki dombon kívül sehol sem fordult elő, hanem a korong nélkül, kézből készült edényeket, melyek durva fekete mázzal vannak bevonva s bekarczolt, részint idomtalan díszítményekkel ellátva, melyek fehér festékekkel töltettek be. E technika eddig csak hazánkból volt ismeretes, tolnai, baranyai, komáromi leleteknél jött elő, miért is Rómer Flóris tudós régészünk ezeket pannoniai edényeknek nevezte el, minthogy a rómaiaktól szintűgy eltérnek, mint azoktól, melyeket Dán- s Németországban találnak, s íme épen ily technikát látunk a hissarliki leleteknél is. Itt azonban nincs még vége a hasonlatosságnak; ismeretes a régiségbúvároknál, hogy az ezüst ékszerek későbbiek, mint az arany díszítmények, s hogy ezek Dániában csak a késő bronz- s vaskorban jönnek elő, Schliemann a trójai leletnél ezüst s arany kupákat talált bronz- és kőfegyverekkel együtt, s nálunk Szihalmon, hol az emlékek szintén az átmeneti korból valók, a kő- s bronzkor közt, csontárákkal s tükkel, kőbaltákkal s bronzceltekkel együtt arany s ezüst ékszerek is találtattak csak úgy, mint a hissarliki dombon, sőt a szihalmi arany ékszerek némelyike analog alakot mutat azzal, mely az úgynevezett Priamosz kincse közt a 3508, 3536, 3538, 3544 és 3545. számok alatt kiadatott.

Legyen elég jelenleg azon tényállást minden további következtetések nélkül constatálni s a tudósoknak figyelmét, kik a trójai ásatásokkal foglalkoznak, azon tárgyra irányozni, melyek máshol is a kő- s bronzkor közti átmeneti időkből származnak, különösen pedig muzeumunk kincseire, melyek e korból számosak.

Lehetetlen említés nélkül hagynom még azt, hogy némely tudósok azon karczolatokban, melyek a trójai terracottákat díszítik, betűkre akartak ráismerni: egy francia tudós chinaiakra, egy német phoeniciaiakra, egy osztrák cypriotákra, kettőt közülök mindenesetre lelkesedése a kritika határain túl hajtott, valószínűleg mind a hármat, sőt a szöveg maga, melyet kiolvasnak, megczáfolja föltevésöket.

Egyébiránt nem búcsúzhatunk el Trójától és Schliemanntól a nélkül, hogy roszaló véleményünket ne mondanók el azon kiméletlen bírálatokról, melyekre a buzgó ásatónak munkája talált, mert a ki távol minden nyereségvágytól, kizárólag tudományos czélnek áldozza idejét, munkásságát és vagyonát, és mindenesetre nevezetes eredményt mutathat fel, ki tapasztalásait e részben lelkiismeretesen írja le, a nélkül, hogy mélyebb szaktudományt és csalhatatlanságot igényelne magának s praetensio nélkül adja elő hypothesiseit, úgy a mint épen eszébe jönek, az nem érdemli, hogy a kritika csak ez ötleteknek forduljon s azokat, minden egyéb érdem elismerése nélkül, kegyetlen bonczkés alá vegye, holott a tudomány nagy hálával tartozik

e férfiúnak, ki csakugyan bebizonyította, hogy Herodes Atticus szelleme jelen korunkra is átszállt s hogy prózai viszonyaink közepette is találkozik ember, ki a nélkül, hogy akár szaktudós, akár nagy úr volna, fáradsággal szerzett százezreit lelkesedve a tudomány gyarapítására fordítja.

XII.

A muzeumokról.

Az utazók, a kik idegen városokban elvégezték dolgaikat s időt szakíthatnak magoknak, megszokták tekinteni a város nevezetességeit s nézni-valóit, rendesen oly tárgyakat, melyekre a művészet vagy a történelem reá nyomta bélyegét: királyi palotákat, templomokat, középületeket, muzeumokat. A tudomány és művészet e raktárainak bámulása még a commis voyageurt is, legalább pillanatokra, kiemeli a prózai élet mindennapiságából, mert a lélek is megkívánja táplálékát csak úgy, mint a test, s így természetes, hogy mindenki meg akar ismerkedni a különféle nemzetek régiségeivel s műkincseivel, izlésöknek irányával s kifejlődésével: Párisban meglátogatja a Louvret s a Hôtel Clunyt. Londonban a British Museumot, a National Galleryt és South Kensingtont, sőt érdekléssel nézi még azon tárgyakat is, melyeket kellőleg megbírálni nem képes. A muzeumok látogatása azonban más szempontból is fölötte érdekes, minthogy általánosan véve mondhatjuk, hogy a nemzetek műveltségi fokát

a muzeumok száma s gazdagsága szerint lehet meghatározni: a mely nemzetnek nincsen művészeti érzéke, s mely történelmének emlékeivel nem gondol. azt alig tartjuk polgárosodottnak. Olasz-, Francia-, Angol- s Németország kisebb városaiban is találunk műgyűjteményeket. Oroszországban csak a fővárosokban: mióta Egyiptom felfogta műveltségi missióját, alapított egy muzeumot Bulakban: most Törökország is kezd e részben mozogni, sőt az Atlanti-tengeren túl, a prózai, pénzhajhászó Egyesült-Államokban szintén ébred a vágy nemcsak a józan észet kiművelni, hanem az izlést is. — A muzeumok egyébiránt nemcsak a művelődési fokot jelzik oly pontosan, mint a hőmérő a temperatúrát, hanem egyszersmind mutatják azt is, mily állás az, melyet minden nemzet a politikai világban követel. Nagyhatalmasságok fővárosai, vagy azon nemzetekéi, melyek nagyhatalmi állásra igényt tartanak, világpolgári irányt követnek gyűjteményeikben: széles látkörüknél fogva semmi sem idegen előttök, mi az emberi nem művelődéséről tanuskodik s azt felderíti. Muzeumaik az emberi műveltség minden ágaira kiterjednek, a művészetnek, legszélesebb értelemben véve, képviselői s raktárai, melyekben mindenki általános átnézetet nyerhet az emberi nem összes művelődésének minden fasisairól az egész földtekén. Korlátolt igényű nemzeteknél ellenben, melyek érzik másod- s harmadrendű állásukat s épen azért hiúsággal pótolják a nagy nemzetek önértetét, inkább tartományi muzeumokat találunk, nem annyira közművelődési intézeteket a honfiak számára, mint kérkedési eszközöket, melyek-

kel az országot mutatják be az idegeneknek. Fő-céljuk nem az, hogy a benszülöttek minél többet tanulhassanak, hanem az, hogy az ide vetődött idegen ismerkedhessék meg az ország művelődésével s természet-ritkaságaival.

Nehéz szabatosan értelmezni a muzeum szót: különböző fogalmak köttetnek ezzel össze, a múzsák szentélye más-más szempontból ítéltethetik meg, hiszen a múzsák száma a görögöknél kilenczre ment, ők voltak az emberi nem összes szellemi életének képviselői. Az újabb kor gyakorlata azonban a muzeum név alatt, ha az minden további melléknév nélkül használtatik, műgyűjteményeket ért, s a tudományos gyűjteményeknél melléknév által határozza meg külön czéljokat: így látunk természettudományi, ethnographiai, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, brazíliai, sőt tűzérségi s tengerészeti muzeumokat, mi nem jelent egyebet, mint természettudományi, népismei, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, brazíliai gyűjteményeket, fegyvertárakat, hajóminta-tárakat.

Az ó-kori nemzetek nem alakítottak ily gyűjteményeket, a mi szép volt s ritka, azt az isteneknek ajánlották, a templomokban, telkeiken s berkeikben állították fel; vagy a gyűléstérekben, közhelyeken s nyilvános épületekben, hol szintén az egész lakosság élvezhette. Gyűjtemények legelőször a rómaiaknál keletkeztek, midőn a proconsulok s később a császárok kirabolták a templomok és városok kincseit, hogy palotáikat s villáikat ezekkel, mint fényzési czikkekkal ékesítsék magánélvezetül.

Verresnek gyűjteménye Cicero vádbeszédeiből ismeretes, de Cicero maga is műértő volt s gyűjtött régi korinthetai díszedényeket s görög szobrokat. Asinius Pollio villája telve volt a régi híres művészek remekeivel. Nero rendszeresen kiraboltatta Görögországot s aranyházába vitette a műemlékeket. végre Hadrian császár nyári laka Tiburban, melynek helyén most Tivoli épült, csaknem egy újabbkori muzeum alakját viselte, mert itt mindaz, mit a császár világbirodalmának tartományjaiban nevezetesnek tartott, eredetiben vagy másolatban fel volt állítva, a kertekben, termekben s oszlopcsarnokokban, hanem itt is az élvezet a főczél, nem a tanulás. A kereszténység vakbuzgóságának első fellobbanása összetörte a bálványokat, a barbarok megsemmisíték a régi világ dicsőségét, de a mint a XIV. században a tudományok ismét fel kezdtek éledni, az ó-kor kéziratai mellett plastikai emlékei is szenvedélyesen gyűjtettek. A szobrok s feliratok, melyek főleg Rómában s környékén felásattak, nem romboltattak többé össze mint bálványok, a csonkábbak azonban még gyakran mészsze égettettek vagy új épületekbe falaztattak be. Midőn a tudományos Aeneas Sylvius Piccolomini a pápai székre emeltetett s II. Pius nevet vett fel, 1450-ben megtiltotta, hogy a régi márványfeliratok és szobrok a mészkemenczébe vitessenek. X. Leo Rafaelt bízta meg a római ásatások felügyeletével; a pápák, a Medicik, az Esték, a Farnesék dicsőségöket találták a szobor, vésett kő és éremgyűjteményekben, de az ó-kor ez emlékei náluk is főleg díszítményekül szolgáltak palotáikban akkor is, midőn Ghiberti, a

florenzi szobrász. görög szobrokat gyűjtött már, hogy tanulmányul szolgáljanak neki. Lorenzo Medici volt a fejedelmek közül az első, ki kertjéhez, melyben római régiségei el voltak helyezve, egy mútanodát esatolt, s gyűjteményét közművelődési intézetnek tekintette.

Olaszország a XV. és XVI-dik században az európai műveltség élén állott, nála volt nemcsak a vallás, hanem a divat jogara is, a hegyentúli fejedelmek tehát utánozták az olasz uralkodók fényűzését, fitogtatták műizlésöket, pártolták a tudományt. A legkitünőbb köztök Mátyás király volt, egy nemzedékkel később I. Ferencz a francia király s V. Károly császár, ki mindig inkább spanyolnak érezte magát, mint németnek. Így keletkeztek a XVI. és XVII-dik században csaknem minden udvarnál a kincstárak mellett fegyvertárak, műkamarák (Kunstkammern, melyeket az olaszok még egyszerűbben Guardarobbának, tárnak, neveztek) s ezekben terv nélkül mindaz felvétellett, a minek akár belbecse, akár műbecse volt, vagy történelmileg érdekessé vált, vagy általában ritkának, sőt nemében egyetlennek tartatoti. Ferdinánd osztrák főherczeg gyűjteménye az ambrasi várban Innsbruck mellett, melynek legnagyobb része eádig is együtt maradt s Bécsben az alsó Belvederben őriztetik, legjobban mutatja az ily gyűjtemények természetét. Itt látunk régi és középkori bronz-szobrocskákat, gazdag aranyásványokat, amethyst és smaragd kristályokat, elefántcsont-véséseket, nagy korallágakat, a középkor nevezetes lovagjainak s hadvezéreinek fegyverzetét, fizetérszarvakat, családi s egyéb fest-

ményeket, díszedényeket, Cellini világhírű arany sőtartóját, szarvas-agancsot, mely egy fa törzsébe belenőtt, gyönyörű festésű régi kéziratokat, strucztojásokat, mexikói bálványokat, pápai aranyrózsákat s szentelt kardokat, szóval, természettani, művészeti, történelmi ritkaságokat. Ily műkamarak emelték az udvarok fényét. — híres volt különösen a drezdai s berlini — a rendkívülinek azonban, a mesterségesnek s a ritkának ez időben nagyobb vonzó ereje volt s jobban kerestetett, mint a művészeti s a szép. A vendégek s a nagy közönség az úgvnevezett unicumokat bámulták leginkább, oly tárgyakat, melyeket, habár műtörténelmi vagy általában tudományos becsök néha alig van, csak egyetlenegy gyűjteményben lehetett találni, más-hol nem.

E fegyvertárakból, műkamarákból, Gardarobbákból keletkeztek a XVIII. században a modern muzeumok. Könyvtárak már a XV. században kezeltettek önállólag s külön e célra emelt épületekben helyeztettek el, a mostani képtárak nagyobb részint a múlt században keletkeztek, a mennyiben mind Olaszországban, mind az Alpeseken túl a festmények, melyek a paloták termeit szerteszét díszíték, nagy csarnokokban pontosítottak össze. Az új felállításnál azonban a symmetria játszott főszerepet, olyannyira, hogy nem egy becses kép hol kisebbre fűrészeltetett, hol egy darabbal megtoldatott, hogy jobban illjék helyére, hol más képnek ellenfüggelékül szolgált; ez akkor formatizálásnak neveztetett. Sok kép pusztult el ez időben, lomtárba vettetett s elveszett, mert nem tartatott elég díszes-

nek: sok átfestetett s restauráltatott, s ez által elvesztette eredeti típusát, műtörténelmi jellegét s műbecsét. A szobrok is ez időben a kertekből, termekből és lépcsőházakból a csarnokokba vitettek át: ezeket legnagyobbbrészent már akkor kifoldozták, átdolgozták s kicsiszolták, midőn csonka állapotban kiásva a fejedelmi s nagyúri lakokban állították fel. A természettudományi gyűjtemények is ekkor nyertek rendszeresebb alakot, miután Linnée az első tudományos rendszert megalapította s Buffon szép irálya által a műveltek figyelmét ez irányba terelte. A szörnyszülöttek lassan-lassan a lomtárakba vándoroltak, a ritkaságok s unicumok pedig kitünő polczaikról azon helyre mentek át, mely őket a rendszer szerint illette.

Mind ez új felállításoknál régi, más czélra készült épületek használtattak fel, elhagyott paloták, megszüntetett kolostorok, czéljokat vesztett középületek. Rómában Kelemen és Pius pápák a Vatican egyik szárnyát alakíták át oly roppant muzeumná, hogy abban több régi szobor talált elhelyezést, mint Európa összes egyéb gyűjteményeiben.* Később a Capitolium és Lateran termei is muzeumokká váltak. Florenzben a nagyhercegek a Pittipalota királyi termeiben összpontosították festményeiknek s szobraiknak egy részét, a másikat a Vasari által épített kormányhivatal-palota (Uffizi) legmagasabb emeletében, napjainkban pedig a Bargello, a

* A reánk maradt féléletnagyságú s annál nagyobb ókori szobrok összes száma legfőlebb 4000-re megyen, annyi sem, mint az egy Aemilius Scaurus birtokában volt.

Márk és az Onofrio kolostorok lettek a műemlékek diszes rakhelyei. Párisban a Louvre, Bécsben a felső s alsó Belvedere. Spanyolországban az Escorial. Pétervárott az Eremitage. Drezdában a Grüne Gewölbe s a Japáni palota. Csak midőn a műkincsek culturhistoriai megbecsülése nem szorítkozott többé kizárólag a műtörténelemmel foglalkozó tudósokra, midőn Winckelmann nézetei a művelt osztályokat áthatották, akkor keletkeztek az első épületek, melyek kizárólag azon czélből emeltettek, hogy a műemlékek s országos gyűjtemények bennök elhelyeztethessenek, ugyanazért már a terv készítésénél a felállítás és világítás czélszerűsége szolgált kiindulási pontul, ilyenek a British és South Kensingtoni muzeum Londonban, a Studj-palota Nápolyban, a muzeumok Berlinben, Pétervárott s Budapesten, a Glyptotheka, a két Pinacotheka s a bajor muzeum Münchenben, s legújabban azon fénypaloták, melyek már a legközelebbi évtizedben Bécsnek legkitünőbb diszei lesznek. E monumentalis épületekbe s ragyogó termeikbe azonban, az építészek s dilettansok nézete szerint, nem illenek bele megsérült szobrok s dombormű-töredékek, eltört díszedények és üvegek és sok oly éktelen tárgy, melynek mostani külső alakja nem felel meg tudományos és culturtörténelmi értékének, mert a műemlékek még jelenleg is nagyrészt a termék diszitményeinek tekintetnek, s azért a restauratio szentségtelen keze, mely három század óta annyi emléket kivetköztetett eredeti alakjából, még most is üzi kárhozatos mesterségét, a műkincsek átidomításában. Alig van régi szobor-gyűjtemény Európában, — némileg a British Museum

kivételével,¹ hol azóta, hogy Canova el nem fogadta a megbizást a Parthenon műveinek kiegészítésére, a görög torsók nem restauráltak. — melyben nem akadnánk számos régi szobrokra újkori fej-
jel, kézzel s lábbal, sőt éppen nem ritka azon eset is, hogy a fő is, a test is régi ugyan, csakhogy nem tartoztak egymáshoz s két különböző régi szobor maradványai, melyek értelem nélkül egyesítették.

A British Museum egyébiránt más tekintetben is mintaszerű, s a gyűjtemények elrendezésére s belbecsére nézve meghaladja a continens muzeumait, melyektől főképen abban is különbözik, hogy ezek a régi műkamarákból alakultak, a fejedelmi ház magánbirtokához tartoznak, a civillistából nyerik dotatióikat, gyarapodások e szerint egyéni hajlamoknak s változó szeszélynek van kitéve, sokszor egészen megakad, másszor csak egy bizonyos irányban létesül. A British Museum ellenben kezdettől fogva a nemzeti tulajdon jellegét viselte, a parlamenttől húzta dotatióját, igazgatása műértő kezekre volt bízva, az ellenőrzés egy állandó bizottságra. A műkincsek szaporítása e szerint tervszerűleg történt, mi által a gyűjtemények összesége a tökélyt megközelíti, minthogy az angol parlament érezvén ezen

¹ Itt is a Townley-gyűjtemény szobrai restauráltak, s a Drezdából s Nápolyból ismeretes Symplegma, mely a Hermaphroditot ábrázolja, a mint egy satyr öleléseitől menekülni igyekezik, értelmetlenül egy részeg satyrrá változott at. A közönség izlését jellemzi, hogy a British Museumban ezen eltorzított alak sokszor rajzoltatik, a mint azt többször tapasztaltam.

közművelődési intézet nagyhatású befolyását a tudományosság emelésére s a műizlés nemesítésére. minden évben oly összeget szavaz meg számára, minőt máshol nem szoktak ily célokra fordítani. A British Museum rendes költségvetése évtizedek óta aránylag magas, a tavalyi előirányzat szerint 1.020.610 ezüst forintra ment, ebben a tisztviselők fizetése 124.900 frttal, a könyvtár catalogusának kiegészítése 41.900 frttal, a vételek 248.400 forinttal szerepelnek, s ha valamely rendkívüli eset fordul elő, hogy például valamely érdekes gyűjtemény megszerezhető, a parlament ezen költséget is mindig meg szokta szavazni. Így vétettek meg régente Sir William Hamilton etruriai díszedényei, Townley szobrai, Lord Elgin márványai s a phigaliai domborművek, de az aeginai szoborcsoportozat megvételének alkalmá elszalasztatott a francia háborúk alatt. Újabb időben szereztettek meg Blacas herceg vésett kövei, Castellani arany műemlékei, márványai s bronceai s a Farnese-palota római szobrai. Ezeken felül még nevezetes ásatások is történnék a nemzet költségén, így fedeztetek fel a lyciai emlékek, Ninive királyi palotái, a Mausoleum, a enidosi szobrok, Cyrene halottvárosa s legújabban az Artemisium Ephesusban. Csak így alakulhatott azon nagyszerű gyűjtemény, melyben most Egyiptom, Assyria, Görögország s kiválólag az athéni iskola művészete a legnagyobb kiterjedésben képviseltetik. A római császáridők, a középkor s a barbáridők emlékei azonban kevésbbé számosak, de Christy, a francia barlangok kutatója s a történelem előtti emlékek legszerencsésebb gyűjtője,

szintén a British Museumnak hagyományozta híres gyűjteményét, mely azonban ideiglenesen máshol helyeztetett el, mint hogy a monumentális épületbe többé belé nem fért, mely a műemlékeken kívül magában foglalja még a roppant terjedelmű pénzgyűjteményt, a rendkívül gazdag ásványtárt, a páratlan őslényi gyűjteményt, s az állattani muzeumot, mely a maga nemében legelső egész Európában. Itt van továbbá a rézmetszettár, egy tekintélyes kéziratár s végre Európának legjobban rendezett, legszámosabban látogatott s valószínűleg leggazdagabb könyvtára. A parlament ugyanazért elhatározta, hogy a természetrajzi gyűjtemények egy külön muzeumba vitessenek át, hol a nagy csontvázgyűjtemény is valahára felállíthatatik, mely eddig a British Museum pinczéiben eldugva hevert, s így megszavaztatott e célra a szükséges költség, melyből a tavalyi évre 800.000 ezüst forint esett. A British Museum e szerint kizárólag műemlékeknek lesz szentelve s azon könyvtárnak, melyben minden idegen, nemzeti irodalmának terményeit föllelheti.

Az angolok egyébiránt azt találták, hogy még a British Museum roppant műgyűjteményei sem elégségesek a művelődés történelmének földerítésére, s egy válogatott fegyvertárt állítottak fel a Towerben s a South Kensington Museum gyűjteményeit szerezték össze, melyek most minden európai műiparmuzeumnak utolérhetetlen mintaképei. A mint a British Museumban a classikai nemzetek emlékeire fektettetett a fősúly, úgy ez a South Kensingtonban a középkori s különösen az olasz műtörténelemre helyeztetett, oly annyira, hogy az olasz műtörténe-

lem itt is részint eredetiekből, részint másolatokból tanulmányozható. Itt látjuk Donatello, Luca della Robbia, Verrocchio, Michel Angelo viasz és terracotta mintáit, sőt néhány márványszobrárt, elbíresedett remekműveknek gipszöntvényeit s minden nemzetnek műipar-teremtéseit, minden korból. A mint a British Museum kincseihez hozzá van csatolva a nagyszerű könyvtár, mely azoknak életet ad, úgy a South Kensingtoni muzeum kapcsolatban van egy minta-rajztanodával, mely 1850 óta az angol iparosok izlésének nemesítésére szemlátomást hatott, úgy, hogy sok iparágban még a francia választékosság is az angol szépség mellett másodhelyre szorult.

Albert herczeg, Viktoria királynő nagyműveltségű férjének kezdeményezésére alakult a South Kensington Museum, mely kiadványai, felolvasásai, a nagyobb iparvárosokban felállított rajztanodák s időnkénti kiállítások által lassan-lassan az egész országra kiterjesztette hatását. Itt is, mint a British Museumnál, kitünő férfiak működnek mint örök s tisztviselők, az előbbinél látjuk jelenleg Newtont, a hellén művészet nagy ismerőjét, Birchet az egyiptológót, Poolet, a numismatát, Francksot, a középkor s történelemelőtti emlékek szorgalmas vizsgálóját; South Kensingtonban pedig Robinson működött, Owen Jones, Cole, Pollen, s egy kitünően szervezett rajztanári kar. Az egész intézet, negyedszázados fennállása alatt a legújabb kimutatások szerint tizenkét millió frtnál valamivel többbe került, beleértve az épületet, rajztanodát s administratiót: az angol lapok azt tartják, hogy az ország soha czélszerűb-

ben s hasznosabban nem fektetett be ily összeget. A tavalyi költségvetés szerint a központi kezelés évenként 55.900 forintba került, vételekre 383.960 forint irányoztatott elő. A parlament nem sokalja ezt, mert tudja, hogy épen úgy, mint Sir William Hamilton etruriai díszedény-gyűjteményének megvétele Josiah Wedgewoodnak adta az első eszmét Staffordshirei gyáranak művészeti irányban is eszközlendő kifejlesztésére, miből az Etruria nevű nagy gyártelep keletkezett, egész Straffordshire agyagipara pedig roppantul emelkedett, úgy a South Kensingtoni gyűjtemények s rajztanoda állapították meg napjainkban az angol műipar versenyképességét a francziákkal, kik mozgékonyaságok, izlésök s a divat által egész Európában csaknem egyedárusággal bírtak a műipar minden ágaiban.

Hosszabban szóltunk a British és South Kensington Museumról, de ezzel nem meritettük ki a hasonló célú közművelődési intézetek sorát, melyek Angolországban a parlament által gyámolíttatnak. A tavalyi költségvetésből látjuk, hogy Angolország művészeti és közművelődési célokra összesen 3.715,400 forintot költ egy évben, ezen összegben találunk a képtár (National Gallery)¹ palotájának

¹ Az angolok az által, hogy képtárukat nemzetinek nevezik, csak azt akarják kifejezni, hogy az nem királyi, hogy a nemzet adja reá a pénzt, nem a civillista. A ki azonban itt akarná tanulmányozni az angol művészeti iskolát, az nagyon csalatkoznék, itt a régi olasz iskolát találja képviselve, és sok szép spanyol, németalföldi s hollandus festményt, de két Turneren kívül semmi angol képet: ezek a South Kensingtoni muzeumban láthatók. A British Muzeumban is legkisebb tért foglalnak el az Angolországban talált régiségek.

kiterjesztésére 420.000 forintot, a képtár gyarapítására 60.450, központi vezetésére 20.510 frtot; Bethnalgreen előváros muzeumára 55.700, a nemzeti arczkép-gyűjteményre 20.000, az edinburghi muzeumra 72.320, a skót nemzeti képtárra 21.000, az irlandira 23.800, a Towerben lévő fegyvertárra 7160 forintot. Ily nagy mértékben pártolja az angol parlament s kormány a művészetet s tudományt a reform óta, mely a középosztály kezébe adta a törvényhozást, holott az arisztokrátiát képviselő tory-kormány kevesebbet gondolt ezekkel. Millingen 1823-ban még élesen vádolta az e részben tapasztalható hanyagságot s ellentétül felhozta a francia kormány bőkezűségét. Az örvendetes változás fő érdeme itt is Albert herczegé, de működésének csak az által lett sikere, hogy az ősz Joseph Hume, ki a parlamentben mindig a takarékoság apostola volt, s minden pazarlás ellen kérlelhetetlenül kikelt, a közművelődési czelokra előirányzott minden összeget nemcsak megszavazott, hanem elfogadásuk mellett melegen fel is szólalt. E két férfinak köszönheti az angol nép, hogy muzeumai a jelen időben a leggazdagabbak s a legjobban szervezettek.

A francia muzeumok jóval megelőzték azelőtt az angolokat, még most is legközelebb állnak hozzájuk. A Louvre s a Hôtel Cluny gyűjteményei a királyi paloták, templomok s kolostorok régi kincseiből gazdagodtak először, s a képeknek és szobroknak mind számára, mind műbecsére nézve még most is meghaladják az összes continentális gyűjteményeket: központi vezetésök azonban nem volt oly állandó s következetes, mint a British Museumé. A

kormányformákkal mindig megváltoztak az elvek is, melyek szerint a muzeumok igazgattak. 1815-ben nemcsak vissza kellett adni mindazon szobrokat és festményeket, melyek a francia győzelnek folytán Párisba vitettek s az 1814-iki békéből kifelejtettek, hanem a Bourbonok vallásossága visszaadta a templomoknak is azon középkori emlékeket, melyeket Lenoir a forradalom dühétől megmentett s a Petits Augustins országos gyűjteménybe elhelyezett.

Lajos Fülöp alatt erősen gyarapodtak a gyűjtemények, különösen a képtár, mely egy gyönyörű spanyol galleriával gazdagodott. A sokat rágalmazott második köztársaság igazságérzete nem engedte, hogy a képtár e része elvonassék az elűzött királyi családtól, a mint ez bebizonyította, hogy a festmények a civillistából vétettek meg, s visszaadta a spanyol gyűjteményt Lajos Fülöp fiainak, kik azt Londonban elárvereztették. III-ik Napoleon kitette a műértő Charles Blancot az igazgatói székbe, ki a köztársaság ideje alatt a Louvre gyűjteményét úgy igazgatta, a mint oly férfitől várható volt, kinek műtörténelmi művei közelismerésre találtak; helyébe gróf Nieuvekerke neveztetett, kit legjobb szándéka mellett is a párisi társaság s a sportvilág jobban ismert, mint a tudomány és művészet, ki azonban a társaság és sportvilág emberei közül mindenestre legjobban illett ez állomásra. A gróf természetesen a képtárban nem látott egyebet, mint festményeket, melyeknek nagy része eredetileg is fejlődmi termék díszítésére készült s jelenleg is arra felhasználható, e szerint szívesen kölcsönzött képeket a nemzeti képtárból a császári, sőt a ministeri

szalonok dekorációjára. Napolcon egyébiránt jól érezte a muzeumok fontosságát s a művészet pártolásának szükségességét, s uralkodása nem nélkülözte e részben a fényt: ő építtette ki a Louvret s összekötötte a Tuillériákkal, úgy, hogy e két palota együtt a világnak csaknem legnagyobb épületét alkotta.¹ s az itt nyert helyiségeket betöltötte gyűjteményekkel, szobrokkal, képekkel s kisebb műkinccsekkel, megvette a híres Campana muzeumot Rómában, gyarapította a Louvre műemlékeit s megalapította a történelemelőtti régiségek számára a st. germaini muzeumot.

Sedan után ismét Charles Blanc lett igazgató, de Mac Mahon újra kitette a Louvreból, s marquis de Cheneviéret, a műértő buzgó katolikust nevezte helyébe, ki azt találja, hogy az összeg, mely a képtár gyarapítására meg szokott szavaztatni, sokkal czélszerűbben fordítható azon templomok helyreállítására, melyek a háború és commune által szenvedtek.

Németország, a Skandináv országok s Oroszország fővárosi gyűjteményei mind nem nemzetiék, de császáriak és királyiak, ugyanazért gyarapodásuk nem folytonos, mert mindig megakad, ha a fejedelem nem műértő s nem műkedvelő, az országgyűlések pedig ritkán követik az angol parlament példáját. Az egyetemeknél azonban lassan-lassan kevés költséggel gipszöntvény-gyűjtemények keletkeztek, melyek mind a művészetre, mint a tudományra

¹ A legnagyobb palota a Vatikán, tizenegyezer szobáival, kertjeivel együtt oly területet foglalván el, mint a régi Turin.

mindennap nagyobb befolyást nyerne. Az első gipszöntvény-gyűjteményt Mengs, a festész. alakította. Winckelmann ismert barátja, s azt a spanyol udvarnak adta el. Egy második tökéletesebb példányt, melyben az akkor ismert legjobb régi szobrok és mellszobrok képviselve voltak, megszerezte a drezdai udvar: de a kor nem érezte még elegendően a régi műtörténelem fontosságát, a gipszöntvények nem találtattak elég becseseknek, hogy valami királyi palota díszére válhassanak, a gyűjtemény napjainkig egy lomtárban felejtve penészedett. Ellenben Bonnban, hol Otfried Müller s különösen Welker egyetemi tanárok meghonosíták az archeológiát, összegyűjtettek a műtörténelemre nézve nevezetesebb emlékek gipszöntvényei, más egyetemek utánozták a példát, s midőn a kristálypalota 1852-ben fölépült Sydenhamban, London mellett, a gipszöntvények lettek a nagy terem legfőbb díszei, még pedig nemcsak a régi szobrokéi, hanem a középkoriakéi is, az angolok, francziák, németek, olaszok, melyek nagy része ez alkalommal formáltatott le legelőször. Ez nem volt ugyan az első alkalom, hogy nagyobb gipszöntvény-gyűjtemény állítottott fel Angolországban, a műakademia már régebben birt egygyel; később, midőn az angol parlament megvette Lord Elgintől az athénei műemlékeket, melyek sorában a Parthenon párkányzatának két oldala csak fészöntvényben jelent meg, IV. György ezeket mind leformáltatta s a szövetséges udvaroknak ajándékban megküldte, melyek mind nem tudták megbecsülni az ajándékot, s odaadták a műakademiáknak, csak a pápa viszonzta e szívességet

azzal, hogy a Vatikán leghíresebb szobrainak gipszöntvényeit a királynak megküldte, ki épen akkor Irlandot látogatván meg, azokat emlékül Cork városának adta, hol azóta több irlandi művész adta magát a szobrászatra, a mint jelenleg is az angol szobrászok nagy része ir születésű.

A kristálypalotában kiállított nagy gipszöntvény-gyűjtemény általános feltűnést okozott, s megnyitotta az ily másolatoknak a muzeumok kapuit. Berliné a dicsőség, hogy e részben a leggazdagabb gyűjteményt szerezte, sőt számára azon gyönyörű palotát is építtette, melynek lépcsősarnokát Kaulbach dicsőítette freskóival. De a berlini gipszmuzeum is még roppant hézagokat mutat, különösen a renaissance korából: hiába keressük itt a velencei s felső olasz iskola remekeit, a Lombardik és Leopardik domborműveit, a Certosa díseit, Gaston de Foix siremlékét, Orcagna, Donatello, Luca della Robbia, Rosellino, Mino, a Majanók vagy Verrocchio munkáinak öntvényeit, sőt Michel Angelo szobrainak több mint fele még mindig hiányzik, pedig az ily gyűjtemény költsége nem oly tetemes, hogy bármely kormány el ne viselhetné, így például a Hestia Giustiniani, melynek márvány eredetije most 18,000 talléron árúba bocsáttatott, 180 tallérért megszerezhető leöntvényben, azt lehetne tehát hinni, hogy a fővárosi muzeumok mindenütt sietni fognak a művészet remekeinek minél tökéletesebb sorát a közönségnek gipszöntvényekben bemutatni, de úgy látszik, nem tudnak még megmenekedni azon felfogástól, hogy az emlékek a díszpaloták díszitményei s hogy a nemtelen anyag ellentétben áll a márvány-

oszlopzatokkal s freskófalakkal; az aristokratia s a dilettansok nem tudnak megbarátkozni a gipszöntvényekkel. A South Kensington Museum gyűjteménye a renaissance korából eddig a legteljesebb; igazgatósága sok éveken keresztül formáltatta az olasz műemlékeket, mindaddig, míg 1865-ben az olasz kormány eltiltotta a formálást azon ürügy alatt, hogy ez által az eredeti megsérülhetne, s így a lehetőség, hogy minden nagyobb város kevés költséggel felállíthatná falai közt a keresztény szobrászat hasonmásainak teljes sorát, egyelőre megszűnt, halljuk azonban, hogy jelenleg a porosz kormány engedelmet kért az olasztól a műemlékek leformálására, s reméljük, hogy e kérése nem fog visszautasíttatni.

Ismeretes, hogy a photographia újabb időben oly roppant kifejlést nyert, miszerint most az eredeti olajfestményeket is hívén le lehet fényképeztetni, minden javítás (retouche) nélkül, mely a festmény jellemét megváltoztatja. Braun Adolf kiadta a Vatikán frescóit, s a legnevezetesebb kézrajzgyűjteményeket, melyek a nagy közönség előtt el voltak zárva, s kevés műbarát által ismertettek: a drezdai, madridi, bécsi képtárak kincsei vállalkozó műárosok dicséretes buzgósága által közététettek: egy nemzetközi társaság adja ki Páris, Frankfurt, London, Pétervár válogatott festményeit, Raphael csaknem minden munkáinak fényképe már is megszereshető, de eddigelé nem találkozott se kormány, se könyvtár, se muzeum, mely a festmények fényképeit teljességökben kiállítaná. A bécsi császári könyvtár gyűjti ugyan ezeket, eddigelé azonban nem ren-

delkezik oly helyiséggel, hol e kincsekhez a közön-
ség is hozzáférhetne, holott csak ily gyűjtemény
képes felvilágosítást adni a festmények eredetiségé-
ről, valódi becséről, jelenlegi állapotáról, a régi rit-
kább művészek művészeti kifejléséről s munkásságuk
különböző phasisairól, pedig ily gyűjtemények nélkül
a műtörténelem tanulmányozása mindig hézagos
marad. Grimm Hermann, a berlini tanár, kezdte
meg az izgatást ily gyűjtemények alapítására, de
ékes szavai nem találtak eddig visszhangra, remél-
hető azonban, hogy nem sokára az ily fénykép-
gyűjtemények, melyek összes költsége nem haladja
meg az 5.000 forintot, nem fognak hiányozni semmi
egyetemnél s nagyobb rajztanodánál, s aligha a
South Kensingtoni muzeum nem lesz e részben is
ismét az első, mert az angolok legjobban átlátták,
hogy a photographia a leghatályosabb eszköz a
művészet népszerűsítésére s az izlés nemesítésére.
A British Museum igazgatósága már is fényképez-
teti nevezetesebb műkincseit, tekintettel egy részről
a tudományra, más részről a tanintézetekre. A
különböző egyiptomi dynastiák emlékei: szobrok,
stélák és hieroglyph-szövegek, a Sardanapal palotá-
jában talált ékirati agyagkönyvtár maradványai s
ezekkel a ninivei királyok lakjainak domborművei,
a lyciai s parthenoni emlékek már most is kitünő
fényképekben olcsó áron szerezhetők meg, s az an-
gol középtanodákban a tanárok felolvasásainak ma-
gyarázatául el is terjedtek.

A nemzetközi nagy ipartárlatok Londonban,
Párisban és Bécsben, melyek szintén Albert herceg
kezdeményezéséből keletkeztek, tudvalevőleg hatal-

mas befolyással voltak az izlés tisztítására s a műiparnak nemesebb irányban való kifejllesztésére. s felköltötték a vágyat oly muzeumokat állítani fel, melyekben a műipar, vagyis, a mint Párisban elnevezték: a munka történelmét századról századra időnkig tanulmányozni lehessen. A kormányok átláták, hogy ily gyűjtemények közgazdasági tekintetben csak úgy, mint közművelődésiben a legnagyobb figyelmet érdemlik, s így alakultak most mindenütt iparmuzeumok. Az iparosok ritkán fogják fel ezeknek célját, sokan középkori észjárással azt hiszik, hogy egy úgy nevezett remekmunka, melynek főérdeme a mechanikai nehézségek legyőzése, s a türellem munkák, melyeken az ember éveken át fáradozik, fő helyet igényelhetnek az iparmuzeumokban, még ha alakjukban a czélszerűség, műizlés és szépség hiányzik is, pedig tudhatnák, hogy az ily tárgyakat, minők Chinában még sokkal mesterségesebben készülnek mint nálunk, csak a műveletlen osztályok szokták bámulni, s hogy ezeknek az iparra semmi hatásuk nincs. Mások ismét gépmintákat keresnek az iparmuzeumokban, munka-megtakarító szerszámokat, a legújabb találmányok raktárát s ismertetését. Senki sem tagadhatja az ily gyűjtemények nagy hasznát, minő például az, mely Washingtonban a Patent Officeban halmoztatott össze, csak hogy az nem iparmuzeum. Az újabb időben keletkezett iparmuzeumok mind a South Kensingtoni mintájára alakultak, közhaszonra nézve legelső a continentalisok közt a bécsi Oesterreichische Museum für Industrie und Kunst, mely gyűjteményei, felolvasásai, kiadásai, kézikönyvei s a hozzákapcsolt

ipar-rajztanoda által az osztrák ipar nemesítésére s kiterjedésére oly jótékonyan hatott.

Nemzeti muzeum, mely kizárólag nemzeti jellegű volna, alig van több, mint a Germanisches Museum Nürnbergben, a bajor Münchenben, a Römischgermanisches Mainzban s a két muzeum Koppenhágában és Stockholmban, azonban itt is lassan-lassan belopódnak az idegen elemek, hol becses hagyományok által, hol felvilágosítás és összehasonlítás céljából, s minél régebben állnak fenn a muzeumok, annál inkább öltenek általános jelleget. A párisi gyűjtemények, melyek most harmadszor a «nemzeti» címet viselik, miután időközben hol királyiaknak, hol császáriaknak címeztettek, tudvalevőleg cosmopolitikus irányban terjednek ki a culturtörténelem minden időszakára.

A mi a provincialis muzeumokat illeti, azok majd mind nélkülözik a rendszert s nagyobbára a vak esetnek szüleményei. Valamely műkedvelő hazafi meghal s gyűjteményét, melyet egyéni izlése szerint alakított, szülővárosának hagyja, mely közönségesen csak nagy nehezen tud ennek helyet és szekrényeket szerezni, míg találkozik ismét valamely lelkes polgár, ki képes a közönség érdekét a muzeum ügyében felköltetni s gyarapodását egy időre biztosítani. Ez a provincialis muzeumok története legtöbb esetben, gyarapodásuk csak akkor tekintethetik biztosítottnak, ha valamely egyetemhez kapcsoltatnak vagy a provincialis administratio oltalma alá kerülnek: feladatuk a helybeli régiségek gyűjtése és megóvása. Franciaországban a kormány ezek közt osztja fel a Louvre fölöslegét.

Ha most áttérünk a magyar nemzeti muzeumra s a hazánkban jelenleg keletkező vidéki muzeumokra, meglepéssel tapasztalhatjuk, hogy az eddig elért eredmények a legszebb reményekre jogosítanak fel: sok történt az utolsó években, de többnek kell megtörténnie, ha akarjuk, hogy a muzeum céljának megfelelően s mint közművelődési intézet nemzeti életünkre befolyással legyen.

A muzeum 1870-ig kizárólag az anyaggyűjtés stadiumában állt, de csekély dotatiója mellett a gyűjtés sem folytathatott rendszeresen, s a gyűjtemények szaporodását nagyobb részint csak a hazafi adományoknak köszönheté, a meglévő muzeumi tárgyak alig helyeztethettek el illően, kevés terem volt szekrényekkel ellátva, melyek szintén honfiak és hazafias érzelmű intézetek ajándékából készültek. Öt év óta azonban a kormány s országgyűlés tekintettel vannak az oly népszerű s oly sokat látogatott közművelődési intézet érdekeire, s viszonyainkhoz képest gondoskodtak szükségéiről úgy, hogy a könyvtárnál, melynek csaknem fele része nem volt felállítva, jelenleg a lajstromozásnak és rendezésnek befejezése rövid idő múlva várható, az okirattár több irányban tetemesen szaporodott, s a költség nem hiányzott minden osztálynál külön szakkönyvtár felállítására, mi által az örök képesek a tudomány színvonalán maradni. A régiségtár bútorozása csaknem teljes, az állattaré jövő évben, az ásványtaré két év alatt elkészül: egy gipszöntvényi csarnok s egy népisme gyűjtemény bővítik az előbbi kincseket, a római feliratok elhelyeztettek, a középkori hazai emlékek szaporodnak, a képtár

ezélszerűbben állítottatott fel, a hazai szobrászok művei egy külön folyosóban pontosítottak össze, s minden évben körülbelül 30,000 forint fordítottott a könyvtár s gyűjtemények gyarapítására. A lajstromozás a könyvtárban s régiségtárban, a meghatározás az állattárban, s a rendezés és felállítás az ásványtárban még egy ideig el fogják foglalni az örök és segédek szorgalmát, de a pusztán mechanikai munka már mindenütt vége felé jár s az idő közeledik, hol a tudományos munkálódás nagyobb mérvben folytathatik. Szükséges, hogy minden osztálynál adassék ki egy tudományos catalogus (catalogue raisonné), hogy a nevezetesebb tárgyakról készüljenek monographiák, hogy fölolvasások tegyék közhasznúakká a gyűjteményeket. A könyvtárnál gondoskodni kell a bekötésről, más részről egy csarnokról, melyben a legnevezetesebb kéziratok, nyomdai zsengek, különösen a magyarok kiállíttassanak; a régiségtárnál most, hol a római feliratok már fényesen közzététettek, a történelemelőtti emlékek közül azok, melyek más országokéitól eltérnek, kiadandók, és különös figyelem fordítandó azon emlékekre, melyek a népvándorlás idejéből hazánkban találtattak, annál inkább, minthogy e korbeli emlékek eddig az archaeologok által rendszeresen alig tárgyaltattak. A magyar zománcz történelme még mindig vár felderítőjére, a magyar műemlékek, melyek templomokban, középületekben s kastélyokban lappangnak s elbanyagoltatnak, gipszöntvényekben s fényképekben lemásolandók s a muzeumban központosítandók, az állattárban az anyag már készen áll a magyar fauna megírására, az ásványtár-

ban hiányoznak még az őslények egész sorozatának lenyomatai, melyek a British Museumból könnyen megszerezhetők. A képtár újra rendezendő, úgy, hogy a régi képek az országos Eszterházy-képtárba tétessenek át, s az újkoriak onnét a muzeumba szállíttassanak, a kézrajzok s rézmetszetek a közönség érelmébe hozandók s egy photographiai kép-gyűjtemény alakítandó, nem is említve azon nevezetes szerepet, mely az iparmuzeumnak s rajztanodának az izlés nemesítésére fel van tartva. Szóval szükséges, hogy azon gyűjtemények, melyek most a muzeum épületében fel vannak halmozva, ne maradjanak holt kincsül, hanem úgy mint az arany s ezüst rudak, melyek a bank pinczéiben lévén, mégis a pénzforgalom alapjául szolgálnak, ez is leírások, másolatok, felolvasások és kiadások által új életre ébresztessék s termékenynyé tétessék. Ez a legközelebbi évek feladata.

A vidéki muzeumokat illetőleg felhozatik ugyan, hogy általok az erők elforgácsoltatnak s a hazai régiségek s műemlékek, melyek közt nem egy lehet országos érdekű, elvonatnak a központtól s a tudományos világ ismeretétől, de mind ez ellensúlyoztatik azon érdekeltség által, melyet a vidéki muzeumok körükben felköltenek, mi által száz meg száz emlék, mely különben nyomtalanul elvész, megőriztetik a tudomány számára. A vidéki muzeumok feladata: felkutatni a vidék emlékeit s nevezetességeit, azokat az enyészettől megóvni, s összeköttetésben maradni a központi nemzeti muzeummal, hol évi jelentéseik nyomán az ország minden részeiben lévő gyűjtemények lajstroma elkészülhet. A rendelkezésre

álló szellemi s anyagi erők elegendően megfelelnek ily feladatnak. czélunk tehát nem áll kimeríthetetlen távolságban s ha az ország ezentúl sem tagadja meg az intézetnek eddigi pártfogását, nincs ok kétkedni azon, hogy a muzeum már a legközelebbi években az ország méltóságának s a tudomány igényeinek minden tekintetben meg fog felelni.

XIII.

Két magyar úri lak.

Ki ne ismerné gróf Erdődy Sándort, a főrendi ház e legrokonszenvesebb tagját, kit a képzőművészeti társulat tavaly alelnökének, az akadémia ez idén igazgató tagjának választott meg. Hosszú élete nagy részét külföldön töltötte, de az nem idegenítette el sem nyelvből, sem érzületben: hazafi maradt minden tekintetben, a haladás barátja, ki bizik nemzetünk jövőjében. Régen szándékoztam már meglátogatni őt vépi kastélyában, melyről oly sokat hallottam. Most ráérvén, felültem a budai vasut esti vonatára s reggel ott voltam a vépi állomáson, öt perecznyi távolságra a parktól.

A vépi kastély Bakocz bibornok egyik régi vára, szögletbástyákkal védett nagy négyszöget képez, mely széles vízárokkal van körülvéve, mint oly sok középkori magyar vár. Az árkot azonban már rég kiszárították, az emeletes várat, melynek homlokoldala közepén a vártorony emelkedik, a mostani birtokos angol Tudor-stilben derékszögű párkánynyal s ablakdíszekkel alakította át, mi által ez már ki-

vülről is a lakályosság bélyegét viseli magán. A tágas udvaron a végig körülfutó nyílt csarnok pil-lérei zöld folyondárral vannak bevonva, s a fölép-cső, melyet a gróf csak imént készítettet el, finom izlésének bizonytsága. Ez a tágas lépcsőházban ké-nyelmes emelkedéssel a falhoz épült, melynek szé-les magas mezeje sgraffito-díszítményekkel ékes. Rafael loggiáinak pillérfestményeit használták föl a nagy térnek hat kisebb mezőre való elosztására, melyeket a herkulánumi tánczosnők lebegő alakjai élénkítenek, míg az oldalajtók fölött a három nyilazó Eros, Rafael «Galateá»-jából, röpdös. Mindez meleg barna tónusban tartott sgraffitóban kedves benyo-mást tesz s kizárja a nagyszerűség praetensióját. A kellő magasságú és szélességű lépcsőknek pár-kányzatát kis íveket hordozó csinos oszlopocskák képezik; szép színes antik márványoszlop, kettő felül, kettő alul, tartja a mennyezetet, mely egyszerű izléssel diófából készült. Egy régi velencei bronz-lámpa, széptagozatú lánczról függve, világítja a lépcsőházat, a lépcsőket pedig alul s felül modern lámpa, melynek választékos alakú s díszítésű alja Zsolnay pécsi gyárából került ki. Ugyanerre ismer-tem ama díszedényekben is, melyek a lépcsőzet alján és tetején régi csonka márványoszlopokon állanak. A termek műkincsekben gazdagok, melyek úgy vannak elhelyezve, hogy a lakályosság érzetét meg ne sértsék. Az egyik szoba családi arcképek-vel telt meg. Itt van természetesen Bakocz bibornok arcképe, ki X. Leóval versenyzett a Szent Péter trónusára; itt a tizenhetedik századbéli vadkinézésű Erdődyek, itt a tizennyolczadik század parókás, be-

retvált nagyurai: itt végre korunk ismét férfiasabb alakjai. A képek közül, melyek egy másik terem falait fődik, kitűnik egy madonna Cima da Coneglianótól, egy tájkép Hobbemától, egy «tengercsend-Van der Veldétől, «szent János és Jézus mint ölelkező gyermekek» Leonardo da Vinci egyik tanítványától, valószínűleg Oggionétól, egy mestermű Melzától, melyen egy milánói nő cziteráz, egy jó madonna gyertyavilágnál Gerardo della Nottétől, egy kutya Landseertől, a háziúr arc képe magyar ruhában Horace Vernet-től: ez utóbbi a híres művész ajándéka. A könyvtárban a magyar könyvek mellett különösen az angol irodalom legkiválóbb termékei vannak képviselve, s nagy férfiak arc képei formálnak egy hosszú sort a könyvszekrények fölött. Napoleon és Washington, Rafael és Dürer, Michel Angelo és Thorwaldsen, Tizian és Leonardo, Lord Byron és Macaulay, Goethe és Schiller, Mátyás király és Bocskay István, Rákóczi és Széchenyi, VI. Sándor és Savanarola, az orosz Katalin és Lucrezia Borgia. Modern és régi domborművek, hollandi intarsia, régi chinai porcellán, Orbán pápa égetett agyagmintája Berninitől, egy rendkívül nagy olasz fayence scaldino plastikai majomcsoportozatokkal stb., töltik meg a szögleteket és ablakközöket, s az ember mégis érzi, hogy lakszobában van, nem muzeumban; az egész nem nyugtalan s mindenütt kényelmes élvezettel kínálkozik.

A várnak fénypontja azonban a kert, mely egészen gr. Erdődy Sándor teremtménye. Földszint a nagy fogadó teremben Pandaini szép nymfája közepén a falnál van felállítva, s a tekeasztal és a

zongora helyezték el, s a díszmunkák, gyönyörű albumok a sajtó legújabb termékeivel fekszenek a teremhez csatlakoznak a házi úr dolgozó-, öltöző- és hálószobái: s ezek egy virágos csarnokkal a nagyszerű üvegházba nyílnak, melynek közepén a patak tiszta vize növények közt nagy medenczébe ömlik s csörgedezésével kellemesen szakítja meg a csöndet. Előtte áll egy római. Szombathelyen talált repkényövedzte oszloptöredéken egy velencei márványkút a tizennegyedik század kezdetéből, kilencz. szögű, melynek előlapján egy hárfás ülve cziterázalatta guggoló gyermek veri a dobot, köröskörül pedig öt nő s négy férfi kezét fogva ünnepélyesen lejt a tánczot. Ilyenek lehettek Főbert Károly alatt a visegrádi palota márványfaragványai. Most e kút földdel van telve, melyből egy phoenix sylvestris emelkedik ki pálmaalakú leveleivel.

A pleasure-groundot a ház előtt alacsony áttört téglakerítés választja el a parktól: a zöld gyepek közepén az öreg Gassernek egyik legsikerültebb műve: czinkből öntött nymfa halat emel kezében, melynek szájából a vízszög szökik fel s nagyobb márványmedenczébe esik. A gyepek szőnyegkerti díszítményekkel van szegélyezve, de ezek mind mértani alakokban rendezték el s átmenetül szolgálnak a vár szabályos építészeti formái és a park szabad vonalai közt. Ezt közvetítik a földszinti ablakok elé erősített Minton-féle fayence jardinierek is, melyekből élénk színű virágok hajlanak ki. A bokrok és fák az épület közvetlen szomszédságában mind alacsonyak s olyak, melyeknek alakja a szabályszerűséghez közelít, thuyák és taxusok, narancs-

és citromfák: a virágokat ellenben magasra idomíták, fuchsiákat és rózsákat, s itt-ott szimmetrikus pontokon fayence díszedények vannak elhelyezve: részint Minton, részint Zsolnay művei. De a mint a vártól távozunk, a szabályosság mindinkább elenyészik, a fák magasabbak, a virágcsoportok változatosabbak, s a szőnyegkertészet vonalai hullámzóbbak. A park fele része lapos, régi időkben mocsáros volt, egy része halas tavakul szolgált, a talajt tehát sok helyütt drainirozni kellett, mit a gróf a német időben, Hollán Ernővel (a mostani tábornokkal) végeztetett. Oly kimagasló uralkodó pont, melyről tágasabb kilátás nyílnék, itt nem létezik s ez határozta el a park jellegét és a csoportok elrendezését. Ezek mindig határozott színhelyet képeznek, melyben az egyes fák művészi érzéssel, színök és alakjuk tekintetbe vételével úgy lettek elültetve, hogy változatos képeket állítsanak szemünk elé s egyik a másikat emelje ki. Az utak ügyesen vonulnak a parkon át, úgy hogy minden kanyarulatnál új színhely nyílják, előtérben szépalakú fák díszeljenek, a háttér sűrűbb lombozata pedig nagyobb erdőséget sejtessen. A változatosság itt kimeríthetetlen, mert a park egyszersmind botanikus kert: több mint száz fenyőfaj van itt képviselve, a szabályos araucariától, cedrustól s az óriási Wellingtoniától a tiszafáig és vörösfenyőig. Nem kevésbé változatosak a tölgy- és cserfa különböző fajtái: leveleik hol a szőlő, hol a szederéhez hasonlítanak, hol tüskések, mint az amerikai fajok, hol egészen phantastikus alakúak, színben pedig az ezüsttől a zöldnek minden árnyalatán keresztül a

vérvörösre változnak. Ezek mellett sötét vérbükkök, gyönyörű hársfák, nyulánk szilfák és nyírfák, szegletes levelű platánok, széles lombosú gesztenyefák, alacsony égerek és nyírek itt-ott egy bignonia, egy magnolia, egy tulipánfa s a festői bokrok tömege voltak amaz elemek, melyekkel a gróf számos szindús tájképet alakított parkjában. Ilyet csak az teremthet, a ki művésznek született s át tudja érezni a természet minden szépségét. S házi urunk csakugyan felfogja azt, mert mindenütt, hazánkban és Európában, a hol csak utazott, kevés ecsetvonással vízfestékben vázolta le a legszebb, legjellemzőbb pontokat. A fogadószobában örömmel forgattuk a nagy kötetek lapjait, melyekbe a vázlatok be vannak kötve, s megismertük Angol-, Skót-, Ir- és Olaszország, Felső-Ausztria és a Svájc regényes vidékeit, s láttuk, hogy a gróf külföldön sem feledkezett meg magyar létéről, mert a vázlatok legnagyobb részének aláírása magyar.

Egy pár szép napot töltöttünk itt kedélyes társalgásban, meglátogattuk Jákon a leggazdagabb román stílusban épült apátsági templomot, Szombat helyen a csinos muzeumot, a tanszerekkel meglepő bőségben ellátott gymnasiumot, a nagyszerű barokkstílusú templomot, a szép püspöki lakot s azt az iskolát, melyet a mostani püspök alapított. Monyorókerékre is elmentünk, Bakocz ama szerzeményére, melytől e család későbbi predikátumát vette. Ez is négyszögű, szegletbástyás vár, de szűkebb, mint a vépi, s most egészen elhagyatott állapotban romladozik. A kaputornyot minden ok nélkül leszedték e század első tizedében, a várak konyha-

kertté változott át, az udvar felőli loggiákat mind a két emeleten befalazták, a lépcsők el vannak koptatva, a téglapadozat helyenkint kitaposva. Az uraság nem lakik itt, s nehéz volna most vendégeket fogadni ott, hol a bibornok egykor Pashualigót, a velencei oratort megvendégelte, ki jelentésében kedvesen emlékezik meg «Mongokiriki» kastélyáról, a mint ő azt kiejti, és a bibornok fogadásáról. Most a családi levéltár egyik részét itt őrizik: egyéb részeit Vörösvártt és Galgóczon helyezték el. Miután a monyorókeréki okleveleket még nem vizsgálták át tudományosan, s híre járt, hogy több ládában egyéb családok okmányait a török járáskor itt tették le s két század óta e ládákat nem nyitották föl: nagy várakozással léptünk a levéltárba, melyet előttünk a legnagyobb előzékenységgel tártak föl. A lepecsételt ládákat a török időkből nem találták ugyan meg, de a bennök rejtett irományok csakugyan be lettek már osztva a levéltárba, ámbár semmi tekintetben nem érintik az Erdődyek birtok- vagy családjogait, különösen a Bélye, Báthory, Hagymási és Derencsényi család oklevelei. Az egész levéltár azonban a mult századig kizárólag birtokügyi okleveleket tartalmaz, s csak azóta tették el a levelezéseket. Hiába kerestük itt Bakocznak magánleveleit; csak egyet talált fel Fraknoi Vilmos, egészen sajátkezüleg írottat, s ez is birtokszerzés tárgyában volt intézve unokaöcséséhez. Van itt azonban egy lovagpecsét, néhány árpádkori érdekes okmány, számosabb Anjoukori, sok irat a Cillii grófoktól, kik magokat «Isten kegyelméből» czímezték, s ezzel is bizonyították, hogy fejedelmi

jogokat gyakorolni vágytak, s függetlenséget követeltek magoknak akár a német császártól, akár a magyar királytól. Engem néhány pápai bulla érdeklett, különösen II. Piustól, mert ezeken az olompecsét valóságos művészettel készült, főleg egy, a melyen a pápa két bibornok közt trónusán ül s áldását adja az előtte térdelő híveknek.

Kirándulásunk tudományos eredményével tökéletesen megelégedve hagytuk el Monyorókeréket s Vörösvárra mentünk, gróf Erdődy István várába, hol a házi úr szíves magyar vendégszeretettel fogadott. Neve mindazok előtt elég ismeretes, kik az akadémia s történelmi társaság üléseit figyelemmel kísérik; hiszen ő az, ki mint Rákóczinak leánygón való utódja s részben örököse, nevezetes levéltárát szívesen megnyitotta a történetbúvároknak, sőt a kiszemelt okiratokat Pestre is leküldte, hogy az akadémia azokat lemásoltathassa s Thaly Kálmán tanulmányozhassa és elbeszélhesse nekünk a kurucvilág történelmét, a vak Bottyánt, a mélybelátású Bercsényit, a gúnyoros Forgách Simont, stb.

Vörösvárott a vár és park kizárólag az István gróf műve. A vár, mely nevéhez hiven, vörös téglából, gazdag román stilben, a domb oldalán emelkedik, Weber, az ismeretes pesti építész tervei szerint s felügyelete alatt épült, s csaknem kizárólag honi iparosok szerelték fel. A gróf be is vésette mindnyájának nevét egy réztáblába, melyet a kápolnába a falhoz erősítettek, s melyen az is megvan említve, hogy a vörösvári község ingyen adta az építéshez a szükséges meszet. Ha a vépi kastély a lakályosság bélyegét viseli magán, a vörös-

varinak jellege a nagyszerűség. A szobák magasak, az arányok szélesek, a tagozatok diszitményei szintoly súlyosak, a mily gazdagok. Csak egy kifogásom volt a részletekben, hogy t. i. a parkra nyíló veranda némileg szűk a vár nagyszerű méreivel képest. A park komolyabb, mint a vépi, mely felett már emelkedő fekvése által is előnnyel bír, s több helyütt szép kilátást enged a körülfekvő hullámos völgyekre, melyeknek hátterét a láthatáron halványan kéklő stájer havasok képezik. A parknak egyik fénypontja egy óriási hársfa, melynek tövét négy ember alig foghatja körül. Ez itt állhatott már akkor is, midőn Mátyás király Bakocznak adományozta Vörösvárt. Nem kevésbé érdekes egy fenyves, hol a fák a kedvező talajban óriási magasságra egyenesen nyúlnak fel. A várban egy kis gyűjtemény is helyet lelt: bronzkori vésűk, egy gyönyörű bronztör, melyet Zborón, Sárosmegyében a Rákóczi-vár közelében («ad centum tilias») a patak mosott ki, római edények, szobrocskák és téglák a szomszédságból, magyar, török, olasz fegyverek, s kardok, régiek és értékesek. A vártoronyban helyezték el a levéltárat, mely ritka pontossággal van leltározva s elrendezve. Ebben újat alig lehetett vární, hiszen Szabó Károly s Thaly Kálmán többször átkutatták azt már; ugyanazért nagy volt meglepetésünk, midőn Verböczynek levéltárát itt találtuk. Igaz, hogy ez csak birtokügyi okleveleket tartalmaz, de ezek is érdekesek és tanulságosak az akkori viszonyokra nézve. Engem Rákóczi Ferencz aczél-pecsétnyomója érdekelt, mint a magyar rendek szövetségének elnökéé, minthogy egy másik, mint Erdély fejedel-

méé, a muzeumban van : — továbbá Rákóczi György kisebb pecsétnyomója, az ónodi ezüst billikom s a hatvanhét függő pecséttel ellátott oklevél, melylyel a lengyel országgyűlés Báthory Istvánt hívja meg királyának. A két utolsó ereklye elég ismeretes a tavalyi kiállításból.

Levéltári kutatás, barátságos társalgás és a parkban ismételve tett sétálgatás közt hamar elmúlt az idő s távozni kellett: de lehetetlen volt meg nem emlékezni Angolországról, hol még a radikál is büszke lordjainak kastélyaira, műkincseire, parkjaira, hol a birminghami demokrata gyáros is önérettel vezeti vendégét a warwicki parkba és kastélyba, melyre minden angol büszkeséggel néz, hiszen a német költő szavai szerint:

«Wenn die Rose selbst sich schmüct,
Schmüct sie auch den Garten.»

Nálunk pedig a vidék alig látszik észrevenni a szomszéd parkok, díszkertek és várak létezését, melyeket alig látogat meg más, mint a házi úr személyes barátjai, ismerősei; a lapok is hallgatnak rólok s az újságírók serege nem is sejti a szépségeket, melyek körulte virágoznak. Indolentiánk még attól is tartóztat, hogy ismerjük azt, a mi nevezetes hazánkban, s a mit szivesen fölkeresnénk, ha külföldön volna.

XIV.

Szent-Kereszt.

Régi időkben a bars megyei Szent-Kereszt, fekvése következtében, nevezetes pont volt a felvidéken, mint kulcsa a bányavárosoknak s ura amaz országútnak, melyen a körmöczi aranyat és a besztercebányai ezüstöt Budára vitték. Ennek biztonságát folyvást veszélyeztették a szomszéd várurak: a Vesszősök Szászkövön, a Dóczyak Revistyén s a Majthényiak Keselőkövön, mert folytonos viszálykodásban éltek ama német gyarmatokkal, melyeket már árpádkori királyaink a hegyek közé telepítettek, hogy a mélység kincseit aknázzák ki. E várurakat Szent-Kereszt fékezte, mely egy alacsony hosszúkás dombon épült, a tágas völgy közepén, melyen a Garam sok kanyarulattal, zöld rétek közt kigyózik keresztül, s melyet a festői körvonalú zólyomi, barsi, nyitrai hegyeknek többszörös lánczai amphitheatrális alakban öveznek körül.

A város neve is mutatja, hogy eredetileg szerzetes-telep volt, mely az esztergomi érsek birtokába került, kik ide egy nagyobb szerű kastélyt épí-

tettek ama hadesapatok őrtanyájául, melyek az ezüst- és aranyfuaroknak biztonságát tartották fenn, mert ez az esztergomi érsek tiszte volt, kit, mint a magyar egyház első személyét, a törvény azzal bízott meg, hogy ellenőrizze a körmőcezi aranyak teljsúlyát, nehogy az ország lakói, a király neve és czimere által megnyugtatta, csekélyebb súlyú aranyokkal csalassanak meg. Ő volt a pisetarius és húzta a pisetumot, vagyis azt a maradékot, mely az egyforma vastagságra hengerezett arany pléhből került ki, ha abból a kerek pénzeket kivágták. Ez a pisetum később százalékos alakot öltött, míg később állandó pénzüsszeggel váltattott meg.

De Szent-Kereszt nemcsak őrház volt s gazdasági középpont, hanem a Garam hűvös partjain, a széles lombozatú tölgyesek árnyában kellemes nyaralója is a primásoknak, még akkor is, midőn a törökök őket Esztergomból kiszorították. Oláh érsek fáczánokat tenyészített itten: Verancsics panaszkodott szent-keresztii tisztjeire, s inté őket, hogy ne csak magoknak gazdálkodjanak, hanem neki is: Forgách a szent-keresztii kert hűsében keresett nyugalmat, midőn egyházi és politikai harcaiban a protestansok, az Illésházyak, a Thurzók ellen kifáradt: de a nedves levegőben meghűtötte magát, inlázba esett, s itt halt meg. Pázmány építette a kastély egyik szárnyát, midőn a törökök szomszéd-sága mindinkább előtérbe tolta a védelmet. A földszinti szobákat még mindig jellemzi a nagy primásnak pozsonyi épületeiből ismeretes műstilje, a boltozat közepén pedig ott van a barokkidőnek e helyen kedvencz jelvénye: a rózsa, hogy «sub rosa»

lehesen tanácskozni. Még többet építtetett Lippay, s az ő olasz orvosa: Bonani ügyelt föl a munkákra: ennek tervei szerint épült akkor a két szöglettorony. Azóta a szent-kereszti vár is a magyar várkastély stereotyp alakját mutatja: a hosszúkás négyszöget, két szöglettoronnyal a homlokzaton.

Mindenki tudja, hogy Mária Terézia épen száz év előtt reformálta a magyarországi püspökségeket, feldarabolva a régieket s újakat alkotva belőlök. A besztercebányai püspökség is, Szent-Kereszttel együtt, az esztergomi érsekségből szakított ki. Az új püspöki székek, természetesen, az egy szatmárinak kivételével, nem oly fényesek, mint a régiek: jövedelmök csekélyebb, kivált mióta a földi városok ipara és gazdagsága a kereskedelmi utak megváltozásával, Lengyelország felosztásával és elszegényedésével megfogyatkozott: kezdetben ugyan, míg a bányászat még tetemes nyereséggel járt, a besztercebányai püspök erdei is elég jól jövedelmeztek: de ezek lassankint kipusztultak s megyéjével együtt a püspök is elszegényedett.

Fennállásának első századában az új egyházmegye alig tünt fel főpapjai által. Az elsők szereztek ugyan elég jó könyvtárt, kivált Zerdahelyi, ki néhány ősnymtatványt s régi magyar kéziratot is vett számára: de Ferencz király alatt a tudományos főpapok nem álltak kegyben s a püspöki süveg, ritka kivétellel, a leglaposabb közepszerűség jutalma lett. Ez az irány csak újabb időkben változott meg, míg most a katholika egyházat valahára ismét kitűnő főpásztorok kormányozzák, kik hazánkak dízére válnak, köztük a besztercebányai püs-

pök Ipolyi Arnold. Janus Pannoniusnak tudományban s a tudományosság előmozdításában (ha nem is püspöki székeben). legméltóbb utódja. Az ő elődje Moyzes volt, a hirhedett panszláv, ki magyar születése és fővárosi káplánsága daczára is az illyr mozgalomnak lett egyik főterjesztője Magyarországon. Zágrábba vitte ő Haulik püspök kanonoknak, hol Jelasicsnak fő-főemberévé vált, sőt ritka erélyességével oda erőszakolta a püspököt és káptalant, hogy egy millió forinttal segítvezzék a bánt. Ez a pénz adta meg neki az eszközöket ama hadjáratra, mely a pákozdi vereséggel és a híres «Flankenbewegung»-gal vette nyomorult végét. Midőn a magyarellenes mozgalom férfiai jutalmukat vették. Bach nem feledkezett meg Moyzesről sem, s kinevezte őt besztercebányai püspöknek. Ő ezt anyagi tekintetben is a sors jó fordulatának tartotta, francia borokkal telt társzekerekkel jött kastélyába; de a zágrábi jövedelmes kanonokság kényelmeihez szokott püspök csakhamar észrevette, hogy roppantul csalódott, mert a püspökség szűk jövedelmét fölémésztik a püspökség kikerülhetetlen terhei. Szent-Kereszt ekkor el lett hanyagolva. A kertbe szilvafákat ültettek, benne burgonyát termesztettek, virágot mentül kevesebbet s ezt is olyat, minőt a falusi kisasszony vagy a pap szakácsnéja szokott kertecskéjében növeszteni. A püspök meghúzta magát, a leg egyszerűbben élt. de a panszláv eszméket egész erejével terjesztette megyéjében s azon volt, hogy kispapjaiból inkább tót agitátorokat, mint egyházzolgákat neveljen. Pázmány nyaralójában a tót «Matica» jött össze. Mindenki szives vendég volt ottan,

Szent-Kereszt a felföldi pansziáv mozgalom közép-pontja és főtámasza lett. Kastély és kert magukon viselik uroknak naturalistikus tót izlését.

Mennyire megváltozott azonban itt minden ama hat év alatt, mióta a finom izlésű, hazafi-szellemű, széles látkörrel bíró Ipolyi Arnoldot ültették a besztercebányai püspöki székbe. A ki csak pár napot tölt Szent-Kereszten vagy Beszterczén és látja, mennyit teremtett, mennyit szépített, mennyit hatott-e vidéken a püspök: az nem fojthatja el magában az óhajt, hogy ily férfinak minélelébb szélesebb hatásköre és több eszköze legyen hazája felvirágzásának előmozdítására, mert ennek szenteli minden igyekezetét.

A szent-kereszti kastély most úgy van fölszerelve, a mint az egy főpapi lakáshoz illik. Az étteremben látjuk ama régi primásoknak Jakobei által festett arczképeit, kik Szent-Kereszten laktak: Oláhét, Verancsicsét, Forgáchét, Pázmányét, Szelepcsényiét, Lippayét, Széchenyiét. Itt vannak a Bartakovics és Pyrker arczképei is, tanubizonyságai a volt egri kanonok kegyeletének. A lakszobák hosszú sorában három a könyvtárnak van szentelve; a püspöki kettőt foglal el s ez a mult század egyházi tudományosságát elég jól képviseli; megvannak benne az egyházatyák, a bollandisták sat., mi leginkább Zerdahelyi püspök érdeme; a harmadik szobába be vannak szorítva a mostani püspök könyvei. Itt látjuk az egyházi irodalmat Migne hatszáz vastag kötetű kiadványától az újabb írókat le Bossuet-ig és Fenelonig, s itt az encyklopaediát, melyet a derék

francia apát ezekhez hozzá kötött. Itt van továbbá a magyar irodalomtörténetet illusztráló gazdag szak-könyvtár és a magyarországi megyék és városok monographiáinak gyűjteménye, végre az ő- és mű-történelmi, nagyobb részint becses metszetekkel ellátott, ritkaszépségű francia és angol kiadványok, melyek a szemét is gyönyörködtetik. A többi szoba falai történelmi emlékekkel s műveltségtörténeti képekkel diszítvék. Mesterműveket azonban nem láttam itt többé; hiszen azokat ismételve vittem el magam az «Országos képtár» és muzeum számára, mert Ipolyi még annyi önzéssel sem bír, hogy műkincesit magának tartotta volna meg. Már életében megvált épen a javától, s kérésemre szívesen oda ajándékozta azokat az országnak. Itt van azonban még Paolo Veronese egy jó vázlata s néhány érdekes ötvösmű, ezüst kancsó, kehely és pohár a tizenhatodik és hetedik századból, melyek a püspök diplomatikus ebédeinél asztalát diszítik. Csak az újabb agyagedény-gyűjtemény maradt meg egész épségében, jó ő-német és tulipános magyar korsók, tálak, sok közülök monogrammal és évszámmal ellátva. Nem kevésbbé nevezetes az okmánygyűjtemény, melynek nagy részét maga adta ki a tudós püspök. Megmaradt régi képei és faragványai leginkább műveltségtörténelmi nevezetességgel bírnak; az elromlott vagy középszerű képen is, minő a középkorban falusi templomok számára készült, érdekes sok részlet, mely a renaissance-kor divatát viseletben, ékszerekben és eszközökben mutatja fel. Ipolyi ezt a szempontot nem veszi szem elől, mert megvolt benne az igazi történelmi érzék s különösen örült

annak, ha oly emlékre akadt, mely az egyháznak befolyását az életre és művelődésre közvetlenül bizonyítja.

Szent-Keresztnek fénypontja azonban a gyönyörű kilátás és a kedves kert. Ez az olaszországi kertek mintájára készült, tágas terrassokkal, folyondárral hefont támfalakkal, széles lépcsőzettel, százas hársfák kettős sorozatával, csevegő szökőkúttal, nagyszerű halastavakkal s a Garam szabályos csatornájával. Az ily kertben a mesterségnek nagyobb szerep jutott, mint a természetnek, mert ilyenbe déli növények valók: itt is két gyönyörű «Pavlovna imperialis» ékesíti a felső terraszt: narancsok és citromfák, myrthusok és juckák, kaktuszok és bignoniák, magasra növelt rózsafák és más virágok ezerszínű tarka szőnyege. Ily kert gazdag üvegházat tételez fel, gondos kertészt és bőkezű urat, mert nincs szomorúbb látvány, mint egy elhanyagolt olasz kert, kitaposott, düledező lépcsőkkel, töredezett szobrokkal, rongyos falakkal, befüvesedett terrassokkal. Most azonban itt minden Olaszországra emlékeztet, a buja növényzet, Boethus antik szoborcsoportozatának utánzása czinkből, mely a gunárral birkózó gyermeket ábrázolja, s alatta márvány medence a szökőkútnál, az aranyhalak a víztartóban, gerliczék a hársfák alatt, s a két szelid gólyapár, mely ünnepélyesen sétálgat a réten, ott hol Ipolyi a tisztán gondozott, díszvirágokkal megtelt olasz kert oldalához egy angol parkot toldott. Moyzes megmaradt szilvafáin túl nyár-, hárs- és fenyő-csoportozatokat ültetett, s oly pontokat gondozott, melyekről a szép panorámaszerű kilátás

jobban élvezhető, mint a kastélyból és terrassról, hol a távont elfödi az épület homlokzatával párhuzamos óriási hársfasor, melyet kivágni vétek volna. Így lett Szent-Kereszt a felvidéknek legkedvesebb pontja, hol hazánkban nem egy tudósa nyáron át a tudománykedvelő püspököt meg-meglátogatta, ki őket minden feszesség nélkül, magyar vendégszeretettel fogadta. Sokan ismerik e fényes nyaralót, hiszen ugyanazon termekben, melyekben Móyses a «Maticát» üdvözölte, a történelmi társaság tartotta besztercebányai vándorgyűlésének zárulását, mely hatását e vidék magyarosítására el nem tévesztette, mert a tudós püspök erre mindig különös figyelmet fordít. Zólyom megye, melynek különösen a nemzetiség kérdésében tanusított hazafisága országosan ismeretes, nem volt képes a panszláv mozgalmat megakasztani; de Ipolyinak rövid hat év alatt már is sikerült keresztülvinni azt, hogy papjai többé nem a panszlavizmusnak, hanem az evangéliumnak hirdetőivé képezik magukat. Befolyása a fiatalabb ivadéokra megyéjében mindenütt észrevehető.

De a besztercebányai püspök soha sem felejt el, hogy ő nemcsak tudós és hazafi, hanem főpap is s főkép e téren bámulatos az, mit szűkre szabott eszközeivel kivinni képes volt. Besztercebányán a régi városi templomban, mely mint oly sok egyház az országban, jezsuita-stilben lett elrontva, a Borbála-kápolnában a csúcsíves építészet nagy részben megmaradt, sőt egy régi oltár 1501-ből szerencsénkre nem dobatott ki, midőn a múlt században a templom főrészeit oly barbár módon

restauráltak. Ipolyi eltávolíttatá innét a barokk diszitéseket, lemosatta az oltárt és saját útmutatása szerint restauráltatta s kifestette a boltozatot és oldalfalakat Storno által. Egy gyönyörű faragott keresztelő medence el volt felejtve a templom egyik szögletében; a püspök ezt kitisztíttatta s a kápolnában állíttatá fel, a boltozat ívei végén lévő panonniai szentek mellszobrának színét is fölfrisítteté. Szent-Istvánt, kinek szobra le volt törve, a Gizella-palást rajza szerint újra faragtatta, a templom-alapítónőnek sírkövét, melyet a földön a hívők lába taposott, megmosatta s a falba helyezteté, az ablakokba üvegfestéseket tétetett be, padokat kirakott fából (intarsia) magyar minták szerint készíttetett s az ajtókat stilszerűen újíttatá. Mindezt, az ablakképek kivételével, helybeli iparosok által végeztette, kik Storno fölügyelete alatt oly hamar beletanultak az ily munkába, hogy maguk is csodálkoztak, mint képesek ily remekműveket alkotni. A berakott faipar, mely itt kezd kifejlődni, egészen Ipolyinak köszönhető. Egy itteni tanár t. i. üres óráiban, a püspöki residentiában arra tanítja a gyermekeket, hogy Jombfűrészszel ilyeneket készítsenek. A püspök berendezteté a műhelyt, viselé a költséget, adta a stilszerű mintákat s ingyen taníttatta a szegény gyermekeket. A város most büszke Borbála-kápolnájára s felhasználta Storno jelenlétét arra is, hogy a városház csúcsíves termét kifestesse, mi oly jól sikerült, hogy most a besztercebányai tanácsterem valószínűleg a legszebb az egész országban. Nem kevésbé érdekes az András-templom restaurációja az alvárosban, hová Ipolyi a nőnevelés, ipariskola és gyermekóvó-

intézet vezetésére apáczákat telepített. Itt a lányok stilszerű minták szerint egyházi ruhákat, oltártakarókat s minden a cultushoz tartozó tárgyat himeznek. Engem főleg a magyar szellem örvendeztetett meg, mely ez intézetben uralkodik s annak kövétésreméltó iránya: mert itt oly polgári nevelést adnak a leányoknak, minő a középosztálynak való s nem keresnek csillogó eredményeket, francia csevegést s virtuositást a zongorán, minek a családanya nem fogja sok hasznát venni: nem dámákat nevelnek, hanem háziasszonyokat. Itt is az egyik kápolnát s a régi elbontott templom chorusát Storno stilszerűen restaurálta. A szentély karsú tornya pedig már távolról hirdeti a püspök izlését s azt a mesterséget, hogy szerény eszközökkel is nagyobb szerű eredményeket képes előállítani. Az ő neve egész megyéjében méltán a legnépszerűbb.

Assisii Szent Ferencz és a Ferenczesek, mint az újkor kezdeményezői.*)

I.

Midőn a germán népek a római világbirodalom romjain új államokat alkottak a nyugaton, Spanyolországban a góthok, Franciaországban a frankok, Angolországban az angol-szászok, Felső-Olaszországban a longobárdok, akkor csak egy kapocs maradt fenn, mely az európai nemzeteket egyesítette s a cultura közösségének érzetét föntartotta. ez volt az egyház. Az institutiókban megmaradtak itt-ott római hagyományok, de ezek daczára a német eredetű feudalismus fejlődött ki mindinkább, mely a népet a lovagok jobbágyaivá tette s a római hagyományokban gyökerező municipális szabadságokat el akarta nyomni. Az új államokban új nyelvek fejlődtek ki: a spanyol, a provençal, a francia, az olasz; de az

*) Fr. Hase : Franz von Assisi. Ein Lebensbild. Lipcse, 1856. — Ruggiero Bonghi : Francesco d'Assisi. Città di Castello 1884. — A. F. Ozanam : Les poëtes Franciscaïns, en Italie au treizieme siècle. Paris, 1852. — Henry Thode : Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien. Berlin, 1885. — Ernest Renan : Nouvelles études d'histoire religieuse. Paris, 1884.

egyház ezeket ignorálta; nyelve, úgy mint általában a közigazgatásé, a római maradt, míg az egyházi szónoklat mindinkább háttérbe szorult a mise fő jelentékenysége mellett, a szerzetek pedig, s a clerus és pápa inkább az uralkodó osztályokat vették tekintetbe, mint a népet — a keresztény vallás aristokratává vált.

A nagy harcz a pápaság és császárság közt és a kereszt-háborúk megváltoztatták ez állapotot, a kereszt-hadak szükségének ellátása nagy kereskedelmi mozgalmat idézett elő s összeköttetésbe hozta a nyugatot a kelettel, a városok, különösen az olaszok és délfranciák, mindinkább fejlődtek, a polgári elem tekintélyre vergődött és dacolni kezdett a császársággal. A kereskedelmi összeköttetés kelettel új eszméket hozott forgalomba, a keresztések megismerkedtek a byzantinokkal és saraczenekkel, egy egészen új eszmekör, különböző vallási nézetek, az életnek s államnak másforma fölfogása, mint a milyen a nyugaton divott, tárult föl előttök.

Mindez nagy forradalmat idézett elő a megszokott hagyományos eszmékben, a városi polgároknál, sőt a jobbágyoknál is fölébredt az önérzet, ők is megkivánták a magok osztályrészét vallásban és politikában.

Dél-Francziaország; a Languedoc volt akkor Európának legműveltebb országa; itt fejlődött ki a lovagok kastélyaiban a troubadourok mesterséges költészete, a nők regényes tisztelete, a szerelem-törvényszékek, szóval a finom társadalmi csin; a városokban pedig független nézetek vallásos tekintetben is. Valdis Péter, a gazdag lyoni polgár,

lemondott minden földi javokról s a nép számára követelte a biblia egyéni magyarázatát, a prédikáció szabadságát s dicsőítve az evangéliumi szegénységet a clerus és pápa gazdagsága és fényes világi életmódja ellen izgatott. Tanai hamar elterjedtek déli Franciaországban, Raimund a toulousi gróf pártfogása alá vette az újítókat, kiket az egyházi atok sújtott s kiknek kiirtására a pápa fölhívta az igazhívó lovagokat. De e mozgalom nem nyomathatott el mindjárt kezdetben, a szegénység dicsőítése s a prédikáció szabadsága, mely természetesen a fönnálló egyház gazdagsága ellen irányult s a pápa döntő tekintélyét tagadta, csak nehezen, egy véres háború árán, irtathatott ki.

II.

Azon időben, midőn ily szellemi mozgalom uralkodott Dél-Franciaországban, Bernardone, egy gazdag kereskedő élt Assisiben, Közép-Olaszországban, kit kereskedelmi összeköttetései időről-időre a Provençeba szólitottak, feleséget is onnét hozott, de politikai vagy vallási eszméssel nem foglalkozott. Fiát, Ferenczet kereskedőnek, üzletembernek nevelte, és nem kevésbé röstelte, hogy ez, mint jómódú ház fia, nem sokat gondolt a takarékos-sággal, hanem társainak élén vígan s pazarolva élte első ifjúságának napjait. Komoly betegség vetett véget a dorbézolásnak, soká tartott, míg botra támaszkodva, ismét a házban sétálhatott s még tovább, míg azt elhagyhatta. Azóta komolyabban fogta föl az életet, a katonai pályára szánta magát,

és részt vett a Perugia elleni hadjáratban, a hol egy ideig fogságban lévén, ismét alkalma nyílt magába szállni s komolyan foglalkozni az emberi élet céljával. A mint haza kerül, a szegények jóltevője lesz, a koldusokat vendégeli meg, felöltözteti őket atyja ruhatárából, a betegeket ápolja, s még a bélpoklosoktól sem irtózott.

Az emberi nem nagy többsége gondok közt, szegénységben és nyomorban él; azok, kiket a sors kegye a szerencsésen élvező kisebbség közé fölemelt, a természet törvénye kifolyásának tekintik, a nép nélkülözéseit és szenvedéseit és szomorú sorsának javításával alig gondolnak; találkoznak azonban időről-időre köztük olyanok is, kik az elnyomott osztályokkal rokonszenvezni tudnak, azoknak szentelik egész életüket s e tekintetben egy új világnézet alkotóivá lesznek. Buddha, az indiai királyfi, ötszáz évvel Krisztus előtt átlátja, hogy a gondot, a betegséget, a szenvedést, a halált nem kerülheti ki senki s hogy a nyomor az emberiség többségének osztályrésze. Ő tehát elveti fejedelmi ruháit, fölveszi a koldus rongyait s hirdeti a társadalmi egyenlőséget, az élet hiábavalóságát, és az önzéstelenségben találja vigaszát.

Ily nézeteket hirdetve, alkotója lesz egy nagy szellemi és politikai forradalomnak, mely Indiát, Chinát és Japánt minden tekintetben átváltoztatja s egy új, nemesebb erkölcsi törvénykönyv szerint rendezi be az életet Kelet-Ázsiában.

Az első kereszténység is főleg a műveletlenek és elnyomottak vallása volt, mely a szeretet és önmegtagadás evangéliomát hirdette s inkább az

alsóbb osztályokhoz fordult, melyeknek buzgóságát és vallási rajongását az okoskodó, élvező, művelt társaság nem tudta megérteni. De a szegények s elhagyottak vallása minden üldözések daczára mégis mindinkább terjedett, míg végre a művelt társadalomba is behatott s tanainak az uralkodó osztályt is meghódította, sőt államvallássá emelkedett. Ekkor azonban az üldözöttből maga is üldözővé vált, az érző szív vallásából az okoskodó észé lett, mely a dogmák száraz, mesterkelt casuistikájában látta a hit sommáját s mindenkit elátkozott, a ki máskép gondolkodni vagy hinni merészelt.

III.

Midőn a kereszténység elvesztette bensőségét s a pápaság a császársággal, az egyház az állammal harcba keveredett, a pápa a legenda szerint azt álmodta, hogy szent Péter basilikája ingadozik és összedüléssel fenyeget, de egy szegény koldus megtámasztja falait. E legenda csakugyan mély bölcseségnek kifejezése, mert a XIII. század egyháza, mely a régi aristokratikus alapra volt fektetve s külső hatalomra támaszkodott, a néppel pedig s az új korszak szellemével nem gondolt, mely már ébredezni kezdett. alapjaiban csakugyan megrendült, s assisii szent Ferencz s a koldus barátok institutiója voltak azok, kik azt megtámasztották, midőn a demokratikus szellemét újra felköltötték s e nagy reformmal a modern idők szellemének útát nyitottak a költészetben s a képzőművészetek minden ágában.

Szent Ferencz természete nem ismert határt: a mint előbb, első ifjúságában a fényűzést, úgy most a jótékonytágot túlságig gyakorolta, a mit atyja, a prózai, számító üzletember, nem tűrhett tovább. Az utcán találkozva egyszer fiával, az öreg Bernardone szemrehányásokkal illette őt rendetlen élete miatt s kitagadással fenyegette, ha a nyomorék koldusokat el nem hagyja, mire Ferencz levette ruháit s mindent a mit atyjától birt, lemondott családjáról s meztelenül letérdepelve a jelenlevő püspök előtt, fölkérte őt, hogy ezentúl az egyház legyen apja és családja. A püspök megértette azon erkölcsi zivatart, mely Ferencz lelkét földúlta s az egyház oltalmába vette az elhagyottat, ki e pillanattól fogva lemondott a világ minden hiúságairól s tulajdon kifejezése szerint a szegénységet vette feleségül. Koldussá lett s a koldusok és elhagyottak közt megbízását csak lelkesedésében találva, hirdette a szeretetnek, a szegénységnek, az alázatosságnak dicsőítését, s a bibliai egyszerűséget, melytől az egyház akkori állapota már olyannyira eltért volt. Ez eltérésben feküdt az új iránynak legnagyobb veszedelme, nehogy a szegénység dicsőítése a gazdagság elítélésének tekintessék s az evangéliomi egyszerűség predikálása a pápák világi hatalmának roszalását foglalja magában. A kik az evangéliomot hivatlanul és fölhatalmazás nélkül a népnek hirdették, mint a lyoni szegények, Valdus követői, azok rendesen oly lejtőre léptek, mely egyenesen az eretnekséghez vezet. A mély benyomás, melyet az izgató szavak a népre tesznek, felköltik az izgatókban a hiúságot és a dölyföt,

mely a szakadástól vissza nem retten többé, mert ez tanaikkal a logika törvényei szerint áll kapcsolatban. De Ferencz kedélyének alapja a föláldozó önzetlen szeretet volt, melylyel nemcsak embertársait, de az egész természetet átölelte s e mellett határtalan alázatossággal párosult. A tudományt megvetette, mely a hittell ellenkezésbe jöhet s kételety támaszt: szívének tisztaságában tartózkodott attól, hogy a tudósok által mesterségesen alkotott dogmák feszegetésébe bocsátkozzék. A nép nyelvén szólt a néphez oly sikerrel, hogy híre az egész egyházban elterjedett.

Kevesen voltak kezdetben, kik őt követték, de a kis közönség, melyet a környék népe az assisii vezeklő testvéreknek nevezett, szeretettel élt együtt. Nappal Ferencz imádságra és kézimunkára buzdította őket, mert a tétlenségben látta a lélek ellenségét; éjjel ismét fölkeltek, hogy könyvek és sohajok közt imádkozzanak. Az egyik kiszolgálta a másikat s minden engedelmességre kész volt. A ki barátját szóval megsértette, alázatosan földre vetette magát s mindenkinek reá kellett hágnia, még ha ezt tenni vonakodott volna is. Nem volt semmi tulajdonuk, s a mit koldulva szereztek, azt megosztották a szegényekkel. Minthogy semmi földi gondjok nem volt, szívök vidámsággal telt el s egészen az Úr felé fordult. Így hihette Ferencz, hogy az apostoli szegénységben az általános keresztény, minden világi gondoktól és szenvedésektől megmentő elvet, mentő eszközül nyújthatja az emberiségnek, mely mulandó érdekeket hajhász. Ezt pedig oly időben tette, melyben terjedelmes kereskedés a mindennap

gyarapodó hatalmas városokban nem is sejtett gazdagságot gyűjtött össze, midőn minden iparkodás minden nap növekedő sikerrel sokoldalú nyereségre volt irányozva! És mégis az, a ki az assisii rajongót bolondnak nevezte, az nem gyanította, milyen mély bölcsesége az erkölcsiségnek rejtett ez óriási hitben!*

Ferencz barátait a világ négy részére küldte azon meghagyással: Menjetek, kedveseim, ketten-ketten a világ különböző részeibe s hirdessétek az embereknek a békét s a vezeklést bűnbocsánatért, legyetek türelmesek a bajban s biztosak, hogy az Úr megtartja szándékát és ígérését. Ha kérdeznek, feleljetek alázatosan, áldjátok azokat, a kik üldöznek, köszönjétek meg azoknak, a kik megsértenek s rágalmaznak, mert ezért készül számotokra az Úr országa.

IV.

A mint követőinek száma szaporodott, Rómába zarándokolt és esedezett a pápánál, hogy új rendet alapíthasson, mely magasabb tudományosság nélkül is a szegénység, alázatosság, engedelmesség és szüziesség fogadalma mellett a népnek hirdethesse a biblia tanait s kihallgathassa gyónását. A hatalmas III. Incze volt akkor a pápa, a hohenstaufeni császárok győzedelmes ellenségé, ki államférfias tapintattal átlátta Ferencz művének fontosságát, mely egyrésről egyházilag az eretnekséggel

* Thode. 29. lap.

határos, másrésről politikailag a városoknak s a nép emancipációjának magvát magában viseli. de fölismerve Ferenczben s társaiban az önmegtágadást s vallásos bensőséget, meg nem tagadta a jámbor koldustól azt, a mit az egyház a Valdensiseknél tüzzel-vassal üldözött, oly rendszabály jóváhagyását, mely a népnek a biblia magyarázatát s a szabad predikációt megadta a maga nyelvén.

Ferencznek s barátainak működése váratlan sikerrel járt, a rend rövid idő alatt olyannyira terjedett, hogy azoknak száma, kik abba beléptek, még az alapító életében ezerekre és ezerekre szaporodott. Predikációik következtében vallási buzgóság ragadta meg a városokat, melyek mindenütt új templomokat építettek, mert a régiébe bele nem fért az új buzgóságra fölébredett népesség, s ez meg is teremtette az eszközöket, melyek erre szükségesek és előidézte a művészi szikrát, mely nélkül ily nagy művek emelése lehetetlen. A templomok belsejébe bibliai históriákat festettek s mellettök szent Ferencz legendáját, hogy a képek azokhoz szóljanak, kik olvasni nem tudnak, a művész munkája illusztrációja legyen a papoló barát szavainak és a falfestmény egészítse ki azon szószéket, mely a barátok új templomaiban ismét főhelyet nyert.

A vallásos érzelem, melyet szent Ferencz különösen a városokban felköltött s a barátok predikációi a nép nyelvén és fölfogásához képest a művészetre nem maradtak mély befolyás nélkül. Cimabue, főleg pedig Giotto szakítottak a pompás, fényes, aristokratikus byzanci művészet hagyomá-

nyaival s behozták a természet megfigyelését. Ők lettek az új művészet megteremtői, melylyel az új ferenczes templomokat diszítették. Giottoval párhuzamosan járnak a Pisanik a szobrászatban s megnyitják a művészetnek egy új korszakát.

Ferencznek és tanítványainak bensősége a költészetben is nagyszerű kifejezést talált. Közvetlen tanítványa, Celanoi Tamás, deák nyelven ugyan, de népies érzéssel írta meg a hatalmas *Dies Irae*-t, melynek mély hangja a harangok kongásához hasonlít. Jakopone a *Stabat mater dolorosa*, az egyház e legszebb elegiájának és számos magasztos olasz egyházi dalnak szerzője, mert Ferencznek befolyása leginkább a nép nyelvében találta hatásának eszközét s még egy nemzedékkal később Dantéra is kihatott. «Ferenczczel — így szól Thode — kezdődik az egyházi népköltészet Olaszországban, mely ellentétben a troubadourok mesterkéeltségével, a szíveket rohamban nyeri meg, mert érzésből ered s érzéshez szól. Most hangzott föl először isten dicsérete a nép nyelvén Ferencz dalában a napról, melyet rövid idővel halála előtt költött.» Prózai hű fordítása a következő:

«Legmagasabb mindenható jóságos Úr!

Tiéd a dicséret, a dicsőség, tisztelet s minden áldás.

Csak téged illetnek ezek.

És senki nem érdemes arra, hogy tégedet megnevezzen.

Dicsértessél, uram, minden teremtményedért. Különösen nénénk asszonyunkért, a napért, mely a nappalt eszközli s nekünk világít fénye által.

És szép és ragyogó fényességében.

És a te jelképed, oh legmagasabb!

Dicsértessél Úram, bátyánkért, a holdért és a csillagokért.

A mennyekben alkottad őket oly tisztán, oly ragyogóan, oly szépen.

Dicsértessél Úram, testvérünkért, a szélért.

És a levegőért, a felhőkért, a jó és rossz időért.

Melyek által teremtményeidet megtartod.

Dicsértessél Úram a víz testvérünkért,

Mely nagyon hasznos és szerény és dicső és tiszta.

Dicsértessél Úram a tűz testvérünkért,

Mellyel az éjjelt megvilágítod,

És mely szép és kedves, és nagyon erős és hatalmas.

Dicsértessél Úram, nénénkért, az anyaföldért.

Mely bennünket ellát és eltart,

És különböző gyümölcsöt hoz elő, és színes virágot és fűvet.

Dicsértessél Úram, azokért, kik szeretetedért megbocsátanak,

S elviselik a bajt és a nyomort;

Boldogok, kik ezeket békében elviselik,

Mert általad, oh legmagasabb, meg fognak koronáztatni.

Dicsértessél, Úram, bátyánkért, a testi halálért,

Mely elől semmi élő ember meg nem szökhetik!

Jaj azoknak, kik halálos vétkekben halnak meg!

Boldogok azok, kik legszentebb akaratodban megnyugszanak,

Mert nem árthat nekik többé a második halál.

Dicsérjétek és áldjátok Úramat és hálálkodjatok neki.

És szolgáljatok neki nagy alázatossággal!»

Ez volt Ferencz hattyû-dala, ebben foglaltatik minden gondolata s érzése, az egész egyén e kevés versben találja magyarázatát. De ezek egyszersmind egy új idő ébresztő hangjává lettek, mely hajnalban egy egész nemzetet magasztos napszámra hitt föl. Minden kéz kezdett ekkor mozogni és versenyezve munkálkodni. Vidám dalolással megkezdődött a munka s a mint a déli nap lesütött, a kész mű fölemelkedett, csillogva fényében az új keresztény művészet.

Szent Ferencz ilyformán volt az első modern ember, a művészet, költészet és demokrata világnézet új irányának kezdeményezője.

V.

A ferenczes koldus, ki városról-városra, faluról-falura, házról-házra jár s a falat kenyeret, a melyet kap, lelki vigasztalással fizeti s tulajdon megelégedése s ihlete által bebizonyítja, hogy a szegénység nem zárja ki a boldogságot, mely nem külső körülményektől függ, hanem a lelki nyugalomtól, megnyerte mindenütt a nép bizalmát sokkal nagyobb mértékben, mint a pap, kinek ez a dézs-mát fizette s ki művelődése által tőle különbözött

s inkább az urak közé tartozott. A magyar az olasz *frate* czímet, mely a ferenczes koldust illette, barát-nak magyarosította meg s csakugyan barátot talált benne. Ez volt a nép nevelője minden tekintetben, ellentétben a szerzetessel, a ki deák-classikus tudományát a magasabb osztályokba oltotta. De a barátok nem voltak azért a tudományosság ellenségei, tanári széket nyertek a párisi egyetemnél: ott tanított Occam Vilmos, kit a venerabilis inspector czímmel díszítettek s ki csakugyan Verulami Baco, Hobbes és Locke új világnézetének útát tört. Bacon Roger, az irországi barát, szintén túlhaladta kortársait a természettudományokban s már gyanította azon vezénylő szerepökét, melyet végre századunkban foglaltak el.

A koldus-barát, kinek vagyona és biztos hajléka minden napra nincsen, legalkalmasabb hit-terítő, mert nem ébreszt gyanut, mindenütt otthonnak érzi magát, ismeri a nép eszmekörét s könnyen azonosítja magát avval, a kinek nélkülözéseiben osztozik. Más részről kivívja magának az urak tiszteletét is az által, hogy lemondott a világ minden kincseiről s élvezeteiről s a szegénységet választotta osztályrészéül. Bizva hivatásában, szent Ferencz maga is megkísérelte a mohammedánok megtérítését, legendájának egy fényes epizódja elbeszéli csodáját a szultán udvarában, de a százados tapasztalás mutatja, hogy a Korán hívei nem téríthetők meg, nekik is van szent könyvek, melyhez ragaszkodnak s koldus térítőiknek, a derviseknek, fanatismusa még sokkal lángolóbb és vadabb, mint a keresztényeké. Pogány népeknél s az orthodox

népség közt azonban csak a barátok tartották fenn a katholicismust, mert tudták magokat azonosítani az elnyomott népekkel, melyek közt éltek. A török hódoltságban nálunk s Boszniában időkig a barátok mentették meg a nyugati egyház magvait.

A rend, nemsokára szent Ferencz halála után, nagy veszélynek volt kitéve azon belső villongások következtében, melyek kebelében keletkeztek. Volt tudni-illik köztök mindig egy párt, mely a rend alapítója szellemében a szegénység fogalmát a legszigorúbban értelmezte: volt egy másik, mely a földi élvezetek iránt nem volt tökéletesen közönyös s azon teljes vagyontalanságot, melyet az egyes barát fogadott, nem terjesztette ki a rendre, mint testületre. A viszály a pápák elé is került, kik mind a két fölfogást helybenhagyták, ámbár azok közt, kik a legszigorúbban értelmezték az alapító szabályát, többen még eretnekségbe is tévedtek, midőn a szegénység dicsőítése mellett a gazdagságnak és a gazdagoknak bűnösségét hirdették. A barátok általában mindig hajlammal bírtak az ellenzék iránt: szent Ferencz szelleme nem fér össze az aristokrátiával és az elnyomással, s rendjének kitünőségei mindig és mindenütt kezdet fogtak az elnyomottakkal. Nálunk is, azon időben, midőn a censura minden szabad szót eltiltott, Albach a ferenczesek templomában, Pozsonyban, 1840-ben, midőn az egész országgyűlés halogatója volt, még Kossuth hírlapja előtt hirdette a szószekről a jobbágyok és a zsidók emancipációját. Igaz, hogy tüstént visszaparancsolták kismartoni zárdájába, de a szó ki volt mondva szent helyről

s csakugyan beteljesedett. Gegő pedig, szent István napján, nyíltan papolt arról Budán, hogy a magyar többet szenvedett a némettől, mint a töröktől, s midőn Ocskay püspök, a helytartótanács egyházi tagja, ki a bátor barátot már előre ebédre meghívta volt, neheztelve megjegyezte, hogy az ő helyében nem prédikálna így. Gegő felelt:

— Elbiszem, mert méltóságod püspök és nagy úr s kilátása van, hogy még följebb fog emelkedni s állását nem kockáztathatja, de akár mit határozának fölöttem, én mindig megmaradhatok annak, a mi vagyok: koldusnak.

Visszaemlékezések.

I.

Olaszországban ismertem egy emigranst, a magyar legióban, ki 1848-ban, mint diák a honvédek közé beállt, a szabadságháború alatt hadnagygyá lépett elő és a világosi nap után az osztrákok által ismét közlegénynek soroztatott be. Másodszor is sikerült neki elnyerni a tiszti állást, melyről egy év múlva önként lemondott. Midőn Olaszországban a magyar legió megalakult, sok magyar úrfi jelentkezett Turinban, köztök az is, ki már kétszer bírta a hadnagyi rangot; de az emigransok közt több volt ám a katonatiszt, mint a mennyi a magyar közlegénységhez megkívántatott; ezek tehát csak mint közlegények soroztattak be egy külön századba, melynek minden tagja tiszti ranggal bírt, habár zsoldja s szolgálata a közkatonáé volt. Így lett az én szerencsétlen flótásom harmadszor is közlegény; eszembe jutott, midőn a számkivetésből visszakerülvén, itt tájékozni kezd-

tem magamat, hiszen én is, a forradalom előtt, magam erejéből magasabb állást küzdöttem ki magamnak; ekkor külföldre jutottam, a hol nem ismertek s hol újra meg kellett kezdenem pályámat, de tizennyolcz év alatt ismét tekintélyes állást vívtam ki magamnak az angolok- és olaszoknál. Hazakerülvén végre, azt találtam, hogy az új nemzedék nem ismer, a régi szívesen lát ugyan, de annyira el van foglalva magával, hogy bizony velem nem sokat gondol s hogy nekem harmadszor is közlegénykednem kell, habár elismert tiszti ranggal. Úgy jártam, mint Lukács Móricz, ki oly kedélyesen elbeszélte, miként csodálkozott, hogy őt nem választották meg képviselőnek, pedig erre számot tartotunk. Midőn még külföldön számkivetésben éltünk, arra voltunk büszkék, hogy nem aláztuk meg magunkat, nem kértünk bűnbocsánatot s némi sajnálattal említettük azokat, kik amnestiáért folyamodva, visszamentek az országba. Most ezeket találtam előtérben s egyikök egyenesen szememre vetette, miért nem jöttem már régen vissza, jó hasznomat vették volna s most én is előtérben állnék.

Deák a legszívesebben fogadott mindig, nem egyszer fölszólított, hogy nézeteimet a főnforgó kérdésekről adjam elő s gyakran említette, mily jó volna, ha én is a képviselőházban ülnék. Magam is azt hittem s vártam, hogy valahol megválaszszanak, méltóságomon alulinak tartottam, hogy utána járjak oly kerületekben, melyekkel semmi összeköttetésben nem voltam; azt hittem, hogy ezt a párt megteszi, melyben oly sok barátom van. Nem sokára azonban azt tapasztaltam, hogy itt a jelszó

«mindenki magáért» s hogy mással nem gondol senki. A hazatért emigránsok ügyesebbek voltak, lótotáltak-futottak s közülök is egyik-másik már megválasztatott, a hol egy képviselői szék időközben üresedésbe jött: ez bántotta hiúságomat, mit fog-nak gondolni olasz és angol barátim, ha hallják, hogy engemet hazámban nem választanak képviselőül, midőn jelentéktelenebb emberek belekerültek a parlamentbe. Elhatároztam tehát magamat, hogy félretéve minden álszemérmert, ügyemet magam veszem kezembe. Értésemre esett, hogy a szentesi képviselő, Oroszi Miklós, megúnta már a fővárost, s visszakivánczozik családjához és gyümölcskertjéhez Szentesre, mert akkor még nem volt szokás hónapokig elmaradni az országgyűléstől, otthon tölteni az időt s a képviselői mandatumot elhanyagolni, de a mellett mégis húzni a képviselői fizetést: a ház tagjai szégyenlősebbek voltak még akkor, mint most. Elmentem tehát Oroszihoz, a ki csakugyan lemondott mandatumáról s megkérdeztem, vajon megválasztásom lehető volna-e Szentesen? Oroszi ezt könnyen kivihetőnek találta, tanácsolta, írjak egy pár ottani befolyásos embernek, ő maga szóba fog hozni a telkes gazdáknál, kikre nagy a befolyása. Írtam tehát s azon feleletet kaptam, hogy ha kijelentem szoros ragaszkodásomat a Deák-párthoz s annak elveihez, a mint a kiegyezésben le vannak téve, nincs semmi kétség, hogy Szentes megválaszt: nincs ellenjelölt, nem szükséges semmi korteskedés, elég, ha egy nappal a választás előtt megjövök s nagy beszédet tartok, a nép szívesen megválaszt. Úgy is volt, lementem

Szentesre: Oroszhoz szálltam, a ki biztatott, hogy minden rendén van: elmentem a casinóba, meglátogattam a papokat s néhány előkelő embert, másnap összegyűltek a választók s megválasztottak egyhangúlag és én a piacon beszédet tartottam nekik. Ez csak középszerűen tetszett: nem voltam önmagammal megelégedve: éreztem, hogy tizen-nyolcz év alatt mégis elidegenedtem s nem tudtam már eltalálni a hangot, mely a kevésbbé műveltekre villanyosan hat. Csak később szoktam ismét bele a hazai eszmemenetbe és szójárásba: hiába! a külföldi cultura letörli a hazai sajtóságok azon naivságát, mely közvetlenül hat a népre.

II.

Midőn a számüzésből visszakerültem, szerény lakást fogadtam, a hol nagy könyvtáram semmiképen el nem fért; nem is állítottam föl könyveimet. elég egyéb dolgom volt, megkértem tehát az akademia elnökségét, engedje meg, hogy a könyves ládák az akademia raktárában tétessenek le, egyszersemind fölszólítottam a könyvtárnokot, válaszsza ki könyveim közül mindazt, a mi az akademia könyvtárában hiányzik. Neki is egyéb dolga volt. Azon időben azonban Rómer Flóris dolgozott az akademiában és szívesen kiválasztotta és lajstromozta a könyveket, melyeket a könyvtárnak általadtam, többet mint ezerkétszáz kötetet, jelesen az újabb történelmi szakból, továbbá mindazt, a mi

külföldön, különösen Angolországban s Amerikában Magyarországról és Kossuthról az utolsó húsz évben megjelent, főleg pedig archaeologiai könyveimet, ezek közt Rossellini nagy munkáját Egyiptomról és lord Kingsboroughét Mexikóról: ez utóbbi annak idejében négyezer forintba került. Ezekhez hozzájárult több könyvészeti ritkaság, incunabulák, köztük egy gyönyörű Justinus ezernégyszázhetvenből, nagy papíron, melyen itt-ott még a papír eredeti széle megmaradt, mit a bibliophilek «*temoins*»-nak neveznek s nagyon becsülnék: a könyv Schaidler Pál körmöczi polgár által igazított ki a XV. században. Egy kitűnően szép miniatur-festésekkel díszített burgundi horárium is volt az ajándékozott könyvek közt s kézirat a XV. századból: ezekről az akademia köszönő levelében említi: «*hogy itten nem valamely véletlenül összekerült könyvhalmazról, hanem egy tudományszomjas s e szomszja kielégítésére anyagi áldozatot nem kímélő férfiúnak nagy szorgalommal, rendszeresen, szakértő választással, saját tudományos használatára évek során s a kiszemelésre kedvező körülmények segítségével egybeállított gyűjteményéről van szó, mely mind egészben, mind egyes ritka vagy rendkívüli nagy áron hozzáférhető példányai által intézetünk könyvtárának valóságos díszéül fog szolgálni*».

Több évvel később, midőn a muzeumban a szakkönyvtárakat szerveztem minden osztályban s tapasztaltam, hogy az archaeologiai könyvek az akademiában nem használatnak, mert a ki archaeológiával foglalkozik, legelőször épp a muzeumban

keresi a szakirodalmat. megkértem az akademiát, engedje meg, hogy az általam ajándékozott könyvek közül az archaeologiai munkák, az egyptologia kivételével, melyben a könyvtár eléggé gazdag, a muzeumba tétemenyeztessenek le, hol közhasznúvá válnak. Az akademiánál azt úgy vették, mintha ajándékomat a magam számára követeltem volna vissza s most is, ha valaki oly könyvet keres, melyet én ajándékoztam, s azt, az ottani lajstromozás bonyolódott rendszerénél fogva, tüstént nem találja, azt szokták mondani, hiába való minden keresés : Pulszky visszavette ajándékát. Nem bánom.

III.

Szontagh Samu, ki gróf Forgách Antal kancellársága idejében amnestiát kapott s a kassa-oderbergi vasút létrehozásában fáradozott, melyre még száműzése idejében Riche belga vállalkozóval szövetségre lépett, megkért engem, érdeklődjem e vállalat iránt, mely a bécsi kormány által elvben már jóváhagyatott. A tőke előteremtése volt az egyik főmaradó föladat, némely könnyítések kieszközlése az építés körül a másik. Az elsőre nézve az öreg báró Rothschildhez fordultam s jószágán. Schillersdorfban, meglátogattam az öreg bankárt, kit régi időkből futólag ismertem, A jószág a határszélen fekszik, de már Poroszországban, a vasút mentében ; a mint gondolható, oly állapotban van, mely párját ritkítja. Gőzgép emeli a folyó vizét a dombon lévő

parkba, melynek közepén, a minden kényelemmel ellátott kastély épült, ehhez csatlakozik a vadaskert és fáczános: az egész minden tekintetben úrilak. Az öreg báró gyönyörtű renaissance gyűjteményeinek csak egy részét, az elefántesont kupákat és dom-borműveket tartotta itt, műkincseinek legnevezete-sebb részét bécsi palotájában helyezte el. A műér-zék s az emlékek gyűjtése jellemzi e családot: ha e pénzkirályok francia, angol, frankfurti és bécsi ágának mű-gyűjteményei egyesülve volnának, ezek-vel alig vetélkedhetnének a nagy fővárosi muzeumok egész Európában. — Különös egyébiránt, hogy mindnyájának izlése kiválólag a XVI. és XVII. szá-zad művészetét kedveli és az előbbi idők emlékeit, még a görögöket és a rómaiakat is, elhanyagolja. Az öreg báró igen szívesen, szokott vendégszeretet-tel fogadott, de nem volt hajlandó vasúti vállala-tokba bocsátkozni; útunknak más eredménye nem volt, mint az, hogy Rothschild elefántesontjait ala-posan megvizsgálhattam. Ugyanezen ügynek máso-dik ágában eljártam Beustnél és Bekénél, kik akkor a monarchia kül-, bel- és pénzügyi politikáját igaz-gatták. A königgrätzi kudarcz megtorlásának vágya helyezte a volt szász ministert a külügyek élére Bécsben, őt tartották Bismarck leggenialisabb elle-nének, de a porosz államférfi gúnyosan megjegyezte, hogy Beust a legjobb játékos, csakhogy mindig rosz kártyája jár. Többször szóltam a szellemes minis-terrel a lapdapiaczi palotában még a magyar ügyek-ről is, mert ő a monarchia külügyi tekintélyének helyreállítását lehetetlennek tartotta a nélkül, hogy a magyar nemzet a koronával nemcsak külsőleg,

hanem teljes őszinteséggel kiegyezzék és szívesen értekezett minden magyarral, kitől fölvilágosítást várhatott: le is jött Pestre, meglátogatta Deákot s meggyőződött arról, hogy őszinte loyaltással találkozik, mely távol áll attól, hogy csak a helyzet előnyeit aknázza ki. — Igaz, hogy Beust se az osztrák, se a magyar viszonyokat nem ismerte alaposan, ez azonban valóságos előnynek bizonyult, mert a kiegyezés kivitelének nehézségei nem ijeszthették azt vissza, ki azokat alig sejtette. A nagy cél elérése lebegett Beust szeme előtt, a részletekkel, melyek egy osztrák bürokratát elijesztettek volna, nem igen gondolt s túltette magát azon, mikép veszik majd a cislajthán népek és képviselőik azon kiegyezést, melyhez hozzá sem szólhatnak előbb, mint mikor az már megkötött. A külügyminister merész politikáját támogatta Bekének, a pénzügyministernek, felületessége. Ő is azt tartotta, hogy a monarchia hitele többet nyer az által, ha a kiegyezés Magyarországgal megkötetik, mint a megnyit az által vesz, hogy Magyarországnak külön pénzügyi administratioja, adórendszere és kölcsönkötési joga s hatalma lesz. Ő sem tekintette a részleteket és nehézségeket; ha aggodalmas ember állt volna azon időben a monarchia pénzügyeinek élén, a kiegyezés aligha jött volna létre, mert a legmagasabb körökben is találkoztak a centralismusnak szószólói, kik a magyar kiegyezésben egyrészt a forradalom győzelmét s a birodalom kettéhasításának, másrésztől Bécs városa hanyatlásának, sőt a monarchia fölbomlásának előjelét látták.

A magyar ügyek élén Majláth György, a kan-

ezellár és báró Sennyey Pál, a helytartósági elnök, álltak, kiknek nézetei különböztek azoktól, melyeket Deák s az országgyűlés az ismeretes bizottsági jelentésben formuláltak. Övék minden esetre az érdem, hogy e kiegyezést nem akadályozták, sőt erősen ajánlták, ámbár sikerültében alig bíztak. Engem erősen érdekelt, pontosan megtudni, kinek tulajdonítható valósággal e nagy transactio kivitelének érdeme. Mint az egész világ, azt akkor egészen Deáknak tulajdonítottam. Midőn ezt egyszer neki is megemlítém, komolyan megjegyezte, hogy az érdem Andrássy Gyulát illeti, az ő modora és összekötései győzték le az udvarnál az ellenszenvet. Csak ez tette lehetségessé a kiegyezés keresztülvitelét. Ezt azután Eötvös Pepi előtt említettem s ő önérzettel felelt, hogy akárki lett legyen a szereplő, a rendező mégis csak ő volt. Lónyayval is szóltam egyszer ezekről s ő figyelmeztetett, hogy a kiegyezésnek legkényesebb oldala a pénzügyi volt, ezt pedig ő rendezte; végre Csengery is nem egyszer adta értesünkre, hogy a kiegyezés szellemi atyja senki egyéb, mint ő. Ezek után csakugyan zavarba jöttem, kinek tulajdonítsam ezen, a nemzeti életre oly roppant befolyással bíró eseménynek érdemét; azt kellett hinnem, hogy a nemzet túlnyomó többségében általános volt a vágy kibékülni a koronával s véget vetni a provisorius állapotoknak s hogy ez csak a nemzet legjobbainak összeműködése s a körülmények szerencsés helyzete által volt elérhető, hogy a kiegyezés nem volt egyes ember műve, hanem mindnyájoké, hogy azonban az oroszlánrész mégis csak Deákot illette, kinek alkotó tehetsége

főltalálta a *modus vivendi* Cislajthaniával oly formában, melyről a német államjogi tanárok még most sem tudják, hova sorozzák s minek nevezzék el azon közjogi viszonyt, mely ebből eredett. De e mellett még Deák egész tapintatára is szükség volt, hogy oly mesterséges szervezetet, mely lelkesülést előteremtene éppen nem alkalmas, népszerűvé tegyen. Pedig egy pillanatra azzá lett, bármit mondott legyen a balközép és a szélbal; emlékezem még azon általános örömré, mely a nemzetet áthatotta, midőn gróf Andrássy Gyula a fölséghez hivatott s ettől a megbízatást nyerte, hogy minis-teriumot alkosson. A jogfolytonosság s Magyarország államisága el volt tehát ismerve s ennek alapján elvben elfogadva a bizottsági jelentés, mely aztán az ország egyik alaptörvényévé vált. Deák, kitől senki sem tagadta meg vezérszerepét, minden további vita megszüntetésére, a már elfogadott jelentés szövegét nem bontotta szét s nem öntötte azt át a törvény hagyományos stylusába, hanem a szöveget magát, változatlanul szakaszokra osztotta, mint a régi egyház a biblia szövegét versekre s így történt, hogy ez alaptörvény, mely Magyarország viszonyát a koronához s a cislajthán országokhoz szabályozza, alakjában eltér minden hasonló okirattól s inkább értekezéshez hasonlít, mint törvényhez, de ezek mellett mégis bebizonyul Deák művének életrevalósága; még legnagyobb ellene, Tisza is, belenyugodott s most már tizenhatodik esztendeje, hogy érvényben van és képes volt Magyarország és Cislajthania közt kiegyenlíteni minden összeütközést. Ámbár mindkét oldalról erősen ostromoltatik s av-

val épen nem dicsekedhetik, hogy közmegelegedést szülne, akár a Lajthán innen, akár a Lajthán túl: mégis megfelel azon föladatának, hogy elviselhetővé, tűrhetővé tegye a viszonyt, mely onnét ered, hogy királyunk Magyarországon kívül oly országokat bir, melyeknek érdekei sok tekintetben nem azonosak a mi érdekeinkkel. Franciaországban komoly államformáknak és állandó alkotmányoknak nevezik azokat, akár császárság, akár köztársaság legyen a formájok, melyek tizenöt vagy húsz évig fönn tudnak állani s egy nemzedéket képesek kormányozni: nálunk a kiegyezés ez első tűzpróbát kiállta már s bármit hozzanak is föl ellene, minden valószínűség szerint még soká Magyarországnak alaptörvénye marad.

IV.

A ministerium megalakult, volt lótás-fut is mindenütt. A ki tudja, mily mozgalmat idéz elő, hogy ha most egy pár hivatal rendszeresítettik, mily sok ember érdeklődik a kinevezésekért, hogy jár boldogboldogtalan képviselői s nagy-úri ajánlatokkal a ministerek nyakára, az képzelheti a mozgalmat a fővárosban, midőn most egyszerre hét ministerium szerveztetett, s tuczat számra bekövetkezők voltak mindegyikben a kinevezések. Miután tizennyolcz évig száműzésben éltem, annyira elidegenedtem az itteni viszonyoktól, hogy nem volt senki pártfogoltam, kit ajánlani kellett volna s nem is kellett fölkeresnem a ministereket, hogy alkalmatlankodjam nekik ajánlásokkal. Ők reggel'ől estig el voltak foglalva, azért

még sem hanyagolták el a pártot s barátait! Andrassy úgy futtában említette nekem, hogy a képzőművészeti társulat elnökségéről le kell mondania, fogadjam ezt el én; egy másik minister pedig említette, hogy néhány keletkező vállalat tervezőivel van összeköttetésben, ezzel most fel kell hagynia, majd hozzám utasítja őket.

Soká éltem angolok közt és megszoktam minden férfiszót komolyan venni, azt hittem tehát, hogy barátaim mindezt már előre elkészítették, de azt kelle tapasztalnom, hogy bizony kivülem ez ügyekről senkivel egy szót sem szóltak. A képzőművészeti társulat megválasztott ugyan elnökéül, de helyzete nem volt igen kecsegtető, alig tudta magát föntartani, összes vagyona kétes értékű képekből állott, tárlatait nem igen látogatták, tagjainak száma fogyott; azon idő már elmúlt, midőn az emberek hazafi-tüntetésből a társulatba beléptek. A Kisfaludy-társaság gyűlésében fölolvasták Eötvös lemondó levelét, mire Greguss Ágost fölkel, kiemelte Eötvös érdemeit, ki báró létére regényeket irt s politikai philosophiát, helyébe tehát olyat ajánl, a ki szintén regényíró és bölcselkedő politikus, de a mellett báró is, tudniillik báró Kemény Zsigmondot: erre fölkiáltással és szavazó czédulákkal egyhangúlag megválasztották őt. Világos volt, hogy Eötvös egy árva szóval sem említette tervét a társaság tagjai előtt. Egy pár nap mulva hozzám jöttek M. és K. urak, hivatkozva a ministerre s előadták terveiket: tudakozódtam rólok illetékes helyütt s megtudtam, hogy kereskedői hirök nem épen a legszilárdabb — az egyik két évvel később meg is bukott, a másik el-

züllött — a tervek pedig nem látszottak életrevalóknak, csudálkoztam, hogy komoly férfiak ilyekkel foglalkoznak s át kezdtem látni, hogy nagy a különbség magyar és angol viszonyok közt, később erről káromra még több tapasztalást is tettem.

V.

A koronázás napja megállapított, ez volt a kiegyezés valódi szentesítése, ezt várta nálunk mindenki, de apró körülmények bizonyították, hogy ez az udvari személyzetnek még is váratlan volt. Midőn a koronázási okiratot meg kellett pecsételni, észrevették, hogy a királyi pecsétnyomó nem használható többé, mert rajta van még a jobb szöglet-csúcs negyedében a szent Márk oroszlánya, Velence czimere; a köriratban pedig a fejedelem czimében szintén ott volt még a velencei királyság, melyről ő fölsége félévvel előbb lemondott volt. Új pecsét készítésére nem maradt elég idő; e szerint a Márk-orozslán egyszerűen kivakartatott a pecsétnyomón a czimerből épen úgy, mint Velence neve a köriratból, a koronázási okirat ily, a heraldikával nem épen megegyező módon kijavított pecséttel hitelesített s a pecsétnyomó maga ez állapotában a nemzeti múzeumban tétetett le. A koronázási szerződés is megváltozott, nádor nem volt többé, ki az esztergomi érsekkel együtt, a fejedelem fejére tegye szent István koronáját; tisztje most nem a rangban következő legközelebbi országbáróra, hanem gróf Andrássy Gyulára, a miniszerelnökre szállt, hanem

erre is szükséges volt az országgyűlési határozat. Midőn erről Deák szobájában beszélgettünk, én tréfából megemlítettem, hogy a magyar koronát nem annyira Andrassy mint Deák teszi a fejedelem fejére, de az öreg úr ezért komolyan megharagudott s rám kiáltott, hogyha ezt a conferentiában említeni merészelném, sohasem szól többé hozzám.

A koronázás volt a kiegyezés befejező államténye, mely különböző módon fogadtatott. A bécsiék s általában a németek a Lajthán túli részeken siratták a centralismus eltemetését, mert mind a mellett, hogy a kiegyezés megszüntette alkotmányunkban azon czikket, mely az alkotmány fölfüggesztését megengedte s ámbár a dualismus szerint megerősödött a németek felsőbbsege Cislajthániában, nem tudtak soha a magyarokkal megbarátkozni. A csehek irigyeiték a magyarokat s bosszankodtak, mert azt tartották, hogy a cseh korona jogai nem kevésbbé szentek mint a magyaréi. Nálunk a conservativek nem igen biztak az új ministerek kormányzási tehetségében, a balközép elismerte ugyan, hogy a jogfolytonosság elve meg van mentve, de a kiegyezés részleteiben sok hibát talált; szélsőbali olyan, ki a kiegyezést károsnak tartotta, igen kevés volt az országgyűlésen, de Kossuthra a kiegyezés és koronázás leverőleg hatott. Nem volt ugyan váratlan előtte, már Cavournak is elmondta ismételve, hogy ha Olaszország háborút nem kezd s annak színhelyét nem terjeszti ki egész Magyarorszáig, a nemzet ki fog egyezni s meglesz a koronázás. Most megtörtént mind az, mit ő már régóta előre látott

s ez mégis mélyen megrázkódtatta őt. A kiegyezés megsemmisítette egyszerre minden régi eszményképeit s minden reményeit a jövőre nézve. A magyar kérdés ezentúl megszűnik, semmi európai complicatio nem elevenitheti azt föl ismét. Kossuth nem tudott hinni a felek őszinteségében s meg volt győződve, hogy a megadott engedmények lassan-lassan mind vissza fognak vétetni, hogy Magyarország föladta összes jövőjét, nem tudta fölhasználni a monarchia szorultságát s hogy a dualismus nem egyéb a beolvasztásnál az összbirodalomba. Magyarország függetlenségének sirja. Ugyan azért nem tudott semmiképen belenyugodni abba, a mit a tények logikája szerint már évek óta kikerülhetetlennek tartott s mind ezért Deákot okozta, régi barátját s collegáját. Nem csoda tehát, hogy levelet irt Deákhhoz, keserűt és szenvedélyest, olyat, minőt csak Kossuth tud írni, a melyben a szenvedély szónoklatával azt, a kit a nemzet az ország bölcsének elnevezett, a haza jogainak föladásával, valódi hazaárulással vádolja.

Kossuth reményeinek végkép megtörése kimagyarázhatja e levél indu'atosságát: ez Deákra mély benyomást gyakorolt s indignatio fogta el, midőn megtudta, hogy ugyanazon pillanatban, melyben e levél kezéhez jutott, az már a szélsőbali lapban is egész terjedelmében megjelent s röpirat formában minden utczasarkon tömegesen árultatik. Barátai azt találták, hogy Kossuth levelét felelet nélkül nem lehet hagyni; Deák maga is érezte ezt, de Kossuth-tal polemiába keveredni nem akart. Engem szólított tehát meg, feleljek tüstént a levélre:

— Ha kívánod, megteszem. Intett, üljem ki

a latogatókat, mikor azok távoztak, elmondta nekem, mit kellessék a feleletben elmondani s azon logikai renddel, mely szavainak mindig oly meggyőző hatást szerzett, válogatott s mégis természetesen ömledező mondatokban elsorolta mindazt, mit elmondani szükségesnek tartott.

Emlékező tehetségem, gyermekkorom óta kitünő volt, most még toll is volt a kezemben, melylyel minden mondatnak első szavait, a mint ezek Deák szájából folytak, pontosan följegyeztem, hogy emlékező tehetségemnek segítségül szolgáljanak és semmit ki ne hagyjak, a mit Deák mondott. Ezzel hazasiettem, rögtön megírtam a feleletet, úgy a mint azt Deák elmondta volt, egyetlenegy eszmét adtam hozzá a magaméból s a kéziratot elvittem a «Pesti Napló» szerkesztőségéhez, hol azt tüstént kiszedték. Másnap azt is árulták az utczasarkokon, Deák meg velt vole elégedve, de a szélsőbal azóta engem gyűlölt leginkább, a belügyminister pedig kiadta a rendeletet, melylyel a hirlapok és röpiratok vagy bármi nyomtatványok utczai árulása szorosán eltiltatik. Ugy hallottam a nyomdában, hogy Kossuth leveléből két nap alatt harmincezer példány kelt el, az én feleletemből tizenkétezer. Ez mutatja, mily lendületet nyerne hirlapirodalmunk, ha nálunk is, mint a nyugati fővárosokban, szabad volna a hirlapok utczai eladása.

Ez volt a legelső nevezetesebb föllépésem visszajövetelem után; pedig csak szócső voltam, de ez döntő volt további szereplésemre. Mint Deák, mind a ministerek azóta ily módon használtak föl. Volt néha köztök nézetkülönbség, hol Deák eljárása

feszélyezte a ministereket, hol az öreg úr nem volt megelégedve egyik vagy másiknak eljárásával, kerülték azonban az összeütközést s ilyenkor hol Deák, hol a ministerek fölkértek, mondjam meg a másik félnek azt, a mit nekik kellemetlen volt megmondani. Én ezt mindig híven megtettem, ámbár tudtam, hogy ez által alig teszem magamat kedvessé, de hozzászoktam már azon eszméhez, hogy nem születtem udvaroncznak.

VI.

Ismerőseim még száműzetésem alatt azon eszmével foglalkoztak, hogy miután a muzeum igazgatója, Kubinyi Ágoston, nyugdíjazása úgy is minden esetre nem sokára bekövetkező, kérvény nyujtassék be a kormányhoz, melyet barátaim s az akademikusok mind aláírnának, hogy én neveztessem ki igazgatónak s így amnestia-kérés nélkül is visszakerüljek. E tervnek útjában állt azonban, hogy mérvadó körökben a muzeumi igazgatóság sinecurának tekintetett, mely egy félig-meddig tönkre ment bürokratának volt szánva. A lakás zöldelő kertben, a város közepén, minden esetre igen kellemes; de a fizetés oly csekély volt, hogy az, kinek az által segíteni akartak, ezt csakugyan keveselte s más, magasabb fizetésű alkalmazás után látott s azt el is nyerte, azalatt azonban elmúlt egy-két év. Midőn külföldről visszakerültem, a régi terv ismét fölmerült s báró Eötvös József többször említette, hogy tanulmányaim és izlésem iránya engem különösen

e helyre praedestinálnak. 1869. kezdetén ejtettek meg a képviselő választások. én birtokomban. Szécsényben, léptem föl, de minden várakozásomon kívül, nagy meglepetésemre, erős ellenjelöltre akadtam. Először is egy localis nagyságra, ki azonban, miután egy pár ezer forintot etetésre, itatásra elköltött, igyekezetének sikertelenségét átlátta s visszalépett, de ekkor Szontágh Samu lépett föl ellenem követjelöltül, valószínűleg háladatosságból, hogy a kassa-oderbergi vasút keresztülvitelében neki Bécsben tetemes szolgálatokat tettem; s két hét alatt töméntelen pénzt költött el a választásra, a mi természetes, nekem is roppant áldozatokba került, mert ilyenkor a szenvedélyek föl vannak izgatva s a vereséget tulajdon székhelyemen minden áron ki akartam kerülni, a választás becsületkérdéssé vált. Látván a korteskedés mindennap növekedő költségét, nem kívánhattam, hogy ilyen választás ismételtessék; megmondtam tehát a közoktatási miniszternek, hogy ha csakugyan rám akarja bízni a muzeum igazgatását, tegye azt a választás előtt, később nem fogadhatnám el a kinevezést, mely egy új választást tenne szükségessé, mert a törvény világos, hogy kormány-kinevezéstől függő hivatal elvállalása megsemmisíti a mandátumot s új választás következik be. Eötvös e szerint egy hét alatt keresztülvitte Kubinyi nyugdíjazását, mely azonban már régóta szándékban volt, és az én kinevezésemet.

Országgyűlési befolyásomnál fogva a muzeum dotatiójának emelése a költségvetésben nem akadt semmi ellenzésre. Krenner József, az ásványtári

őr, figyelmeztetett akkor, hogy a herczeg Lobkowitz-féle híres asványgyűjtemény, mely volt tulajdonosának 200.000 forintnál többbe került, jelenleg eladó s 35.000 forinton meg volna szerezhető. Megkértem tehát a közoktatási ministert, tegye be a 35.000 forintot a rendkívüli kiadások előirányzatába. De ő ezt megtagadta, gyűjtemények vételét fényűzésnek tartva, addig, míg ezekre megy azon helységek száma, hol elemi iskola nincsen. Látván, hogy itt nem megyek semmire, elmentem a pénzügyi ministerhez, kihez a bányászat tartozik, s itt újítottam meg kérelmemet. A pénzügyminister, ropant elfoglaltsága mellett is, igen nyájasan fogadott, elismerte kívánságom jogosultságát s megígérte, hogy azt teljesíteni fogja, menjek Gränzensteinhez, az államtitkárhoz, a kire a költségvetés részletezését és kinyomatását bízta, majd beteszi ez új tételt is. Elmentem tehát az államtitkárhoz, kiről tudtam, hogy szakavatott mineralog, megmondtam neki, hogy ministere meghagyásából fölkérem, tegyen a rendkívüli kiadásokba egy 30.000 forintos tételt «egy ásványgyűjtemény megvételére». Erre Gränzenstein őszintén bevallotta, hogy neki utasítása van, mely szerint, bárki jönne is a minister részéről s követelne valami változást az előirányzatban, azt egyszerűen tagadja meg, s mondja, hogy ez már ki van nyomva, hogy minden további változtatás lehetetlen. — a minister így kerüli ki a megtagadás kellemetlenségét.

Azt feleltem, hogy ez nem tartozik a jelen esetre, én nem vagyok «bárki», hanem a pénzügyi tárcza előadója, a minister is úgy, mint mindenki,

tudja: mi az állásom a házban, kérésem kivételes ugyan, de még sem eshetik az általános utasítás alá. Egyébiránt kérem, nézze át a gyűjtemény katalógusát, át fogja látni, hogy bűn volna, ha megszerzését elszalasztanók: a herczeg leányára szállt örökségben, az ősi kastélyban föl van állítva, a mostani hitbizományos nem akarja tovább ott tűrni, a szerb kormány és a bécsi ásványkabinet reflectálnak reá és az eladási ár csakugyan a lehető legjutányosabb.

Gränzenstein maga is, mint már említém, szenvedélyes mineralog lévén, csakugyan beletette az új tételt a rendkívüli kiadásokba, az én felelősségemre, a mint mondá, és a nyomdába küldte a kijavított kéziratot.

Egy pár héttel később összeült a pénzügyi bizottság a költségvetés megvitatására s midőn a pénzügyminister tárczájában a rendkívüli kiadások közt e tételre is rákerült a sor. Lónyay, ki különben minden tételét a legnagyobb szívóssággal védelmezte, szárazon kijelentette, hogy ehhez nem ragaszkodik, indokolják ezt az államtitkár és az előadó. Én erre el voltam már készülve, tudtam, hogy a minister annak idejében ki is szidta az államtitkárt, hogy szavaimnak hitelt adott; államférfi, szerinte, nem hiszen el semmit írás nélkül s nem tartja meg szavát, csak aláírását; ugyanazért előre is informáltam a bizottság tekintélyesebb tagjait, s csakugyan Szontagh Pál, ki különben, mint ellenzéki tag, ostromolni szokta a minister előadásait, most kijelentette, hogy a Lobkowitz-gyűjtemény megvétele a tudomány érdekében nem-

csak kívánatosnak, hanem szükségesnek tartja: Csengery Antal pedig, ki minden közművelődési törekvést erélyesen pártolt, szintén e mellett szólalt föl, senki nem ellenezte a szándékolt vételt s a tétel megszavaztatott. Hátra volt még a discussio a házban, mely akkor a pénzügyi vitában épen oly kényes, mint veszélyes volt. Tisza nem fegyelmezte még a többséget, sőt inkább ő állt a nyakas ellenzék élén s pontról-pontra ostromolta a költségvetés tételeit. Hetekig ültem már a szószéken, melyet mi kakasülőnek neveztünk el, mint a pénzügyi tárca előadója, de most már vége felé közelgett a budget-vita. A rendkívüli kiadásoknál voltunk s napirendre került a gróf Batthyány Kázmér örököseinek fizetendő kárpótlás az elkobzott kis-béri uradalom fejében. E pontnál hosszú vita keletkezett, mely a házat kifárasztotta, a határozat névszerű szavazás útján hozatott s a tagokat fölizzgatta, ekkor a közfigyelmetlenség alatt fölolvastam a következő tételt: «egy ásványgyűjtemény megvételére 35,000 frt», senki sem figyelt, senki sem szólt, én tehát rákiáltottam: «Megadjuk!» Somssich, az elnök, figyelmeztette a házat, hogy egy gyűjteményről s 35,000 forintról van szó, de a képviselők figyelme most is másfelé volt irányozva; zajosan beszélgettek egymással: az elnök figyelmeztetése nem használt, senki sem szólalt föl, az ellenzék hallgatott és én ismét rákiáltottam: «Megadjuk!» mire az elnök kimondta a határozatot, hogy a 35,000 forint meg van szavazva. Így került a híres Lobkowitz-féle ásvány-gyűjtemény a magyar nemzeti muzeumba, melynek ásványtára

jelenleg, a londoni után, a legelső Európában, mert öcsém, Semsey Andor, pártfogásába vette, azt évenként nagyobb vételekkel gazdagítja s legközelebb is a herceg Eszterházy nagybecsű ásványgyűjteményét is, mely a múlt században alakult meg, muzeumunk számára megvette, úgy, hogy ásványtárunk kitűnő példányokban rendkívül gazdaggá lett.

VII.

A bécsi műkincsek közt a császári műgyűjtemények után, legnevezetesebbnek tartották mindig herceg Eszterházy képtárát. A műirodalomban azonban kevésbé volt ismeretes, mint más kisebb értékű gyűjtemények, a mi különösen annak tulajdonítható, hogy Waagen, a híres berlini műkritikus, a modern Pausanias, ki az angol, francia, német és orosz képtárakat leírta, az Eszterházy-palotát a máriahilfi külvárosban zárva találta s azért róla nem írhatott. A francia Viardot leírta ugyan később, de felületesen és kritika nélkül: más műtörténeti munkákban, mint például Kuglerében, főleg a spanyol képek említettnek e képtárban, melyben az oly keveset ismert és közönségesen túlbecsült spanyol művészek sokkal teljesebben vannak képviseltetve, mint más híres gyűjteményekben. A képtár birtokosa alig birt érzékkel a művészet iránt, néhány képet, mely az úri-utczában lévő palotájában lakó teremt diszesítette, utolsó időben el is adott, jelesen egy Ruysdaelt és egy Rembrandtot, de a nagy képtár akkor már nem volt Bécsben. Az öreg Pál herceg épen azon idő-

ben adta el a máriahilli palotát és kertet Bécs város községének, midőn Budapesten az akadémia épült. A herczeg zavarban volt, hová vigye a képeket, midőn gróf Dessewffy Emil megígérte, hogy ha a herczeg a képtárt Budapestre szállítja, az akadémia egy külön emeletet építtet számára, a hol a festmények méltó módon fölállíttathatnak, a magyar fővárosnak díszére szolgálva. Az öreg Pál herczeg készségesen elfogadta az ajánlatot s letéteményezte a képtárt az akadémia palotájában. Ez által azonban e nagyszerű műkincs nem volt még megszerelve a hazának s megmentve a fölbomlás veszélyétől, mert Pál herczeg halála után a család hitbizományi igazgatóságának finánciális tervei a képtár eladására is kiterjedtek. Gróf Zichy Ödön, a ki mindig lelkesülni tud a művészet iránt, ismételten felszólt a Pester Lloydban, figyelmeztetve a nemzetet úgy a képtár belbecsére, mint azon körülményre, hogy eladása¹⁾ valószínű, és bűn volna elszalasztani oly műkincset, mely nemcsak a fővárosnak, hanem az összes hazának díszére és becsületére válik. Én is sürgettem többször a képtár megvételét minisztereinknél, de ezek oly fényűzésnek nézték egy képtár megvételét, minőt egyéb sürgető szükségei mellett az ország alig engedhet magának. A gazdasági lendület idejében éltünk akkor, minden lehető és lehetetlen tervek kivitelére alakult részvénytársaságok Bécsben: a vállalkozási szellem kereste a tárgyakat az alapításokra s félhető volt, hogy az Eszterházy-képtár is a speculatio körébe vonatik bele; és csakugyan egyszer, midőn a képtárt meglátogattam, ott találkoztam Van Haanen bécsi festésszel,

ki a hercegi javak zárgondnokságának megbizásából a képeket egyenként megvizsgálta s megbecsülte. Nem sokára azután az angol nemzeti képtár igazgatója, Boxall, kivel több év előtt Olaszországban barátkoztam meg, Pestre érkezett s engem a muzeumban fölkeresvén, elmondta, hogy hire van, hogy egy társulat, melynek élén a bécsi Rothschild áll, meg akarja venni a képtárt s azt azután Párisban elárverezni. Ő tehát ide jött, hogy tájékozza magát a képtár pénzürtéke iránt s kiszemelje azon képeket, melyekre nézve az angol nemzeti képtár az esetleges árverezésnél mint versenyző lépne föl. Megkért, hogy kísérem el az akademiába, én viszont arra kértem, hogy ha már ott vagyunk, ne szoritkozzék a kitünőbb képek megbecsülésére, hanem becsüljük meg a festményeket sorban egytől-egyig. Négy nap alatt, dolgozván délelőtt s délután: miután minden egyes képnek értékét magunk közt megbeszéltük, elvégeztük föladatunkat, Boxall visszament Londonba, én pedig elszomorkodtam, mert most nem lehetett többé kételkednem, hogy az Eszterházy-képtár külföldre megy el, ha a magyar kormány nem előzi meg a Rothschild-consortiumot. Erre azonban nem volt nagy kilátás; tudtam ugyan, hogy a hercegi család örökösödési adóból még 800,000 forinttal adósa az államnak, de nem tettem föl, hogy Kerkápoly, a pénzügyminister, föl tudna melegedni a szépművészetek iránt több mint egy millióig, pedig kétségem nem volt, hogy az ügy csak rajta mulik, hiszen az országgyűlés szívesen megszavazná az összeget. Előhoztam tehát az ügyet, midőn a ministerekkel a Deák-körben

találkoztam : a félelem, hogy a képtárt elveszthetjük, föllelkesített. Örömmel láttam, hogy Kerkápoly komolyan figyel szavaimra, de azon ellenvetéssel állt elő : hogy lehetne oly tárgyat megvenni, melynek pénzürtéke pontosan meg nem határozható ?

— Meglehet, hogy te nem határozhatod meg, de azért van elég olyan ember, a ki azt meg tudja tenni — volt a feleletem : én is megtettem a becslést Boxallal, az angol nemzeti képtár igazgatójával.

— S mi a ti összegtek ?

— Egy millió kétszázezer forint, a kezrajz-és rézmetszet gyűjtemény nélkül.

Kerkápoly meg látszott lepetve lenni, s midőn megkérdeztem, min csodálkozik, megmondta, hogy Mündler Ottó három évvel ezelőtt ugyanezen eredményre jutott s írásban beadott egyenkénti becslésében közel három millió frankra rugott a végösszeg. Gróf Andrássy tudniillik, mindjárt a ministerium megalakulta után lépéseket tett a francia kormány-nál, hogy a Louvre valamelyik megbízható becsülője küldessék hozzánk, az Eszterházy-képtár megbecslésére. Így jutott ide Mündler Ottó, ki egy ideig az angol nemzeti képtár megbízásából szemelgette ki a continensen a képtár számára megveendő képeket, később a Louvre becslőjévé neveztetett ki s azon hirben állt, hogy első rangú műértő, kinek ítéletében bizni lehet. Nem tudtam, hogy Budapesten volt, mert Andrássytól azon utasítást kapta, kerüljön ki engemet, nehogy általam befolyásoltassék.

Egy szerencsés körülmény adta elő akkor magát ; a forgalomban lévő váltó-pénzt képviselő piszkos papirjegyek váltattak be ez időben ezüstös tiz- és

húsz-krajczárosokkal : eredetileg 12.000,000 forintig voltak kiadva, de idő folytán igen tetemes részök elrongyolódott, elkallódott és elveszett, úgy, hogy az állam e beváltási művelet által tetemes jövedelemre tett szert. A művelet épen most érte végét s a leszámítás után, a quota aránya szerint, Magyarország nyeresége épen azon összegre ment, mely az Eszterházy-képtár megvételére szükséges volt. A minister tehát megindította az értekezést a herczeggel és zárgondnokságával és rövid idő múlva behozta a házba a törvényjavaslatot, melylyel az Eszterházy-képtár az ország számára a kézrajz- és rézmetszet-gyűjteménnyel együtt 1.300,000 forinton megvétellett.

A mint a képtár országossá lett, kérdésbe jött, ki neveztessek ki igazgatójává ; én erre csakugyan megharagudtam, s nyersen megmondtam nekik :

— Ha van Pulszky Ferencztek, kinek műértelmét külföldön is meg tudják becsülni, miért kerestek bukott mágnást igazgatónak, ki legjobb esetben dilettáns. A képtárt másnak nem adhatjátok, mint nekem, úgy sem kérek ezért fizetést. Erre ki-neveztek a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé, én pedig tüstént áthelyeztem a muzeumban lévő régi képeket, főleg a Pyrker-féléket, az akademiába, onnét pedig áttéttem a modern képeket a muzeumba ; így alakult meg az elkülönzés a régi és a modern képtár közt.

VIII.

A bécsiek nagyban készültek a világtárlatra: be akarták mutatni az osztrák ipar termékeit az angol s francia világhírű gyártmányok mellett s bebizonyítani, hogy iskolázott izlésök őket is egyenvalba helyezi a párisi választékossággal s az angol soliditással. Magyarország is ki akart tenni magáért s legalább termékeivel kiváló részt venni a tárlatban. A ministeriumok egyenként kisebb-nagyobb összegeket vettek föl költségvetéseikbe tárlati czélokra és Szlávy József, az akkori kereskedelmi minister, még azon merész eszmére is vete-medett, hogy 50,000 forintot vételekre irányozzon elő, mely egy oly műipar muzeum magvát képezze, minő a bécsi «Oesterreichisches Museum für Kunst und Industrie». A pénzügyi bizottság elég szűkkeblű volt, hogy e tételt egyszerűen törölje: a bizottság pedig azon időben valóságos nagyhatalommá nőtt, leczkértette a ministereket, készített finánczterveket: szóval irányt akart adni a kormánynak nagyban és kicsinyben: ő lett a kormánypolitikának mozgó központja, mert a ministerek gyáván megadták magokat a bizottság határozatainak s nem merték a házban azt védelmezni, a mit a bizottság, habár nézetök ellenére, elítélt. Engemet az ily meghunyászkodás mindig boszantott, nem tudtam egy felelősség nélküli testületet, mely a kormány-

nak előszabja politikáját, a parlamentarismus fogalmával és ministeri felelősséggel összeegyeztetni: e törlés pedig annál inkább tűzbe hozott, minél jobban ismertem az osztrák muzeumot és annak befolyását a bécsi gyárosok és iparosok ízlésének kifejlesztésére. Midőn tehát a költségvetés e tétele az országgyűlésnél fölolvastatott s utána a pénzügyi bizottság véleménye, mely ezt törölte s a minister nem állott föl megbukott javaslatának védelmére, szóra jelentkeztem: az indignatio szónoklatával megtámadtam a pénzügyi bizottság véleményét, indokoltam egy műipar-muzeum fölállításának szükséges voltát, sindítványba hoztam a minister eredeti tételének helyreállítását. A ház valóságos sportnak vette e jelenetet; tölem megszokta volt az élcezzel s gúnynyal fűszerezett hideg okoskodást; beszédem hangja most eltért ettől egészen; az érzés melege ömlött el szavaimon. Ez tetszett sokaknak, a doctrinair pénzügyi bizottság úgy sem volt különösen népszerű a házban; a képviselők zöme nem szerette azon nagyképű tagokat, kik a ministereket vezetni akarták s nálok is okosabbaknak tartották magokat s így megtörtént, hogy a többség a bizottság véleményét elvetette s a minister eredeti tételét, melyet ez nem is védelmezett, ismét helyreállította: ez természetesen csak szavazás útján történhetett: a pénzügyi bizottság tagjai nem is álmodták, hogy véleményük kisebbségben maradhatna, hiszen maga Szlavý is, vele a ministerek mind, ülve maradtak, midőn indítványom elfogadására föltétetett a kérdés, de az összes ellenzék s evvel egy tetemes része a Deák-

pártnak, fölállott, sőt az öreg úr maga is fölállott, a ministerek s a pénzügyi bizottság nagy koszúságára: mert a párt többet adott Deákra, mint a ministeriumra. Zsedényi, a pénzügyi bizottság akkori elnöke, e váratlan eredményre dühösen ugrott föl s kijelentette, hogy azon tárgyak felállítására, melyek a megszavazott pénzből meg fognak vétetni, nincsen semmi dotatio s ő előre tiltakozik minden oly költség ellen, mely e czímen adatnék ki. Valósággal úgy látszott, mintha a pénzügyi bizottság magasabb forumnak tekintené magát még az országgyűlésnél is s hogy véleményének el nem fogadását hazafiatlan bűnnek tekintené. Én erre mindjárt kijelentettem, hogy a felállításról szívesen gondoskodom; a muzeumi lépcsőházának élöcsárnokában van elég hely, hol 50,000 forint ára műipar-tárgyak könnyen találnak elhelyezést. Indítványom visszakerült a bizottsághoz, hol most elfogadtatott; fiam, Károly, ki akkor a bécsi egyetemen tanuló volt, kiszemelte a megveendő tárgyakat s tiszteletbeli titkárnak neveztetett ki gróf Zichy József által, ki az alatt a pénzügyi tárczát átvette, a megszavazott összeg egy része pedig a tárlati költségek deficitjének fedezésére szolgált. A gyűjtemény, mely ekkor megvásároltatott, szaporodott azon ipartárgyak által, melyeket Xanthus János Ázsiában igen jó ízléssel, a Novara-expeditio alkalmával kormányköltségen gyűjtött, később itt teteményeztük le a muzeum külföldi múkincseit, melyek semmi összeköttetésben nem állanak nemzetünk iparával és történelmével; így alakult a mű-

ipar-muzeum, melyet se a fővárosi közönség, se a fővárosi iparosok nem tudnak eléggé megbecsülni, holott más országok hasonló intézeteivel, ha nem is a Kensington-muzeummal Londonban, vagy az osztrák muzeummal Bécsben, bátran versenyezhet.
